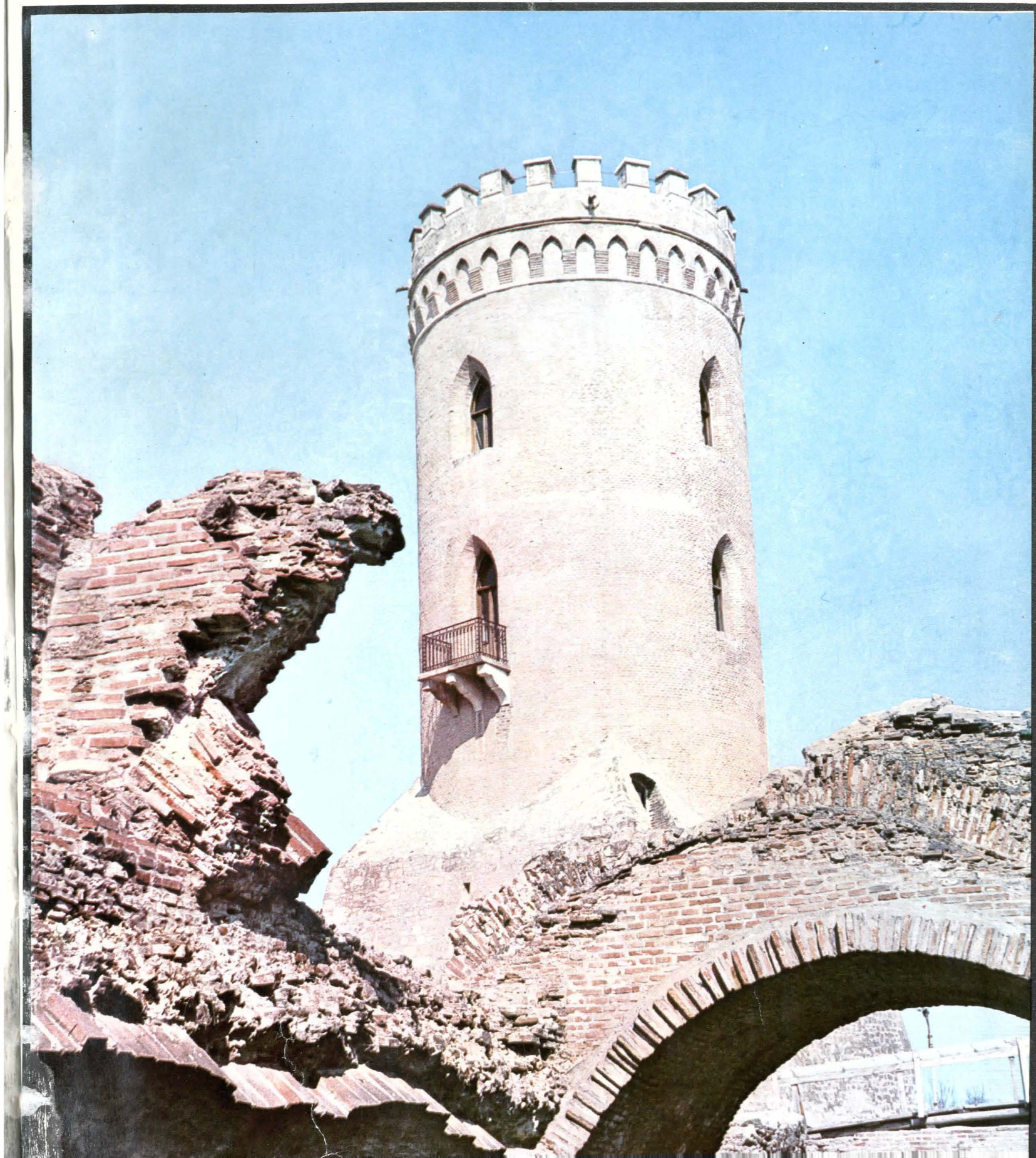

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

— anul xxxix nr. 1.1970 —

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

Nr. 1 • 1970

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN BALȘ, CONSTANTIN BĂLAN, VIRGIL BILCIURESCU, RICHARD BORDENACHE, CONSTANTIN DAICOVICIU, MIȘU DAVIDESCU, VASILE DRĂGUȚ, CONSTANTIN FLOREA, GRIGORE IONESCU, CORNEL IRIMIE, EMIL LĂZĂRESCU, MARCEL LOCAR, PAUL PETRESCU, DIONISIE PIPPIDI, ADRIAN RĂDULESCU, LUCIAN ROȘU (redactor șef), VIRGIL VĂTĂȘIANU.

ION MORARU

Vicepreședinte al Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă

Monumentul istoric, tezaur de profundă simțire și rațiune umană, ne aduce mărturia unor trecute vremi de fapte și gânduri, suflul mereu viu al unei existențe milenare, perenitatea creațiilor materiale și spirituale ale locuitorilor acestor meleaguri. În armonie cu natura — ce o valorifică și-i dă strălucire — monumentul istoric își cere dreptul, într-un nou cadru social-economic, la o reconsiderare și chiar la o reinventare.

S-a desfășurat în acești ani o vastă acțiune de scoatere la lumină a vestigiilor noastre istorice. Nu pentru a ne închina unor străvechi umbre, ci pentru a ne cunoaște pe noi înșine, pentru a înțelege istoria, trecutul, prezentul și viitorul acestei țări. Căci respectând trecutul vom putea construi viitorul. Cu prețuire, dar și discernământ; cu profundă afecțiune, dar și cu spirit critic; cu cea mai adâncă înțelegere, dar călăuziți de ideologia noastră, de spiritul-creator al științei contemporane.

Am făcut-o în virtutea unei concepții limpezi; am înțeles ca tot ce este înaintat în existența de secole a poporului nostru să integrăm în contemporaneitate, în istoria de azi a României, în civilizația noastră socialistă.

În vastul program de restaurare a monumentelor istorice s-a încercat a se pătrunde în esența evenimentelor și faptelor, fără a se neglija și ceea ce constituie specificul acestei responsabile acțiuni. Printre altele, este vorba de importanta problemă a locului monumentului izolat în liniile moderne, în noile centre arhitecturale; cu alte cuvinte, conservarea „in situ” a monumentelor și ansamblurilor arhitecturii populare.

Nici în acest domeniu nu s-a lucrat pe „loc gol”.

Interesul pentru monumentele trecutului, pentru păstrarea și ocrotirea lor, există de secole la noi. Studiul științific al acestor acțiuni și realizări (nu tot atât de vechi) cunoaște un adevărat reviriment o dată cu înființarea Comisiunii Monumentelor Istorice și a tribunei sale Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, publicație de mare prestigiu ce a trecut cu mult granițele, condusă decenii de Nicolae Iorga, punct de convergență și interferență a liniilor ce uneau trecutul cu viitorul și, în veac, oamenii.

Buletinul își propunea „să contribuie — prin monografii, materiale documentare, comunicări — la progresul studiilor istorice și artistice cu privire la monumentele noastre, ... la cultivarea spirituală a publicului românesc într-o bună cunoaștere, trebuitoare înțelegere, cuvenitul respect și datorita pietate față de monumente”.

Alături de Nicolae Iorga, Gr. Tocilescu, Gh. Balș, N. Ghica-Budești, Al. Lepădatu, V. Brătulescu, V. Drăghiceanu, G. Oprescu și mulți alții, au marcat aceste dorințe.

Și iată noua serie a Buletinului care se inaugurează acum. Continuând tradiția celui vechi și vrînd să facă pași însemnați înainte. Cu devotament și respect, noii oameni, noii cercetători, noii redactori, într-un cuvînt — noii pasionați ai monumentelor noastre, se vor angaja cu fermitate pentru realizarea programului de dezvoltare a activității științifice și culturale în acest domeniu, activitate îndrumată și sprijinită cu deosebită grijă și atenție de partidul și statul nostru.

Pentru că este gândit a fi un mijloc de informație eficientă, o tribună de dezbateri și consultări de opinii.

Pentru că este creat în scopul comunicării de idei și realizări.

Pentru că el trebuie să aibă un loc cuvenit în dezvoltarea unei adevărate științe a monumentelor.

Pentru că el trebuie să devină, în finalitatea lui, un factor de prim ordin în educarea cultural-științifică, etică și artistică a maselor largi.

Studiile sale vor face cunoscute rezultatele cercetărilor privind istoricul, investigația arheologică, arhitectura și decorația monumentelor; rezultatele lucrărilor de restaurare — cu anchete asupra valorii și a veridicității restaurării — vor duce la reevaluarea unor complexe arheologice neinvestigate încă, a unor monumente de arhitectură populară, sau a celor puțin cunoscute.

Ca un adevărat periodic, va consemna discuțiile specialiștilor un problemele de ordin major: restaurare, conservare, folosire ulterioară; va căuta să antreneze un public numeros în scopul cunoașterii, alocotirii, al păstrării monumentelor, al popularizării acestora. Căci avem lucruri frumoase și — de ce să n-o spunem — impresionante. Dar nu le cunoaștem și nu le admirăm încă îndeajuns.

Totodată Buletinul va înscrie în paginile sale realizările din acest domeniu ale altor țări: note, informații, știri, material bibliografic din țară și străinătate, care să înlesnească cunoașterea reciprocă, apropierea spirituală a popoarelor, năzuind să devină un mijloc permanent și util de informare științifică.

O sarcină de onoare a Buletinului Monumentelor Istorice va fi reliefa contribuției poporului român la cultura și civilizația universală, participînd la întărirea prestigiului internațional al României socialiste, al trecerii sale în universalitate, cu tot ceea ce-i este caracteristic.

Mai noi sau mai vechi, monumentele României, sînt ale noastre, ale acestei comunități de simțire, gândire și expresie.

Fie ca Buletinul să reflecte spiritul Țării și al Epocii noastre.

Fericita idee a Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă de a relua, după o lungă întrerupere, publicarea Buletinului Monumentelor Istorice, legat de numele marelui istoric Nicolae Iorga, nu poate fi îndeajuns de lăudată. Prin această inițiativă se continuă și o veche tradiție înrădăcinată de Comisiunea Monumentelor Istorice de odinioară, dar se umple și un gol adînc simțit în studiul și cultivarea trecutului istoric și cultural al pămîntului românesc și al poporului român.

O privire asupra tematicii (chiar și cu caracter provizoriu) a noii serii a Buletinului lămurește pe deplin scopul urmărit și mijloacele prin care se caută îndeplinirea acestuia.

Nu putem decît să o aprobăm, convinși că pentru început ea corespunde nevoilor celor mai urgente și că îmbunătățirea și lărgirea acestei tematici va urma cît mai curînd. Aceasta e și dorința redacției Buletinului și, desigur, și a celor care îl vor citi și utiliza în lucrările lor cu succes.

Fie-mi permis ca din multiplele țeluri urmărite de noua publicație să relev cîteva, după cum socotesc, dintre cele mai importante.

În primul rînd și înainte de toate, consider că se pune ceea ce e mai urgent în legătură cu diferitele monumente existente, indiferent de caracterul lor — istoric, cultural sau artistic —, anume: păstrarea și ocrotirea lor cu orice preț pentru ca ele să poată sluji cerințelor ce se împletesc în jurul lor: studiul și valorificarea lor competentă și justă.

Instinctiv sau conștient, dorința sau nevoia de a ocroti aceste mărturii ale trecutelor vremi, fie pentru frumusețea sau măreția lor, fie pentru suspicatul lor valoare documentară, a existat întotdeauna în societățile omenești organizate, din cea mai veche antichitate pînă în zilele noastre, cînd această ocrotire și conservare a devenit o datorie conștient asumată de națiunile culte.

Așa s-au petrecut lucrurile și la noi, în țările române, în Moldova, Muntenia și, ceva mai devreme, firește, în Transilvania încă din vremea humanismului european. Preocuparea pentru cruțarea și respectarea monumentelor istorice și artistice se vedește limpede la un Vasile Lupu atunci cînd oprește pe Cehan Racoviță Logofătul de a lua piatră de la curțile domnești ale lui Ștefan cel Mare, de lîngă Vaslui, spunînd că „acest lucru nu se cade să facem, că nu iaste cu cinste”. Solicitudinea și energia unor numeroși cărturari din veacurile ce urmează au dus destul de timpuriu la măsuri utile ca instituirea, în anul 1860, a unei Comisiuni pentru cercetarea monumentelor (bisericești) din Țara Românească, sau a comisiei din 1874, numită pentru România, cu scopul bine determinat de a conserva și restaura monumentele (această din urmă operație nefiind întotdeauna fericit executată). Rolul îndeplinit în secolul al XX-lea de Comisiunea Monumentelor Istorice, cu filialele din Cluj și Iași, a fost pentru acele timpuri cît se poate de binefăcător, deși departe de a fi fost satisfăcător. Dovadă sînt

multele, preamultele, monumente dispărute sub ochii noștri. A pune vina numai pe forțele distrugătoare ale naturii, ar fi — cred — o fugă de răspundere. Pentru monumentele cultural-istorice există un pericol mai mare: acela al indifferenței și neglijenței noastre proprii. Nu greșesc, mi se pare, cînd în fruntea celor dintîi obiective susținute de Buletinul Monumentelor Istorice e mobilizarea generală în favoarea ocrotirii și conservării acestor mărturii concrete și reale ale vieții înaintașilor. Nu putem, desigur, aștepta totul de la stat, ci e necesar, absolut necesar, ca întreaga noastră societate să-și dea seama de valoarea neprețuită pe care o reprezintă monumentele istorice, acest sacru patrimoniu material și spiritual al națiunii, făcînd din ocrotirea acestor vestigii o datorie patriotică.

Nu mă opresc asupra problemei studiului și restaurării diferitelor monumente. Ele își vor găsi o bogată și — nu mă îndoiesc — rodnică dezbatere în paginile Buletinului, ferindu-ne de a cădea în greșelile comise în trecutul nu prea îndepărtat în această privință, cînd studiul adîncit al monumentului era înlocuit cu fantezia sau bunul plac.

Aș vrea să zăbovesc puțin la complexa problemă a valorificării monumentelor istorice. Am caracterizat această problemă ca pe una complexă, și nu întîmplător. Ea nu se rezumă numai la aspectul instructiv, ca dovadă vie a unor evenimente sau situații sociale, economice și culturale, în creștere sau temporară descreștere. Punerea în valoare a monumentelor istorice implică — mai deplin, mai convingător — și aspectul educativ, de o netă superioritate, poate, față de cel dintîi. Făcînd trup din trupul națiunii și al patriei, legate indisolubil de strămoșii care ne-au precedat pe aceste meleaguri cu sute și mii de ani, noi cei de astăzi vedem în aceste urme mîna pe care ne-o întind ei, peste veacuri și milenii, simțim solidaritatea și continuitatea cu cei care au muncit și creat pe acest pămînt comun, cu cei care l-au apărut și ni l-au lăsat moștenire.

Nu ezit de loc să cred că și pentru Simeon Dascălul și pentru Miron Costin sau Stolnicul Cantacuzino monumentele pe care le văzuseră au constituit nu numai o instruire istorică, ci și un ferment fierbinte de iubire de țară, așa precum și pentru noi monumentele străbune sînt și trebuie să fie o înaltă școală de patriotism. De un patriotism luminat, socialist. Căci, făcîndu-le cunoscute cercurilor cît mai largi ale societății, popularizîndu-le ca pe un rod al muncii creatoare a tuturor înaintașilor care au trăit pe întreg cuprinsul României socialiste de astăzi, monumentele cultural-istorice vor contribui la cimentarea tot mai trainică a înfrățirii dintre poporul român și naționalitățile cu care și azi viețuim, muncim și creăm o țară nouă.

Și aceasta e una din misiunile pe care e chemat să le îndeplinească Buletinul Monumentelor Istorice ce-și începe cu acest număr apariția.

Bucuria de a vedea, după o întrerupere de un sfert de veac, reaparitia Buletinului Monumentelor istorice, nu ar fi deplină — cel puțin pentru foștii lui colaboratori — dacă publicația de față n-ar cuprinde și câteva gânduri despre cel ce a fost istoricul Nicolae Iorga, președintele Comisiei Monumentelor Istorice începînd din anul 1923 și ale cărui nenumărate articole, comunicări și cronici publicate în Buletin alcătuiesc o neprețuită contribuție la cunoașterea trecutului istoric al țării noastre.

Parcurgînd acum paginile Buletinului sîntem cuprinși de admirație pentru neîntrerupta și bogata participare a marelui învățat mai ales cînd ne gîndim că aceasta nu reprezenta de cît o foarte mică parte din prodigioasa lui activitate istorică și literară: bibliografia cuprinsă în volumul de închinare cu prilejul vîrstei de 60 de ani numără o mie de titluri.

Defapt, s-ar putea spune că în domeniul acesta al valorificării monumentelor — simboluri ale unui trecut de muncă, luptă, și frumos — N. Iorga a fost totdeauna prezent. Și, anunțînd parcă activitatea Buletinului, publică cu un an înainte, în Floarea Darurilor, o descripție a bisericii din Bălteni — articolul va reapărea în una din fasciculele primului an al tinerei reviste.

Pe lîngă studii de mare amploare cum ar fi acela relativ la castelele occidentale din România, sau acela despre reprezentarea evangheliștilor în arta română și în școala ciprioto-valahă, sau despre artele minore în România, nu este ramură de activitate artistică — arhitectură, sculptură în piatră sau în lemn, pictură în frescă sau în alte tehnici, broderii, miniaturi, argintărie etc., pe care să nu le fi cercetat pe tot cuprinsul țării. A găsit oricînd timpul și energia de a se osteni iscodind drumuri prea puțin bătătorite și văi îndepărtate pentru a culege de pretutindeni chiar și cele mai modeste însemnări, semnalînd în același timp, cu o rîvnă neîntreruptă, realizările arhitecturale sau picturale cercetate și îmbogățind în felul acesta cunoașterea cît mai completă a patrimoniului nostru național.

Grație neîntreruptei sale activități ni s-au păstrat însemnări despre inscripții astăzi deja dispărute, cum ar fi, de exemplu, aceea referitoare la un pridvor necunoscut, adăugat în fața bisericii Colțea din București (inscripție spulberată de suflul bombardamentelor din 1944).

În 1922, la Paris, apare frumosul volum bogat ilustrat cu clișeele Buletinului — „L'Art roumain du XIV-ème siècle“, cu subtitlul „Description et documentation historique“. Rod al unei pasiuni ce căuta să facă cunoscut, pretutindeni unde era posibil, acel tezaur

de cîteva secole de gîndire echilibrată și gust de artă, volumul a reunit în paginile lui încă un colaborator al Buletinului.

Tot el, în anii 1930 și 1937 a adăugat publicațiilor Comisiei Monumentelor Istorice albumele atît de frumos ilustrate ale portretelor domnilor și doamnelor române după frescele contemporane, după broderii, stampe, monezi.

În multe din scrierile sale se oglindește grija ce trebuie avută pentru păstrarea neștirbită a patrimoniului nostru artistic. Are cele mai aspre cuvinte pentru lucrările de restaurare făcute cu nepricepere. Amestecul unor tehnicieni nepregătiți, care în anii ce au urmat imediat primului război mondial au stricat mai mult decît au îndreptat în Transilvania prețioase monumente, este înfierat cu o gravitate lapidară: „Statul cel nou a risipit isprăvi de artă a vechilor țărani români fără stat“; iar luminoasa sa concepție asupra acestor lucrări de restaurare este precizată în cele cîteva cuvinte cuprinse în unul din necrologurile sale — adevărate piese de antologie — scris la moartea ing. Grigore Cerchez, în care vorbește de meritele cîștigate de acesta, „în opera grea a păstrării celui mai scump tezaur de artă, (Biserica Domnească de la Argeș n.n.) pe cînd monumentele noastre erau lăsate capriciului unor străini nepregătiți și neînțelegători, reparînd prin dărîmarea și adăugînd elemente ieșite din închipuirea lor, el a afirmat cu hotărîre principiul că datoria noastră este numai de a conserva consolidînd“.

Dar marea sa iubire și înțelegere pentru trecutul nostru artistic și monumental nu au fost luate în seamă, nefiind sprijinite cum s-ar fi cuvenit și, cu toate protestele sale, cele mai frumoase și prețioase vestigii erau lăsate să se ruineze.

Nu în vremea sa s-ar fi putut readuce în forma lor originală cele două caturi boltite și construite din piatră de talie atît în interior cît și spre exterior ale casei monumentale a lui Udriște Năsturel din Herești, nu atunci s-ar fi dispus de sumele necesare pentru ansamblul de la Constanța și Histria, pentru consolidarea turnului de apărare de la Gura Humorului, pentru refacerea — după incendiu — a halelor negustorilor din Brașov, pentru consolidarea și păstrarea în formele lor originale ale semețelor biserici de lemn din Maramureș — mărturii ale viguroasei noastre arte populare —, pentru restaurarea cetăților din Alba Iulia, Făgăraș și a cetății țărănești din Cîlnic, a culei din Măldărești, a Tiparnicei, lui Dosoftei, a impresionantei cetăți a Neamțului și atîtea și atîtea alte lucrări minunate de conservare și restaurare, lucrări care ar fi răspuns idealurilor marelui istoric și iubitor de artă ca și el fost Nicolae Iorga.

CRITERII ȘTIINȚIFICE ÎN ACTIVITATEA DE RESTAURARE A MONUMENTELOR ISTORICE

Prof. arh. RICHARD BORDENACHE
Ing. VICTOR MUNTEANU

Preluând sarcinile și profilul editorial al vechii publicații periodice, intitulată Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, volumul de față, prin care noul Buletin își inaugurează apariția, este actul simbolic al unei continuități de o deosebită semnificație pentru celebrarea operei colective a oamenilor noștri de știință, înaintași ai prețuirii unui important sector al patrimoniului național al bunurilor de cultură și artă.

Atestată de prezența unor instituții de stat în mijlocul acțiunii de salvagardare și protejare a monumentelor istorice, această continuitate este rodul unei perseverente preocupări pentru conservarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentelor, dar și a grijii specialiștilor din cadrul acestor instituții pentru reafirmarea țelurilor fostei Comisii într-o serie de acțiuni duse pe o linie mereu ascendentă.

De aceea, o scurtă rememorare a realizărilor din ultimii zece ani ale Direcției Monumentelor Istorice, ni se pare că poate constitui o recapitulare pe cât de sugestivă, pe atât de utilă caracterizării stadiului actual al problemei monumentelor istorice.

În 1959, în cadrul sistemului Comitetului de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare s-a creat Direcția Monumentelor Istorice, care a preluat preocupările vechii Comisiuni a Monumentelor Istorice și ale altor instituții cu profil similar, existente în perioadele următoare. În fața ei stau sarcini complexe de cercetare, de studii, de avizare și executare a lucrărilor de restaurări proprii, alături de îndrumarea, controlul și asistența tehnică, pentru toate lucrările proiectate și executate de alte instituții, inclusiv lucrările de intervenție urgentă.

Prin actele normative legiferate după 1955, monumentele istorice din România sînt puse sub protecția statului. Ca urmare a H.C.M. din 11 oct. 1969, prin care Direcția Monumentelor Istorice a trecut sub îndrumarea și controlul Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă, reunind preocupările de bază ale organizării științifice a protejării, conservării, consolidării, restaurării și punerii în valoare a monumentelor istorice — rolul Direcției în acest domeniu se afirmă prin următoarele activități:

a. Cercetarea, proiectarea și executarea lucrărilor de restaurări și de intervenții urgente la monumentele istorice de primă importanță istorico-arhitecturală. Realizînd aceste lucrări în baza unei metodologii specifice, Direcția Monumentelor Istorice urmărește nu numai punerea în valoare a monumentelor în sensul strict al cuvîntului, ci și utilizarea lor judicioasă în funcție de cerințele societății contemporane.

b. Evidența și controlul monumentelor istorice din întreaga țară, inclusiv acordarea asistenței de specialitate și îndrumarea lucrărilor de restaurare și de intervenții urgente ce se proiectează și execută de alte organizații, îndeosebi ale consiliilor județene.

c. Avizarea tuturor proiectelor și lucrărilor de protejare, conservare, consolidare, restaurare și punere în valoare a monumentelor istorice.

Disponînd de suportul material al creditelor alocate prin planul de stat și avînd în structura aparatului tehnico-administrativ trei grupe de bază care asigură, împreună cu celelalte servicii interne, desfășurarea întregului proces de activități enumerate, Direcția Monumentelor Istorice are profilul unui organism central care dirijează supravegherea aplicării măsurilor de protecție a monumentelor istorice pe întreg teritoriul țării noastre.

Fără îndoială, ampla desfășurare de măsuri operative ce decurg din sarcinile și atribuțiile direcției este determinată de prestața monumentelor patriei noastre, privite prin prisma semnificației lor pentru civilizația contemporană.

Prin valoarea lor estetică, științifică, afectivă și chiar economică, vestigiile arhitecturii istorice din România aparțin atât

patrimoniului național, cît și celui universal al bunurilor de cultură și artă.

Profilată ca un organ legal constituit pentru apărarea unui valoros patrimoniu istoric-artistic național, Direcția Monumentelor Istorice s-a integrat treptat în complexitatea și diversitatea problemelor ce-i revin, precizîndu-și în același timp raportul cu cele mai actuale poziții teoretice și estetice ale domeniului specific de activitate. În mod corespunzător, ca urmare a constantei creșteri a disponibilității de mijloace, proporționalul salt al proiectării și executării lucrărilor a impus necesitatea lărgirii informării asupra progreselor realizate între timp pe plan mondial în domeniul cercetării aplicate, al studiului documentar și al doctrinelor de restaurare.

Acest salt s-a răsfrînt însă într-o anumită exigență a selecționării cu prudență a ideilor ce trebuiau adoptate; prudență, desigur excesivă, căreia i se datorează evidenta reținere care a stînjinit comunicarea mai intensă cu mediile înrudite de specialitate sau chiar cu un cerc mai larg de oameni de cultură și artă din țară. Sperăm totuși că prilejul pe care îl oferă lucrătorilor noștri această nouă tribună — Buletinul Monumentelor Istorice — să împlinească ceea ce s-a realizat prea puțin prin publicațiile de pînă acum sau prin comunicările la sesiunile științifice ale Direcției.

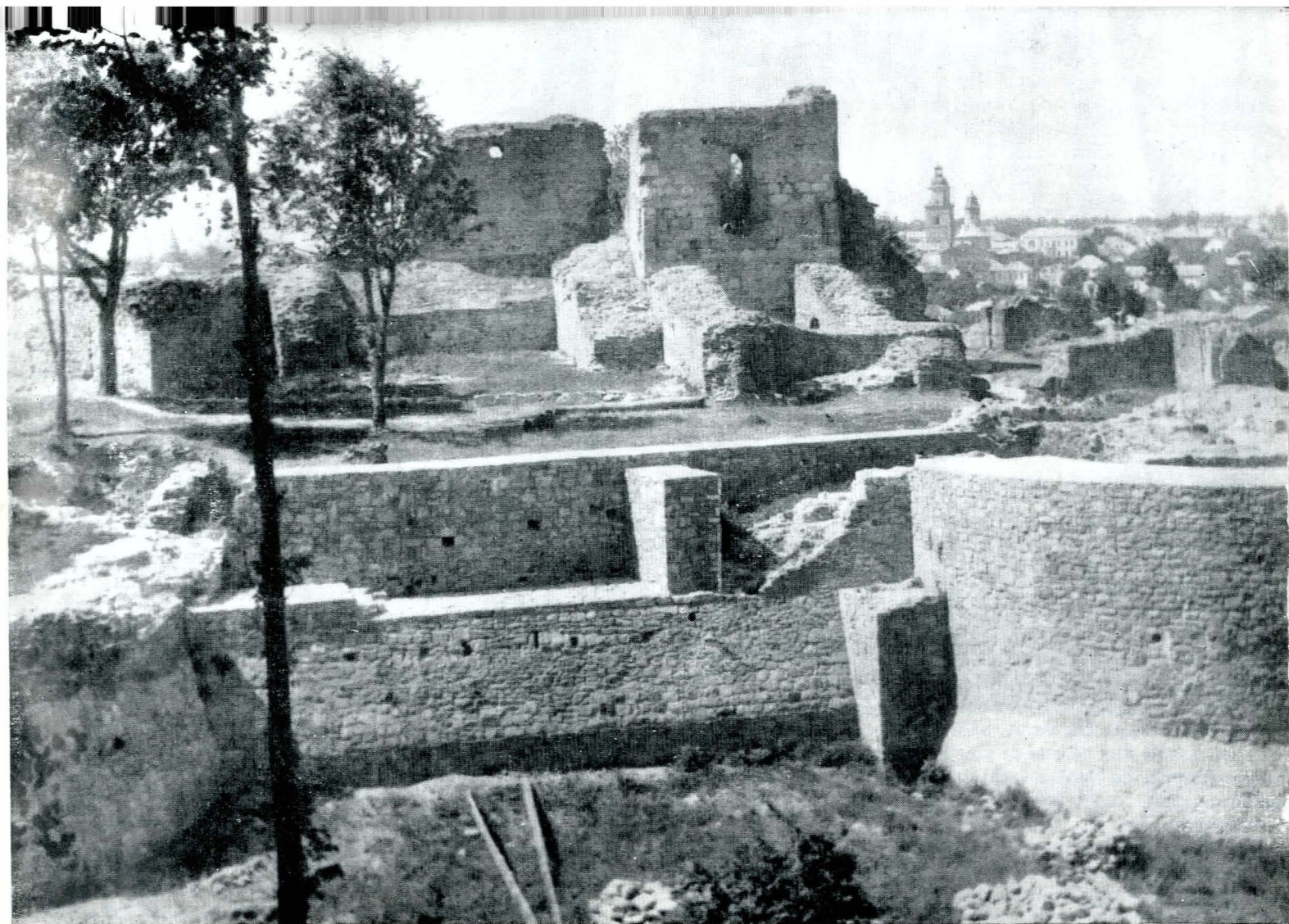
Fără să fi realizat în măsură suficientă acea largă și obiectivă informare ce ar fi atras inerenta confruntare cu orientarea contemporană sau rezultatele activității de cercetare și de restaurare din alte țări — totuși — tutelarea patrimoniului monumental, ca și vasta operă de restaurare din ultimii zece ani, au atins un nivel științific și tehnologic care reflectă progresul atins de restauratorii români după cel de-al doilea război mondial. Timbrat de o nouă și proprie concepție, am putea spune națională, acest nivel n-a exclus însă cunoașterea celor mai înaintate doctrine actuale în materie.

Fie în cazurile în care interesul cercetării s-a îndreptat spre contexte singulare sau stringente teme de valorificare decurgînd din planurile anuale de lucrări, criteriile și modalitățile de intervenție s-au perfecționat, formînd obiectul unei continuî revizuirii, mai ales cu prilejul contactelor stabilite pe calea organizată a avizărilor în Comisia Monumentelor Istorice, cu toți aceia care se ocupă de problema restaurărilor, fie din cadrul aparatului direcției, fie dinafara lui.

Cum se știe, din punct de vedere estetic, monumentele istorice poartă semnele unui mesaj echivalent cu acela al operelor de artă, interesul specialiștilor extinzîndu-se de la studiul și tratarea capodoperelor genului, la o serie de obiective secundare. În acest sens, atenția pe care le-o acordă restauratorii și muzeografilor le asigură o prezență vie în actualitate, evidențiînd particularitățile lor artistice ca exemplare ale evoluției arhitecturii trecutului pe teritoriul patriei.

Pe de altă parte, știința istoriei are o importanță tot mai mare pentru formele evoluat ale civilizației contemporane. Asociînd cercetării de strictă specialitate aportul altor discipline înrudite (arheologia, istoria și critica arhitecturii și artei) această știință contribuie la înfrățirea tuturor formelor de studiu pentru deducerea procesului de apariție, dezvoltare și diversificare în timp a fenomenului de creație arhitecturală în măsura în care procesul amintit s-a îndepărtat treptat de contextul antichității, pentru a deveni expresie particulară — specific românească — a culturii poporului nostru.

De altfel, prin marcarea și punerea în evidență a etapelor acestei evoluții, restaurarea monumentelor contribuie în mod direct la ilustrarea trecutului nostru istoric, ca mijloc sigur de a-l face cunoscut în spiritul înțelegerii cu obiectivitate a valorii lui istorice. În felul acesta, studiul și practica restaurării conduc

Cetatea Sucevei

atît la urmărirea filiației proprii, cît și a liniilor de interferență dintre formele arhitecturii autohtone și acelea ale arhitecturii universale, pentru întreaga dezvoltare istorică din antichitate pînă în prezent.

Cît privește atracția afectivă, omul contemporan — demonstrînd o necesitate vie de a-și cunoaște legătura cu trecutul — resimte tot mai mult nevoia de a-și măsura evoluția pe s cãra valorilor creației predecesorilor. Ca atare, mărturiile materiale ale acestui trecut răspund solicitărilor de reafirmare a realităților istorice tradiționale, contribuind la echilibrul psihologic dintre odinioară și prezent, dintre prestața vechiului și noului.

În sfîrșit, privite prin prisma eficienței lor economice cele trei categorii amintite — estetică, științifică și afectivă — se numără printre cele mai importante cauze ale actualei mișcări turistice din toate țările de veche tradiție cultural-artistică.

Dacă operele de artă mobile, prin faptul de a fi ușor transmișibile și de a se adresa direct, sînt susceptibile de o continuă creștere a aprecierii valorii lor artistice, în schimb operele imobile sînt considerate mai mult sub aspectul lor funcțional și, de aceea, dependente de posibilitățile de folosință după restaurare.

Această latură specifică acuză dependența existenței monumentelor istorice de volumul mijloacelor materiale și financiare investite în opera de restaurare și de valorificare ulterioară, în condițiile de destinație ce li se asigură prin modul de folosire. Progresiva creștere a centrelor urbane și tendința de exploatare a fondului funciar dau întîietate terenului, accelerînd devalorizarea progresivă a construcțiilor în funcție de vechimea lor. Însă dimensiunile valorii estetice, istorice sau afective ale monumentelor sînt de altă natură decît acelea ale altor bunuri imobile, care nu dețin o asemenea calitate. De aceea, oricît de dificilă rămîne problema folosirii monumentelor istorice, ca măsură practică menită să le asigure existența și întreținerea

în timp, această preocupare există și trebuie să existe, oricît ar fi de mari investițiile sau dificultățile de orice natură.

În consecință viitorul vestigiilor arhitecturale ale trecutului depinde atît de dimensiunea prestaței lor artistice, cît și de următorii factori extrinseci:

1. Eficiența unei propagande oficiale pentru salvagardarea monumentelor de la distrugere, deteriorări sau transformări realizate prin intervenții care le alterează, conștient sau inconștient, structura și înfățișarea.

2. Promovarea unei educații civice în mase, pentru recunoașterea valorii estetice, științifice etc. a monumentelor istorice, ca bunuri ale patrimoniului național de cultură ce impun datoria respectului unanim pentru aceste valori.

3. Organizarea unor funcții — în special urbane — care să le ferească prin folosință adecvată de la orice neglijență sau distrugere, asigurîndu-le o îndelungată întreținere.

Acestea sînt dimensiunile contemporane care pot asigura prestigiul monumentelor istorice — clădiri izolate, ansambluri sau centre urbane — din cadrul construit și în permanentă prefacere a orașelor țării noastre. Sînt dimensiuni cu proporții de sarcini deosebit de grele pentru oamenii de cultură, în special arhitecții care, din acest punct de vedere, nu sînt exonerati de criticile sau acuzațiile ce li se pot aduce de a fi în primele rînduri ale acelor care neglijează (desigur nu întotdeauna) obligațiile ce le revin față de adevărata tradiție cultural-artistică a țării noastre.

Activitatea dusă în cadrul decenalului 1959—1969 pentru conservarea, protejarea, consolidarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentelor istorice, a avut ca fundamentare științifică principiul restaurării istorice, formulat în 1931 prin Carta de la Atena și reactualizat în 1964 prin Carta de la Veneția. Principiul restaurării istorice, în opoziție cu principiul unității de stil, este definit în Carta de la Veneția după cum urmează:

„Restaurarea este o operație ce trebuie să aibă îndeobște un caracter excepțional. Ea are ca scop conservarea și punerea în evidență a valorii estetice și istorice a monumentelor, bazându-se pe respectul vestigiilor trecutului și pe documentele autentice. Ea se oprește acolo unde începe ipoteza: dincolo de aceasta, orice lucrare de completare considerată indispensabilă va fi înțeleasă ca o compoziție arhitecturală și va trebui să poarte pecetea epocii noastre”.

În spiritul acestui principiu s-au efectuat majoritatea lucrărilor din cadrul restaurărilor întreprinse de Direcția Monumentelor Istorice pentru consolidarea și refacerea șarpantelor sau formelor acoperișurilor la bisericile mănăstirilor Neamț, Humor, Sucevița, Moldovița, Voroneț etc., executate pe baza indicațiilor din tablourile votive, corelate cu urmele învelitorilor găsite la baza turlilor, precum și restaurarea învelitorilor originale de piatră ale bisericii din Densuș, după rămășițele unor porțiuni autentice din vechiul acoperiș și urmele de lespezi conservate pe extradadosul bolților monumentului.

Cît privește lucrările de completare în spirit modern, efectuate la pridvoarele stăreției de la Sucevița, ele constituie de asemenea exemple de corectă aplicare a prevederilor Cartei indicate: „Cînd mijloacele tehnice tradiționale se dovedesc inadecvate, consolidarea unui monument poate fi asigurată făcîndu-se apel la toate mijloacele tehnice moderne de conservare și de construcție, a căror eficacitate va fi demonstrată prin date științifice și garantate de experiență”.

Această concepție a dirijat opera de conservare și restaurare a monumentelor istorice din țara noastră începînd din 1959, recurgîndu-se la tehnica betonului armat acolo unde revenirea la mijloacele tradiționale ar fi implicat dărîmarea și refacerea elementelor degradate sau cînd se punea problema reîntregirii unor părți distruse. De altfel, adeseori reconstituirea cu tehnicile tradiționale nici nu este de fapt posibilă, mai ales în cazurile în care formula de bază a vechilor zidării rămîne necunoscută, pentru a nu mai vorbi despre modul de executare a mortarelor și rostuielilor de var.

De aceea pînă la cunoașterea exactă a tehnicilor tradiționale și elucidarea actualelor necunoscute, rămîne legitimă recurgerea la mijloacele oferite de tehnica modernă, care asigură atît consolidarea organică a părților conservate din structura originală, cît și solidarizarea lor cu noile structuri adăugate de restaurator.

În acest sens, rezultate dintre cele mai remarcabile s-au obținut la consolidarea nucleului central și turei bisericii romano-gotice din Prejmer, a cărei eficacitate este rodul atît al ingeniozității proiectului de rezistență, cît și al soluțiilor practice de execuție și de punere în operă pe șantier. De asemenea, consolidarea donjonului cetății Cîlnic, sau preluarea sarcinilor bolților corului bisericii Sf. Mihai din Cluj prin elemente de beton armat ascunse, sînt elemente pozitive ale unei proiectări și execuții bine corelate. Nu mai puțin, refacerile cu schelet din beton armat a unor turlă prăbușite de cutremure au ameliorat soluția statică, inițial defectuoasă, a naosului triconc de la bisericile de acest tip din mănăstirile Balamuci și Brebu.

Pe de altă parte, în articolul 11 al Cartei de la Veneția se formulează principiul după care „Contribuțiile valabile ale diverselor epoci la ridicarea unui monument trebuie să fie respectate, scopul unei restaurări nefiind unitatea de stil. Cînd un edificiu a comportat mai multe etape de construcție, degajarea unor elemente ascunse nu se justifică decît în mod excepțional și cu condiția ca cele îndepărtate să nu prezinte decît un interes minor, iar lucrarea scoasă la lumină să constituie o mărturie de înaltă valoare istorică, arheologică sau estetică, iar starea ei de conservare să fie socotită satisfăcătoare”.

Ca exemple din practica de restaurare condusă de acest principiu al conservării etapelor cu valoare artistică și istorică, se pot cita lucrările de punere în valoare a ansamblurilor monumentale Cozia, Strehaia și Hurezi, restaurarea bisericii romane din Cricău (cu evidențierea tuturor fazelor de transformări, inclusiv urmele bolților gotice păstrate sub acoperișul actual al monumentului) de asemenea, restaurarea bisericii cisterciene din Prejmer (cu evidențierea transformărilor succesive care atestă o evoluție pe parcursul a trei secole, de la tranziția romanului spre gotic, pînă la ultimele faze ale goticului tîrziu) precum și conservarea pridvorului adăugat în secolul XVIII pe fațada de vest a bisericii mănăstirii Mărcuța, iar — în momentul cînd — pridvorul adăugat în secolul al XIX-lea bisericii Slobozia din București.

Complexul Trei Ierarhi (Iași). Sala gotică, înainte de restaurare.

Cît privește cazurile — în general mai rare — de îndepărtare a elementelor cu valoare redusă, putem cita suprimarea pridvorului adăugat în secolul al XVIII-lea fațadei de sud a bisericii evanghelice din Sebeș, cu care prilej s-a degajat vechiul portal gotic dintre contraforții laterali ai acestei fațade, ca și înlăturarea timpanului neoclasic și a învelitorii plate de la biserică mănăstirii Neamț, cu scopul reîntregirii volumului inițial al acoperișului monumentului, cu pante accentuate, potrivit formelor tradiționale ale arhitecturii moldovenești din epoca lui Ștefan și Rareș.

Principiile legate de formularea: „Elementele destinate a înlocui părțile lipsă trebuie să se integreze armonios ansamblului, deosebindu-se totuși de părțile originale, pentru ca restaurarea să nu falsifice documentul de artă și de istorie” și-au găsit pe de altă parte o largă aplicare în practica restaurărilor Direcției Monumentelor Istorice.

Aplicarea „epanelajului” în cazul capitelor suporturilor porticului casei Hirschler din Brașov, la consolele și fialele reîntregite ale bisericii evanghelice și capelei Sf. Iacob din Sebeș, sau la unele fiale ale bisericii Sf. Mihai din Cluj, exprimă o corectă interpretare a principiului menționat. Totodată, realizarea bolților din beton armat aparent la vechiul muzeu al mănăstirii Sucevița, marcarea prin rosturi de mortar colorat a zidărilor completate la Cetatea de Scaun de lîngă Suceava, marcarea prin tasele înguste a racordării dintre zidăria de piatră originală și cea refăcută la casa de piatră din Herești, au constituit întregiri în spiritul și după litera acestui precept.

În același timp, reconstituirea numai cu elemente originale a galeriilor și bisericuțelor din complexul rupestru de la Basarabi-Murfatlar ilustrează deplin însușirea altui principiu al aceleiași Carte, și anume după care „Orice lucrare de reconstrucție va trebui totuși exclusă a priori, numai anastiloza putînd fi acceptată, adică recompunerea părților existente, dar desmembrate”.

Cu toate că multe din realizările de seamă ale Direcției nu au fost încă publicate sau puse în discuția specialiștilor și a masei, totuși principalele restaurări din ultimii zece ani au fost

Sala gotică, după restaurare.

prezentate în sesiunile de comunicări științifice, inițiate încă din anul 1963. Comunicările au fost editate în patru volume apărute pînă în prezent, al 5-lea (sesiunea 1968) fiind în curs de apariție. În afară de comunicările referitoare la restaurări, sesiunile au cuprins și studii de ansamblu asupra unor grupuri de monumente, ca cele din Țara Făgărașului sau bisericile de lemn din Moldova, care au adus o însemnată contribuție pentru cunoașterea specificului unor monumente de pe teritoriul patriei noastre, al cărui studiu poate deschide capitole noi istoriei arhitecturii românești dintre secolele XVIII—XX.

Avînd la baza activității sale concordanța cu principiile universale recunoscute și adoptate în cadrul congreselor internaționale de specialitate, Direcția Monumentelor Istorice și-a stabilit aproape de la începutul ființării ei liniile generale de dezvoltare, funcție de care au fost propuse și aprobate planurile anuale pentru conservarea și restaurarea monumentelor. În acest sens, cu consultarea și îndrumarea Comisiei de avizare a monumentelor istorice, au fost definite criteriile de selecționare a monumentelor propuse spre restaurare, amplasarea și conținutul lucrărilor aferente:

1. Prioritate pentru restaurarea monumentelor aflate în cea mai gravă stare de uzură, precum și a celor mai valoroase din punct de vedere istoric, artistic, arhitectonic, arheologic etc.
2. Idem pentru monumentele situate în cele mai importante centre istorice, în zone de deosebit interes turistic și în proximitatea căilor de comunicație de mare trafic, precum și în centrele urbane unde au loc importante lucrări de sistematizare.
3. Introducerea și extinderea cercetării științifice pe linie de istorie, arheologie, istoria arhitecturii și artei, în vederea elaborării proiectelor de restaurare în condiții științifice adecvate.
4. Adoptarea treptată și apoi generalizarea principiului restaurării integrale, respectiv restaurarea monumentelor sau ansamblurilor monumentale inclusiv amenajări exterioare corespunzătoare, lucrări de electrificare, apă, canal, amenajări de zone verzi, alei, împrejmuiri etc.

În acest sens, Direcția Monumentelor Istorice, cu contribuția Comisiei de sinteză pentru sistematizarea orașelor și satelor, a elaborat — încă din 1968 — un plan de perspectivă pentru totalitatea lucrărilor de restaurare și punere în valoare a ansamblurilor, monumentelor și centrelor istorice, pentru perioada cincinalelor 1971—1975 și 1976—1980, plan de perspectivă axat pe principiile enumerate mai sus.

Aplicînd cu consecvență aceste criterii de-a lungul ultimilor zece ani de activitate, realizînd ample lucrări de restaurare la

monumentele care s-au bucurat și se bucură de un mare prestigiu și chiar publicitate în țară sau străinătate, restaurările care s-au înscris pe această linie sînt numeroase. Între acestea pot fi amintite lucrările de la bisericile pictate din nordul Moldovei, ansamblurile Cozia, Hurezi, castelul Corvinilor din Hunedoara, Cetatea Neamțului, Curtea Domnească din Tîrgoviște, Mozaicul roman din Constanța și multe biserici de lemn din Maramureș, Cluj și Oradea.

Sînt, de asemenea, de așezat în rîndul acestor realizări unele obiective în curs de restaurare ca: cetatea Suceava, mănăstirile Galata și Cetățuia din Iași, cetatea Poienari, mănăstirea Mărcuța din București.

Contribuind la precizarea specificului orașului, restaurarea și punerea în valoare a Hanului Domnesc din Suceava, încadrat într-un ansamblu de construcții noi, este în același timp un izbutit exemplu de amenajare locală. Pe de altă parte, casa Dosoftei din Iași, biserica evanghelică și casa-muzeu Zapolia din Sebeș, cetatea din Tg. Mureș și multe altele, au redat centrelor urbane acele trăsături caracteristice, necesare păstrării specificului local.

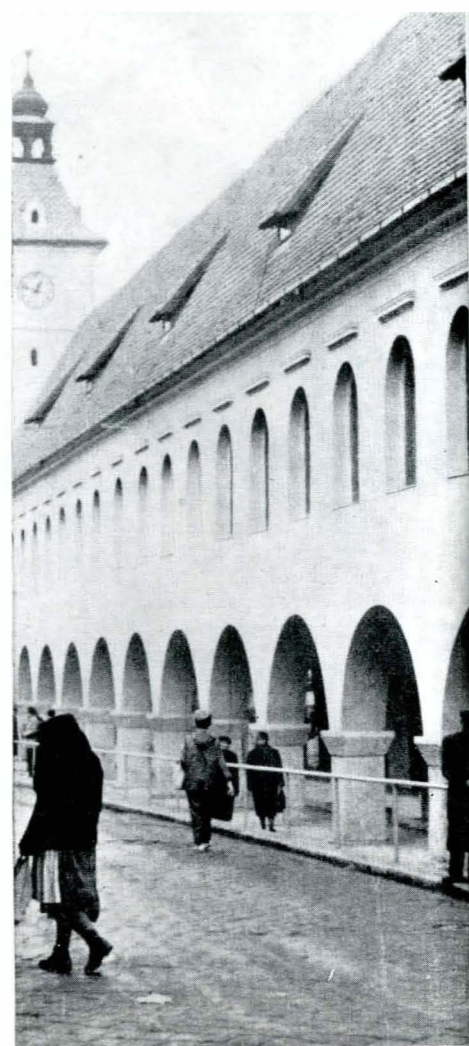
Punerea în valoare a mănăstirilor din nordul Moldovei a făcut să crească simțitor numărul vizitatorilor și turiștilor la aceste obiective devenite punctele de cea mai mare atracție din zona respectivă. Numai la biserica din Voroneț, în perioadele de vîrf ale turismului s-a ajuns la cca 3 000 vizitatori pe zi, rezultate asemănătoare putînd fi semnalate pe litoralul dobrogean atît în urma protejării și restaurării vestigiilor edificiului cu mozaic roman de la Constanța, cît și a redeschiderii campaniei de consolidări și restaurări pe șantierul cercetărilor arheologice de la Cetatea Histria.

După zece ani de activitate — în virtutea unor concepții de restaurare bine statornicite și în temeiul direcțiilor de dezvoltare clar precizate — Direcția Monumentelor Istorice, singura unitate pentru protecția monumentelor din România, a înregistrat importante realizări în domeniul salvagărdării și protecției vestigiilor materiale ale trecutului cultural-artistic.

S-au realizat asemenea lucrări la peste 100 de monumente și ansambluri istorice¹ cu o dinamică crescîndă, în special în cea de-a doua jumătate a deceniului, cînd volumul lucrărilor de restaurare și punere în valoare a atins cifra de 155 milioane lei.

Au fost recepționate succesiv 75 de obiective, mari ansambluri redat circuitului turistic și unor folosințe adecvate.

1. Vezi lista principalelor lucrări de restaurare a monumentelor istorice din R.S.R. (pag. 73).

Casa Hirscher din Braşov

O dată cu valorificarea celor mai importante obiective istorice, pe harta turistică a României au apărut noi puncte de atracție pentru vizitatori.

De altfel, intensificarea turismului ridicând problema propagandei pentru monumentele istorice, cu acordul instituției noastre s-au imprimat și răspândit în toată țara — și chiar peste hotare — publicații privind monumentele recent restaurate, cărți poștale ilustrate și timbre reprezentând cele mai reputeate opere ale arhitecturii istorice, pliante, reclame turistice în legătură cu acestea, broșuri de popularizare, dintre care unele urmărite și îngrijite chiar de specialiștii Direcției.

Multe din activitățile enumerate până acum au fost posibile și pentru faptul că — dacă în perioada de început a decenalului trecut s-au efectuat lucrări care au vizat mai mult obiective istorice unicate sau monumentele principale din cadrul unor ansambluri (biserica Cotmeana, mănăstirea Humor etc.) — în ultima perioadă, practica restaurării integrale a unor complexe arhitecturale, cu toate amenajările interioare și exterioare aferente, a devenit aproape curentă (ansamblurile de la Sebeș, Sucevița, Voroneț, Tîrgoviște etc.).

Pe de altă parte, însăși activitatea de cercetare, devenită un pivot al proiectării restaurărilor, a cunoscut în această perioadă o continuă creștere și intensificare, cu rezultate corespunzătoare în ceea ce privește aria ei de influență asupra soluțiilor de valorificare multilaterală a monumentelor restaurate.

Astfel, încă de la începutul deceniului amintit, ca urmare a unei metodologii studiate în Uniunea Sovietică, au fost organizate colective complexe de restauratori avînd în componența lor arhitecți, ingineri, proiectanți, istorici și arheologi, sub conducerea arhitecților autori de proiecte, munca desfășurîndu-se în cadrul unor colective unitare îndrumate de restauratori specialiști. Practica acestui mod de organizare complexă a proiectării de restaurări a dat rezultate pozitive, fundamentînd procesul de

elaborare a documentațiilor respective pe împletirea cercetării arheologice în teren, cu aceea de arhitectură pe monument.

Cu alte cuvinte, dacă la începutul activității Direcției problema cercetării științifice era abia într-o fază de organizare, actualmente ea a devenit mijlocul practic și de principiu al restaurării bazate pe valorificarea integrală a cercetării, în folosul finalizării soluțiilor de restaurare, la care contribuie efectiv exponenții tuturor categoriilor de specialiști din componența acestor colective.

Acest lucru a fost posibil și prin faptul că muncitorii și cadrele tehnice ale șantierelor și-au însușit tehnologia specifică acestui gen de lucrări, acumulînd an de an cunoștințe noi în legătură cu caracteristicile tehnicilor meșteșugărești din trecut, cu istoria și fazele de evoluție ale monumentului, cu măsurile necesare păstrării cu grijă a martorilor originali, precum și cu preocuparea pentru marcarea diferențiată a etapelor de construcție rezultate din cercetarea și evidențierea elementelor suprapuse sau juxtapuse structurilor inițiale. În felul acesta, ca efect al creșterii planurilor anuale ale Direcției și sporirii corespunzătoare a forțelor de muncă și a bazei materiale, însuși potențialul organizatoric și de producție al execuției lucrărilor a înregistrat un salt cantitativ și calitativ, proporțional cu ritmul de calificare a cadrelor antrenate în această muncă.

Atenția acordată de partid și de stat mărturiilor istorice ale trecutului țării constituie un puternic imbold pentru trecerea pe un plan superior a realizărilor sarcinilor ce ne stau în față. Convingerea unanimă este că, prin condițiile create, misiunea de salvagardare și protejare a monumentelor istorice din România intră într-o nouă eră, prielnică operei științifice de păstrare și valorificare multilaterală a acestor monumente, ca parte integrantă a patrimoniului național de bunuri culturale și artistice.

Orașele care au îndeplinit pe rînd rolul de reședințe voievodale ale Țării Românești în epoca feudală, Cîmpulung, Curtea de Argeș, Tîrgoviște și apoi București, păstrează în vatra lor însemnate vestigii ale fostelor curți domnești, din a căror cercetare se pot desprinde unele concluzii interesante pentru cunoașterea evoluției istorice și a dezvoltării artistice a statului muntean feudal.

Obiectul articolului de față îl constituie prezentarea unor aspecte, în bună parte necunoscute, privind cele mai vechi construcții ale Curții domnești tîrgoviștene și contribuția adusă de acestea la dezvoltarea arhitecturii românești.

Dacă în general principalele repere ale dezvoltării arhitecturii feudale ne sînt date, după cum se știe, de arhitectura edificiilor de cult, la aceasta contribuind în primul rînd rolul important al bisericii ca instituție feudală, Curtea domnească de la Tîrgoviște ne oferă posibilitatea de a cerceta și unul din puținele dar importante obiective de arhitectură civilă ce datează de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului următor.

Pentru a înfățișa o imagine cît mai fidelă a acestor locuri ne vom referi la întregul complex de monumente al primei Curți domnești din Tîrgoviște și anume la casa domnească, la zidurile de incintă, la turnurile de apărare precum și la paraclisul existent de la început în cadrul acestei curți.

Numeroasele refaceri sau adăugiri pe care le-au cunoscut toate aceste vechi monumente de-a lungul veacurilor cît a ființat la Tîrgoviște o reședință domnească, cum și starea lor de accentuată ruină, au îngreuiat în chip deosebit observațiile de natură arheologică sau arhitecturală, fiind necesare uneori coroborări de date relativ disparate pentru crearea unei imagini de ansamblu asupra înfățișării formelor inițiale ale unuia sau altuia dintre aceste monumente.

* * *

Primele vestigii materiale ale unui complex aulic cunoscute pînă în prezent la Tîrgoviște pot fi datate cel mai devreme la sfîrșitul sec. XIV și începutul celui următor, adică în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Pe cea mai înaltă terasă a rîului Ialomița, loc aflat la acea dată după cît se pare în marginea de sud a Tîrgoviștei, s-a ridicat o casă domnească avînd în preajmă o biserică-paraclis, cuprinse în cadrul unei incinte restrînse și delimitate de un zid din piatră¹ (fig. 1).

*Prezentul articol reprezintă textul remaniat al comunicării ținute în cadrul celei de-a III-a sesiuni științifice a Direcției Monumentelor Istorice — mai 1968. Planurile și desenele care ilustrează articolul de față aparțin autorului.

¹Deși asupra datării începuturilor Curții domnești din Tîrgoviște nu a existat în trecut o divergență de păreri, asupra monumentelor ce alcătuiau acest prim nucleu s-au emis ipoteze total diferite. Astfel, prof. Virgil Vătășianu arată că Mircea cel Bătrîn a fost primul domn care a avut reședința la Tîrgoviște, ridicînd pentru acesta „nu numai case domnești pentru locuit, dar (tot el — C.M.) se va fi îngrijit și de zidirea unei biserici corespunzătoare pentru trebuințele curții”, pe care o consideră a fi prima construcție a bisericii mitropolitane din acest oraș (amplificată apoi de Neagoe Basarab). Prof. V. Vătășianu își exprimă însă unele rezerve în ce privește atribuirea fundațiilor bisericii cu plan triconc, dezvelite în săpăturile din perimetrul Curții domnești, perioadei lui Mircea cel Bătrîn, fără a expune și motivele care l-au determinat să aibă aceste rezerve, propunîndu-și să reia această problemă cu un alt prilej (cf. Virgil Vătășianu — Istoria artei feudale în țările române, București, 1959, p. 204).

Prof. Grigore Ionescu consideră că mutarea capitalei țării de la Argeș la Tîrgoviște a avut loc la începutul secolului al XV-lea, cînd se zidește cea de-a treia curte domnească, cercetările arheologice neputînd încă delimita întinderea palatului domnesc zidit în cadrul acestei curți. Arată apoi că fundațiile unei biserici mai vechi ce a servit ca paraclis noii curți, probabil cu turlă pe naos, avea zidăria lucrată după aceeași tehnică și plastică decorativă ca și la biserica mănăstirii Cotmeana (cf. Grigore Ionescu — Istoria arhitecturii în România, I, București, 1963, p. 147).

Prima mărturie documentară în legătură cu existența reședinței domnești la Tîrgoviște este atestată în memorialul de călătorie al bavarezului Johannes Schiltberger, martor ocular al bătăliei de la Nicopole, care menționează în 1396 atît Argeșul cît și Tîrgoviștea drept capitale ale Țării Românești².

Inițiativa voievodului Mircea cel Bătrîn de a înființa către sfîrșitul secolului al XIV-lea o nouă capitală la Tîrgoviște, paralel cu existența aceleia de la Argeș, a fost determinată de evoluția produsă în domeniul vieții social-economice și politice a Țării Românești, după întemeierea voievodatului.

Situat pe traseul unui străvechi drum de legătură a populației românești ce ducea de la Dunăre — de-a lungul apei Dîmboviței — spre Cîmpulung, Rucăr, Bran și Brașov, orașul Tîrgoviște a cunoscut o continuă dezvoltare. Creșterea ponderii activității sale economice în viața statului muntean, ca și poziția propice pentru intensificarea schimbului de mărfuri au contribuit fără îndoială la alegerea acestui oraș drept sediu al domniei³. De altfel, Tîrgoviștea oferea și din punct de vedere strategic o așezare corespunzătoare.

Așa se explică faptul că încă din primele decenii ale sec. al XV-lea Curtea domnească din Tîrgoviște ajunsese la un marcant stadiu de dezvoltare.

Datorită configurației terenului, primele construcții ale Curții domnești erau ușor de apărat. Așezate pe o terasă la poalele căreia curgea apa Brașovului, acum dispărută, ele erau ferite de pante pronunțate către răsărit și mieznoapte și mai domoale către miezăzi și apus. În orice caz se poate afirma că aria mică ce o ocupa își găsește o explicație în primul rînd în forma terenului, care nu îi îngăduia o extindere mai mare. Ca urmare a acestui fapt, cele două componente principale ale Curții — casa domnească și biserica — au fost amplasate atît de aproape una de cealaltă. În secolul următor, așa cum atestă observațiile de natură arheologică⁴, pentru extinderea spațiului construit și a incintei, au fost necesare nivelări serioase mai întîi în partea de nord, iar din timpul domniei lui Petru Cercel și către sud⁵.

Primul zid de incintă, alcătuit din lespezi de rîu dispuse neregulat, mai poate fi urmărit pe laturile de est, de nord și numai parțial pe latura de sud, deoarece a fost înglobat în fundațiile casei domnești ridicate la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Pe latura de est, zidul de incintă era consolidat cu trei contraforturi străpuse de goluri în interior.

În colțul de nord-est, lîngă absida altarului bisericii se afla un turn de apărare cu secțiunea poligonală către exterior iar în interior circulară, avînd un puternic pînten de sprijin către vale. Peste acest turn, o dată cu mărirea incintei la începutul secolului al XVI-lea, s-a ridicat un nou zid de împrejmuire, alcătuit din cărămidă și bolovani, uneori folosindu-se chiar

Autorii tratatului de Istoria artelor plastice în România, I, București, 1968, p. 149, la curent în parte cu cercetările efectuate în ultimii ani, datează casa domnească „după toate probabilitățile la sfîrșitul secolului al XIV-lea, în timp ce biserica de plan treflat este considerată ca fiind refăcută pe vechile temelii, în veacul al XVI-lea sau chiar al XVII-lea”.

² Călători străini despre țările române, vol. I, București, 1968, p. 30.

³ În legătură cu problema dezvoltării orașelor și a înființării primelor capitale să se vadă Istoria României, vol. II, București, 1962, p. 289—291; vezi Șt. Olteanu, Cercetări cu privire la geneza orașelor medievale din Țara Românească, în „Studii” an XVI (1963), nr. 6, p. 1255—1282.

⁴ După săpăturile efectuate de către Virgil Drăghiceanu sub auspiciile fostei Comisiuni a Monumentelor Istorice, avînd mai ales menirea de a degaja monumentele din zona de nord-est a Curții domnești de stratul apreciabil de pămînt și moloz care le acoperea, au fost întreprinse cercetări arheologice sistematice de către Institutul de Arheologie al Academiei în colaborare cu Direcția Monumentelor Istorice, prin arheologii N. Constantinescu în anii 1961 și 1964, Răzvan Theodorescu în 1963, Gabriel Mihăescu în 1966 și Gh.I. Cantacuzino în 1966 și 1967.

⁵ N. Constantinescu, Contribuții arheologice asupra Curții domnești din Tîrgoviște (sec. XIV—XVII), în „S.C.I.V.”, anul XV (1964), nr. 2, p. 232.

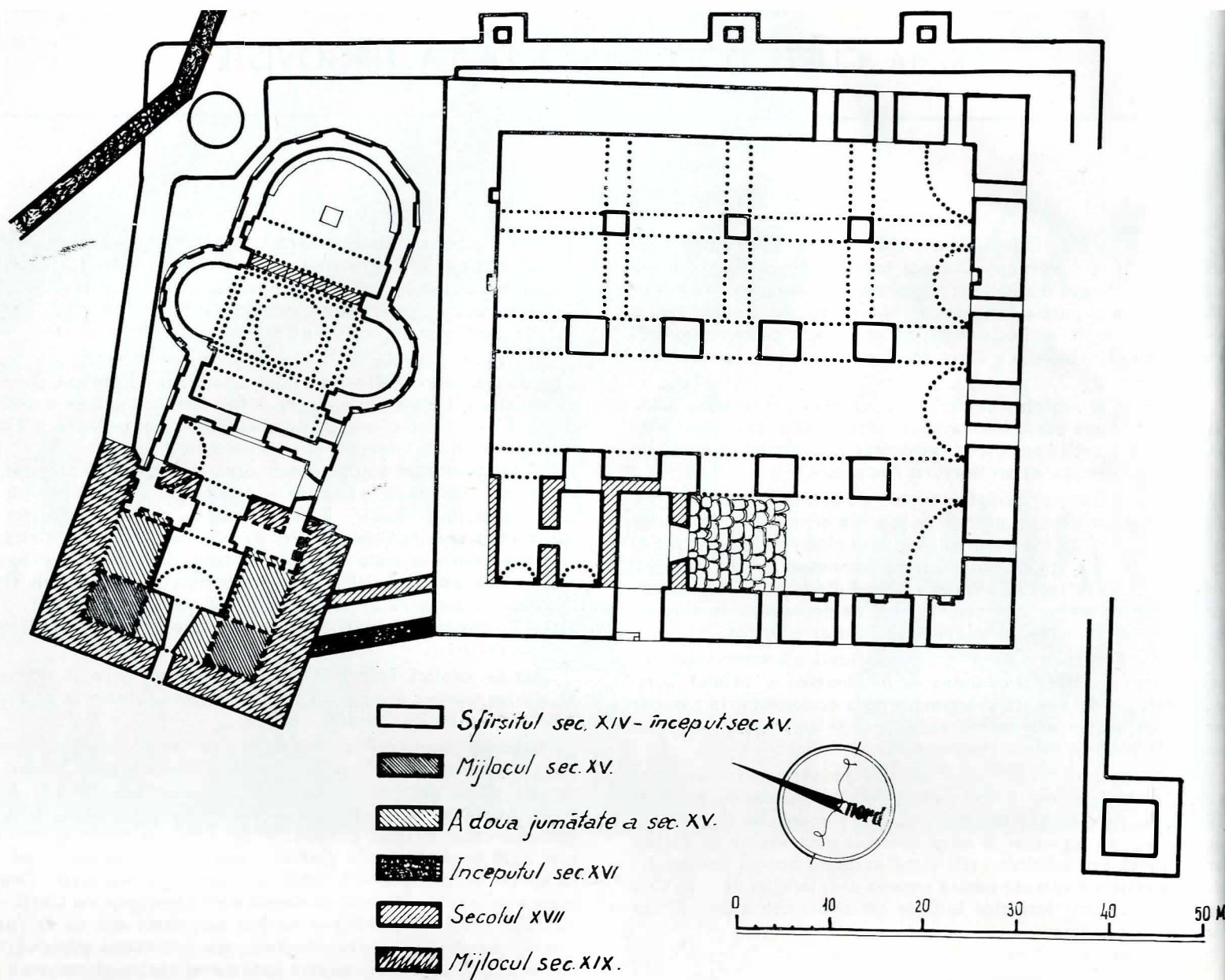

Fig. 1. Prima Curte domnească din Tîrgoviște. Plan la nivelul beciurilor.

pietre recuperate de la ancadramentele ușilor și ferestrelor casei domnești rămase de la vreuna din refaceri⁶. Un alt turn, de formă prismatică, avînd la bază secțiunea patrată, era amplasat în apropierea colțului de sud-vest al caselor domnești.

Casa domnească de la Tîrgoviște, ca și aceea mai veche de la Argeș, era amplasată foarte aproape de zidurile de incintă. Înălțată pe temeliiile unor ziduri groase de 2,5 m, dispusă într-un plan dreptunghiular care măsura în exterior 29 × 32 m, construcția cuprindea beciuri întinse pe întreaga suprafață, peste care se ridica parterul, iar în secolul XVII se adaugă și un etaj.

În comparație cu beciurile casei domnești de la Argeș, alcătuite numai din trei încăperi, separate prin arce transversale foarte joase a căror deschidere era aproape cît lățimea clădirii, beciurile casei domnești de la Tîrgoviște, mult mai ample, sînt împărțite în patru nave prin trei șiruri de arce sprijinite pe cîte patru stîlpi robuști care susțineau bolți semicilindrice⁷. Este de observat că navele periferice erau de asemenea acoperite cu bolți

semicilindrice ale căror nașteri se aflau însă la nivele diferite⁸. Acest lucru poate fi explicat prin faptul că meșterul constructor a căutat să evite unele intersecții de bolți ce apăreau în dreptul ferestrelor situate pe cele două laturi de est și vest, folosind astfel un procedeu simplu, nemaiîntrebuințat pînă atunci în arhitectura muntească.

Cele două nave dinspre est sînt mai înguste, avînd bolțile susținute de arce dublouri care se sprijineau pe trei stîlpi mediani mai mici. Dispunerea diferită a punctelor de sprijin la aceste două nave se datorează, după cum vom vedea, unei anumite rezolvări a planului parterului, dictată de funcțiunile deosebite ale încăperilor aflate în această parte a clădirii. Accesul în beciuri se făcea inițial pe latura de vest, probabil printr-un plan înclinat. Situația va fi modificată în secolul al XVII-lea (se pare sub domnia lui Matei Basarab), cînd prin construirea a două tainițe în colțul de nord-vest va fi amenajată o scară din lespezi de piatră ale căror urme au fost depistate de cercetările arheologice din ultimii ani.

Lumina pătrundea în aceste beciuri prin unsprezece ferestre înalte cu spaleți drepți, din care cinci se aflau pe latura de sud și cîte trei pe laturile de est și de vest.

⁸ Datorită stării de avansată ruină a laturilor de est și vest a caselor domnești, situația expusă poate fi urmărită în prezent numai pe latura dinspre est, lîngă colțul de sud-est al beciurilor unde, deși nu se mai păstrează nașterea bolții spre exterior, se poate deduce că era mai sus decît nașterea sa dinspre interior, care este vizibilă.

⁶ Un contrafort puternic avînd forma unui trunchi de piramidă, asemănător cu cele care întăresc zidul de incintă al mănăstirii Srehaia, sec. XVII, a fost descoperit în colțul de nord-est al acestui zid. Odinioară vizibil, acest contrafort a fost îngropat în pămîntul de umplutură aflat între zidul amintit și un alt zid paralel cu el, adăugat în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

⁷ Avem astfel primul exemplu cunoscut deocamdată în arhitectura muntească de beciuri boltite, știind că beciurile caselor domnești de la Argeș, situate pe latura de nord a Curții, erau acoperite cu planșee din grinzi masive.

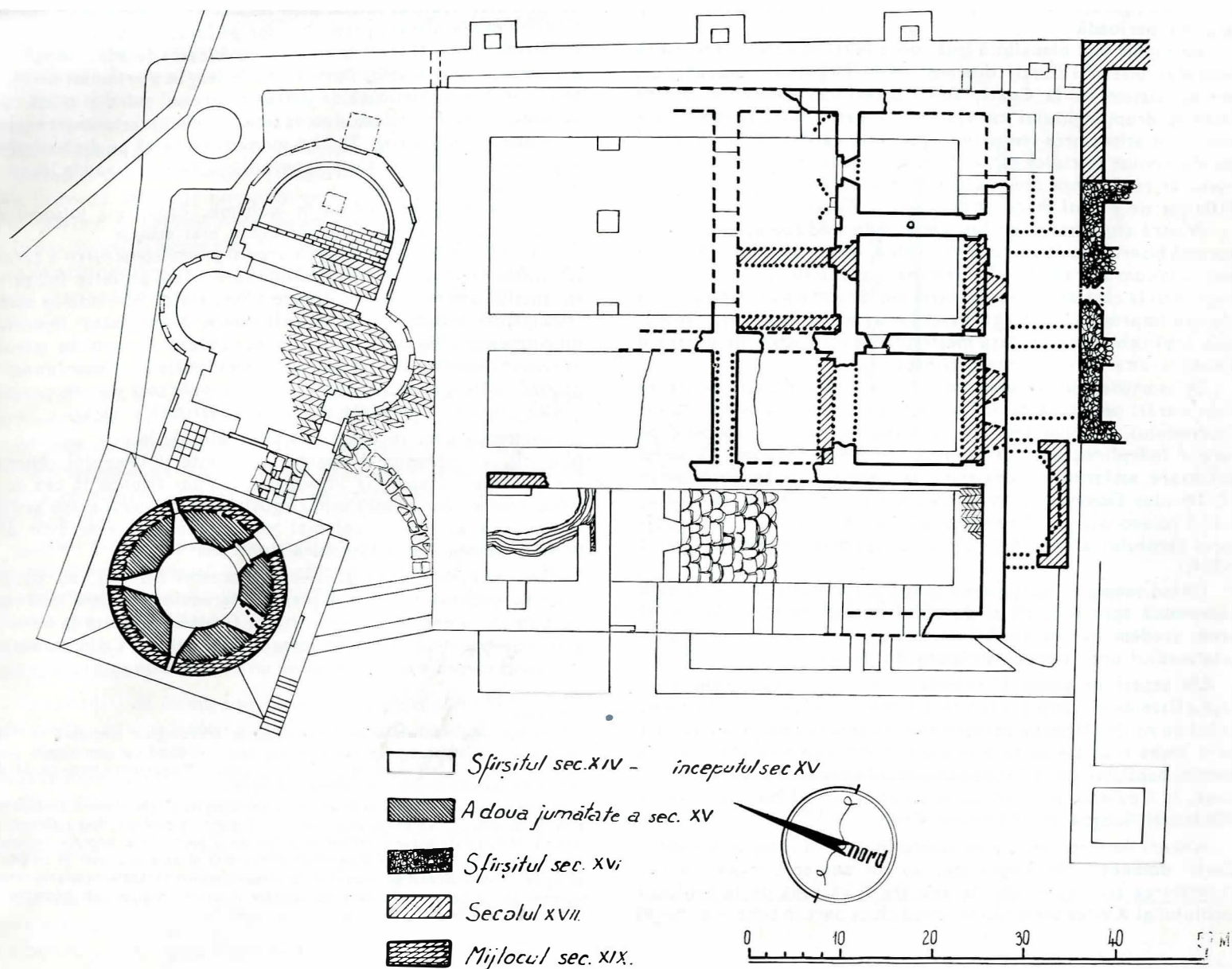

Fig. 2. Prima Curte domnească din Tîrgoviște. Plan la nivelul parterului.

Puținele elemente de zidărie ale parterului, păstrate pe latura de sud, pot să ne ajute la reconstituirea imaginii caselor domnești așa cum se prezentau ele în prima fază a existenței lor, ca o construcție masivă, alcătuită din unele încăperi cu caracter particular, grupate în jurul unei săli mai mari (cca 6×12 m) probabil sala de ceremonie, amplasată pe latura de est, deasupra celor două nave mai înguste ale beciului (fig. 2).

Din zidurile sale de contur nu se mai păstrează decât cel dinspre sud, susținut la nivelul beciurilor de două arce transversale, de sprijin. Deși bolțile care o acopereau, datînd din secolul al XVII-lea s-au prăbușit, li se poate reconstitui în parte forma, după cele cîteva urme care se mai văd pe fața zidului rămas întreg. Acest zid mai păstrează un fragment dintr-un arc încastat în construcția care a astupat o intrare mai veche și o firidă practică în grosimea zidului, care avea același rol ca și firidele beciurilor, adică de a servi la așezarea opaițelor sau sfeșnicelor cu lumînări.

Încăperile care aveau o destinație legată de funcția administrativă se pare că erau amplasate pe laturile de nord și vest.

În afara intrării principale care trebuie să fi fost pe latura de vest, a mai existat cel puțin încă un acces pe latura de sud, acum zidit, legat de încăperile folosite exclusiv de voievod și familia sa.

În secolul al XVII-lea, cu prilejul refacerii caselor domnești în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, peste vechea clădire s-a înălțat un etaj dispus se pare numai deasupra încăperii

lor dinspre sud. Pentru susținerea zidurilor etajului s-au construit atunci arce adosate pereților exteriori, așa cum este bunăoară arcul, rămas întreg, alipit peretelui dinspre sud, care acoperă o firidă mai veche (fig. 2).

În imediata apropiere a casei domnești și, după cum au stabilit cercetările arheologice, construit o dată cu aceasta⁹, se află cel mai vechi monument religios cunoscut pînă în prezent la Tîrgoviște, biserica de plan trilobat.

Dacă în împodobirea fațadelor, această biserică preia principii întâlnite la biserica mănăstirii Cotmeana, prin folosirea unui parament din zidărie de cărămidă decorat cu firide subliniate în partea superioară de mici discuri ceramice smălțuite, planul său este influențat de trăsăturile generale ale tipului de plan trilobat înfățișat de acela al bisericii mănăstirii Cozia (în care pronaosul este acoperit cu o boltă semicilindrică — aici dispusă probabil transversal — iar naosul este încununat de turlă).

Faptul că cei patru pilaștri interiori care flanchează absidele laterale ale naosului determină în plan un dreptunghi avînd diferența între laturi de 0,65 m, este unul din argumentele pentru care, în general, ar fi mai greu de admis existența unei turle pe naos; s-ar putea presupune că locașul era acoperit cu o boltă semicilindrică continuă, întărită de arce dublouri ale căror picioare ar fi fost tocmai cei patru pilaștri amintiți.

⁹ N. Constantinescu, op. cit. p. 232.

Dar o astfel de soluție, din ceea ce se cunoaște deocamdată, nu-și mai găsește similitudini în arhitectura românească din această perioadă.

Este mult mai plauzibilă însă ideea potrivit căreia la boltirea naosului bisericii Curții domnești din Tîrgoviște, s-a adoptat același sistem ca la Cozia, adică corectarea diferenței dintre laturile dreptunghiului cu ajutorul a patru mici console care susțin tot atâtea arce semicilindrice, peste care, prin intermediul pandantivelor se ridică turla. Putem socoti astfel că acest monument ar reprezenta cea mai veche prelucrare a tipului triconc înfățișat de planul marii ctitorii de la Cozia.

Printre alte particularități care rețin în mod deosebit atenția la această biserică amintim, în primul rând, forma planului. Întîlnim aici, așa cum arătăm, un plan trilobat unde însă colțurile dreptunghiului la care se alipesc cele trei abside sînt abia schițate, încît ele dau impresia că se leagă direct la capătul dinspre est. Faptul este explicabil prin dorința meșterului constructor de a crea o absidă a altarului cît mai spațioasă.

De asemenea, un alt element mai puțin obișnuit este existența unei intrări pe latura de sud a naosului, destinată inițial numai voievodului, apărînd aici tocmai datorită funcției speciale pe care o îndeplinea această biserică, de locaș domnesc. O astfel de intrare, astăzi zidită, a existat și la Curtea de Argeș la biserica Sf. Nicolae Domnesc și va fi creată mai tîrziu chiar în cadrul curții voievodale din Tîrgoviște atît la biserica Sf. Vineri (mijlocul secolului al XV-lea), cît și la ctitoria lui Petru Cercel (1584).

Ținînd seama de apropierea exagerată a bisericii atît de casa domnească spre sud, cît și de zidul de incintă spre răsărit și nord, credem că era posibil ca naosul să fi fost luminat prin intermediul unui tambur străpuns de ferestre.

Un aspect ce poate fi relevat îl constituie apoi cele două nișe aflate de o parte și de alta a intrării din pronaos în naos, avînd un rol în oficierea parastaselor. Nișele la care ne-am referit au o veche tradiție în țara noastră, fiind întîlnite mai întîi la vechiul baptister de la Tropaeum, apoi la biserica Sf. Treime din Siret, la Cozia și, mai tîrziu, în secolul al XVI-lea, la biserica mănăstirii Snagov și la bolnița Coziei.

Alături de fortificațiile existente încă de la început în cadrul Curții domnești din Tîrgoviște, un rol deosebit în extinderea și întărirea sistemului său de apărare îl va avea de la mijlocul secolului al XV-lea construirea, după cît se pare în timpul domniei

lui Vlad Țepeș¹⁰, a unui turn cunoscut mai tîrziu sub numele de Chindia. Realizat inițial prin încastrarea a două arce semicilindrice duble plasate perpendicular pe fațada de vest a bisericii, încheiate cu un al treilea, paralel cu această fațadă, turnul era alcătuit din trei nivele. Peste bolta în leagăn a primului nivel, se afla o încăpere luminată de patru metereze, avînd și o ușă care comunica direct cu casa domnească, probabil prin intermediul unei punți mobile (fig. 2). Ușa putea fi zăvorâtă pe dinăuntru cu o grindă de lemn ale cărei capete alunecau și se fixau în locașuri anume lăsate în ziduri.

Ultima încăpere, redusă în înălțime, constituia foișorul de strajă și luptă, avînd cinci metereze mai scunde.

La scurt timp după ridicarea acestei prime construcții a turnului, poate în scopul de a-l consolida spre a face posibilă înălțarea sa, spațiul dintre cele trei arcade a fost zidit¹¹, creîndu-se astfel și la parter o încăpere, accesibilă numai din biserică, luminată de o fereastră îngustă care străpungea zidul de vest. Se știe că în vremea domniei lui Brîncoveanu aici se afla închisoarea curții, pronaosul fiind folosit ca spațiu de trecere, în care scop se creează o altă intrare în peretele său de sud, vizibilă și astăzi.

Existența unei încăperi deschise, alipite laturii de vest a bisericii, a impresionat desigur pe meșterii timpului. Numai așa s-ar explica apariția întocmai a acestei situații la cea de-a doua biserică domnească din Tîrgoviște, Sf. Vineri, avînd astfel, așa cum se apreciază, cel mai vechi exemplu de pridvor din zidărie, cunoscut în arhitectura munteană¹².

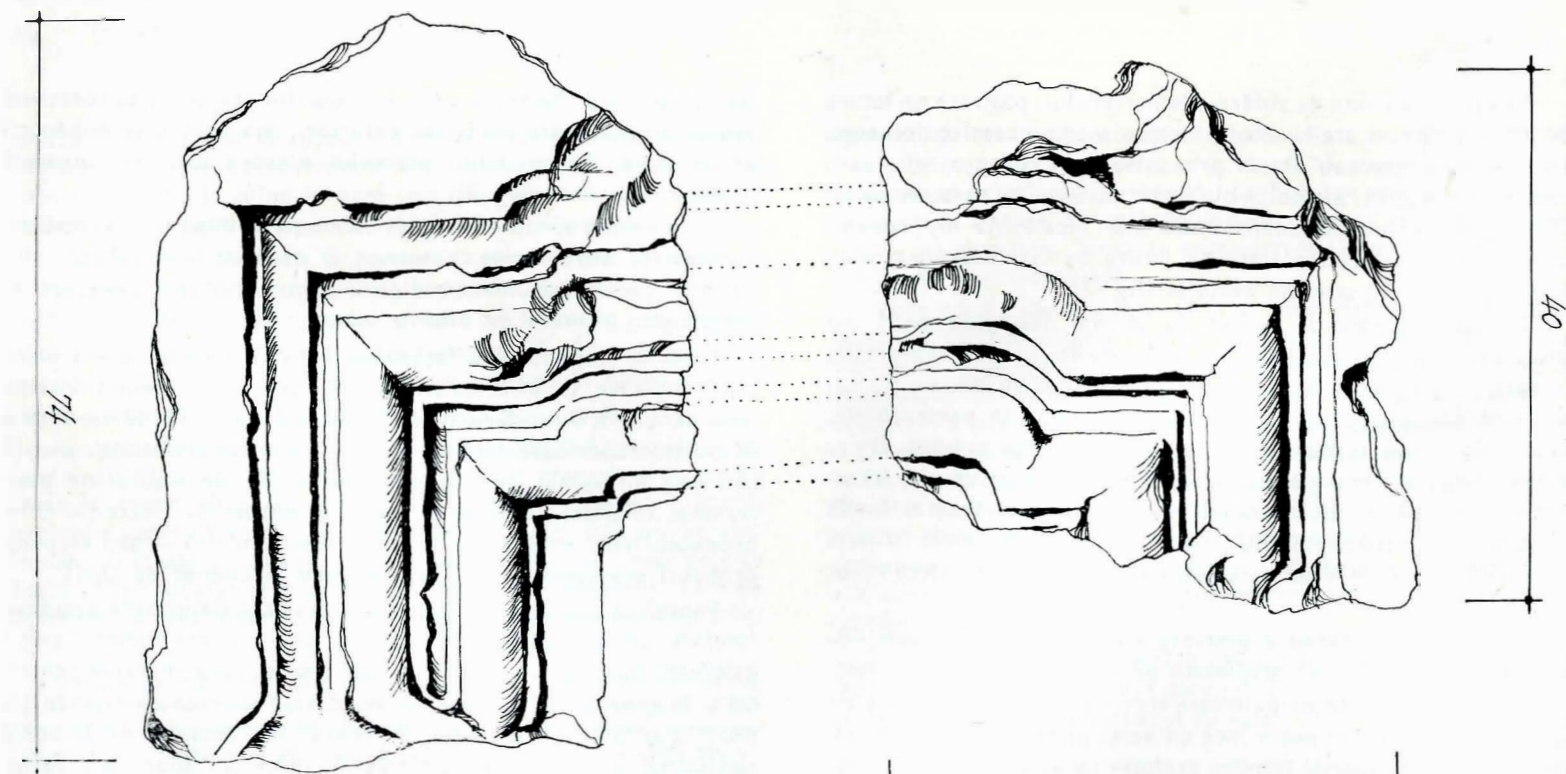
Dar vorbind despre arhitectura acestei biserici, nu putem trece cu vederea realizarea plasticii fațadelor. Se știa încă mai de mult că, la decorarea arhivoltelor firidelor și poate la cornișa acestui monument au fost folosite mici discuri din ceramică smălțuită colorate cu verde, avînd un diametru de șase centimetri.

¹⁰ Idem.

¹¹ Faptul este confirmat și de cercetările arheologice efectuate în 1966 (conf. Gh. I. Cantacuzino, Date arheologice în legătură cu cronologia unor construcții ale Curții domnești din Tîrgoviște, „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare” nr. 3/1969, p. 148—151).

¹² Este cunoscută existența în cadrul unor biserici tîrgoviștene clădite ulterior, cum sînt Sf. Vineri și mai tîrziu la Biserica zidită de Petru Cercel, a unor pridvoare de zidărie (avînd rolul pe de o parte de a proteja intrarea, fapt necesar în condițiile noastre de climă, dar și de a adăposti în anumite prilejuri numărul mereu crescînd al credincioșilor); existența unei atări construcții la biserica de care ne ocupăm a putut constitui un exemplu ce a premers apariției pridvorului la alte monumente.

Fig. 3. Pietre de ancadrament provenind de la biserica-paraclis.

În urma unor sondaje efectuate în zidăria care acoperea firidele fațadei de vest — singurele care se mai păstrează întregi — am constatat că ele nu sînt decorate cu astfel de elemente ceramice.

Se pune atunci întrebarea: folosirea acestor mici discuri s-a făcut numai la decorarea firidelor absidelor ca la Sf. Treime din Siret, sau au fost întrebuițate după modelul Cotmenei? Starea în care se află monumentul ne pune astăzi în imposibilitate de a spune cu certitudine unde erau plasate. Prin analogie, cercetînd și celălalt monument țîrgoviștean, biserica Sf. Vineri, care prezintă astfel de elemente ceramice — deși ușor diferite prin mărime și culoare — se poate vedea că discurile au fost utilizate numai la decorarea firidelor care îmbracă fațadele. În ceea ce privește firidele, se poate urmări o evoluție a formei lor; astfel dacă la biserica mănăstirii Cotmeana sau la Sf. Treime din Siret sînt foarte înguste și înalte, la paraclisul de care ne ocupăm, ele sînt mult mai largi și mai scunde; la biserica Sf. Vineri poate fi întîlnită aceeași tendință de accentuare a deschiderii firidelor și de micșorare a înălțimii lor; aici făcîndu-se însă simțită lipsa de preocupare pentru realizarea uniformă a arcaturilor¹³.

În ceea ce privește decorația, ea poate fi urmărită pe cele cîteva fragmente de ancadrame sculptate în piatră găsite în zidăria ce astupa intrarea aflată pe latura de sud a naosului (fig. 3, 4, 5).

Lucrări de o reală valoare artistică, provenind se pare de la trei ancadrame de uși, acestea sînt împodobite fie cu ciubuce paralele împletite la mici intervale, fie cu un motiv vegetal stilizat alcătuit din semipalmete.

Proveniența acestor ornamente din arta georgiană și armeană este neîndoieală.

Similitudini de formă sînt cunoscute pe de o parte la Cetatea Albă, unde un ancadrament găsit în zidul de nord al castelului este datat pe la 1440¹⁴, cum și la biserica din Dolheștii Mari, zidită înainte de 1481¹⁵. Este greu de spus dacă aceste pietre de ancadrament aparțin perioadei de început a monumentului sau sînt adăugate mai tîrziu. Din cercetarea golurilor lăsate în zidărie încă de la ridicarea bisericii, putem presupune că ele sînt contemporane cu construirea monumentului, cu atît mai mult cu cît cunoaștem un exemplu mai vechi în arhitectura munteană, în decorația ancadramentelor ferestrelor și arhivoltelor firidelor la biserica Cozia, unde întîlnim o influență asemănătoare.

Nu avem firește răgazul aici să ne oprim și asupra altor probleme de mai mică însemnătate privind prima Curte domnească de la Țîrgoviște.

În această succintă relatare, ne-am străduit să înfățișăm aspectele cele mai semnificative ce pot fi deslușite la importantul ansamblu de arhitectură civilă și religioasă munteană din secolul al XV-lea, atît de puțin cunoscut încă, dar de o valoare istorică și arhitectonică deosebită.

RÉSUMÉ

Ayant à la base des solides recherches archéologiques, l'auteur présente quelques aspects des constructions qui formaient la première Cour princière de Țîrgoviște.

Datant de la fin du XIV-ème et le commencement du XV-ème siècle, cet important complex nous offre la possibilité d'étudier en même temps l'un des plus importants objectifs d'architecture civile de cette époque.

La deuxième partie de l'étude analyse l'église-chapelle, à plan trilobé, de la Cour princière.

Erigée à la même époque, elle a certains traits particuliers en ce qui concerne la construction, imposés par sa fonction même de chapelle princière.

¹³ Poate și la această biserică întocmai ca și la biserica Sf. Vineri din Țîrgoviște, arcadele celor trei abside vor fi fost mai înalte, avînd încă un rînd de mici discuri smălțuite în partea superioară a cîmpului firidei, sub arhivolta arcului și peste golul ferestrei.

¹⁴ Cf. Virgil Vătășianu, op. cit., p. 297.

¹⁵ Idem, p. 628.

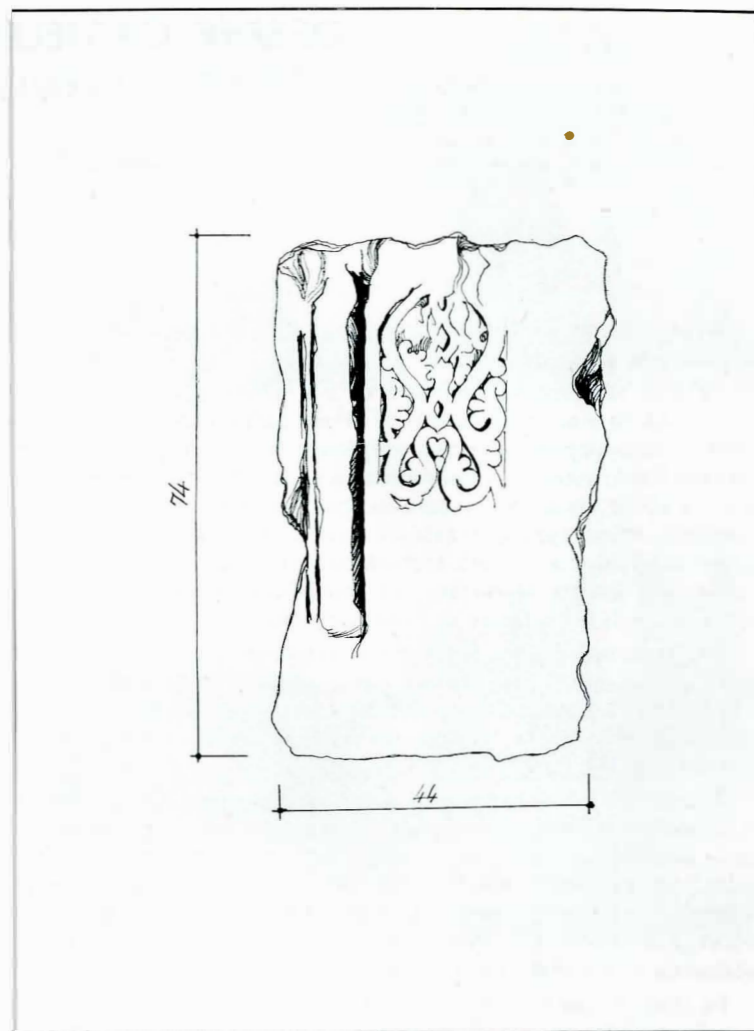
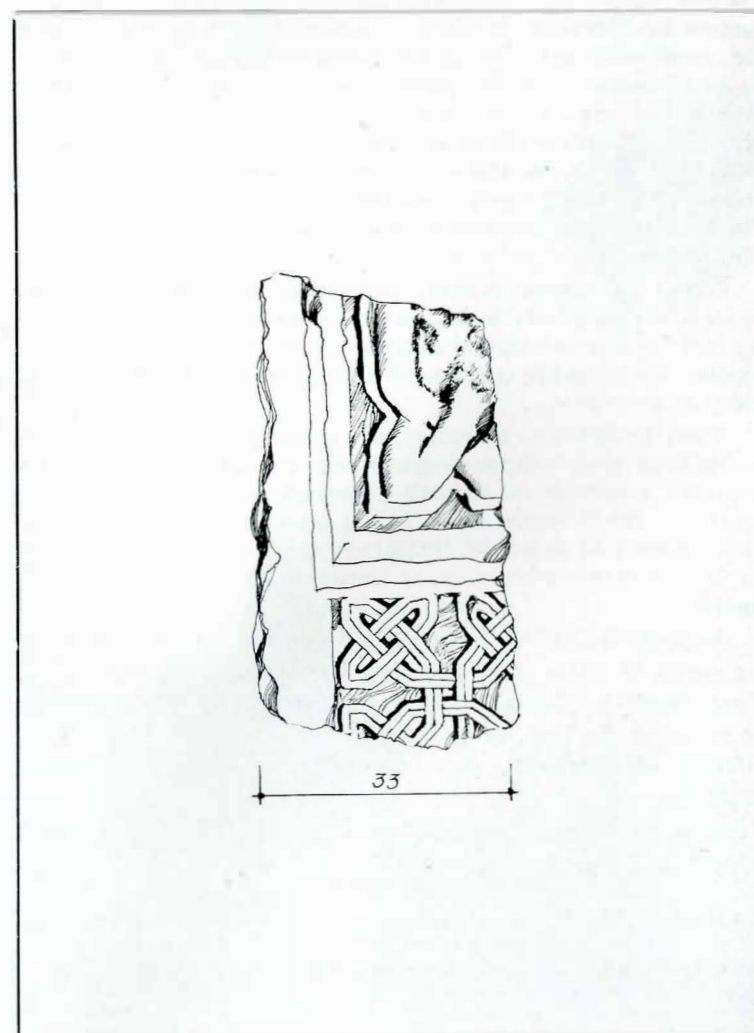

Fig. 4, 5. Pietre de ancadrament provenind de la biserica-paraclis.

DESPRE CASTELELE TRANSILVĂNENE CU CORNIȘĂ CRENELATĂ

MARGARETA BENKŐ

În secolul al XVII-lea feudalismul din Transilvania se afla în perioada sa de dezvoltare.

Pe plan arhitectural, Renașterea s-a reflectat în Transilvania ca o epocă de mari construcții: în prima parte a secolului putem urmări construcțiile de mare amploare ale principilor, iar în cea de-a doua, accentul se pune mai ales pe construcțiile particulare. În viața artistică a secolului apariția clădirilor cu cornișă crenelată marchează o trăsătură specifică și denotă întărirea influenței italiene în arhitectura transilvăneană; formele lor decorative, bogate și variate, au contribuit în mod deosebit la formarea stilului înflorit al Renașterii târzii.

Clarificarea originii stilistice și stabilirea locului ocupat în cadrul artei din Transilvania a monumentelor artistice cu cornișă crenelată constituie o necesitate actuală și pentru faptul că, azi, stilul nu mai este reprezentat decât prin câteva monumente, care ne pot încă oarecum lămurii în problema abordată.

Dezvoltată din parapeturile zidurilor de cetăți, ornamentația cu creneluri a clădirilor a avut în primul rând un rol practic: de a ascunde pe apărătorii cetății de privirile asediatorilor. O întâlnim astfel la construcțiile Orientului antic, pe zidurile Babilonului și ale Ninivei, ca și pe ruinele palatelor asiriene; întreaga arhitectură a evului mediu are caracteristic dințarea totdeauna dreptunghiulară a parapetului.

Pe lângă această formă răspândită în toată Europa, în Italia au apărut și alte variațiuni ale crenelurilor, încă din evul mediu¹. Astfel, apar, de timpuriu, creneluri în formă bifurcată, care — în diferite variante — caracterizează și mai târziu acest gen de arhitectură italiană. Din această categorie fac parte castelul Sforza din Milano, puntea fortificată a Scaligerilor din Verona, cetatea Colleoni din Thiene, cetatea de jos a lui Millesimo din Genova, cetatea din Piacenza. În afară de acestea, găsim mii de variante ale crenelurilor semicirculare (cetatea Monselice), ale zidurilor de formă tronconică (zidul portului Sermione sau digul închizător al băii Bellinzona), ale combinării patratului și terminațiunii bifurcate. Pe teritoriile ce intră în dependența Republicii venețiene găsim însă, în afara formelor sus-amintite și forme de crenel ce trădează influențe specifice orientale, ca: Palatul Dogilor din Veneția, zidul crenelat al orașului și palatul Della Ragione din Padova.

Forma de crenel ușoară, dantelată, cu caracter oriental, apare și se răspîndește însă în perioada în care, o dată cu dispariția caracterului defensiv al cetăților, crenelurile își pierd însemnătatea practică și se transformă din mijloc de apărare în simplu element decorativ.

Tipul de castel cu creneluri, din epoca Renașterii, s-a născut în Italia și și-a început expansiunea de aici. O componentă esențială a stilului cu cornișă crenelată este ornamentația cu sgraffito care îi accentuează și mai mult caracterul decorativ, ca și arcatura de dedesubt. (Măsura în care aceste două elemente au fost aplicate era întotdeauna determinată de gustul constructorilor).

Această manieră de construcție decorativă a Renașterii târzii s-a extins în Italia și în alte țări. Urmele lor sînt prezente în Tirol, Austria, Cehia, Ungaria, Slovacia și Polonia. Ajunsă pe meleaguri străine, ea se transformă, dobîndind, bineînțeles, diferite caracteristici, după concepția artistică a poporului respectiv.

Stilul cu cornișă crenelată și-a păstrat în cea mai mare măsură puritatea pe teritoriul Tirolului și Austriei. Cîteva clădiri

din Trento și vechile case din regiunea Bozano păstrate din secolele XVI—XVII, alături de crenelurile bastioanelor și zidurilor din Rappottenstein, Drosendorf, Hartenstein și Schallenburg exemplifică cum nu se poate mai bine, o asemenea influență nemijlocită. În cursul răspîndirii sale, stilul s-a încetățenit și în arhitectura orășenească. Aici însă, caracterul inițial al ornamentării crenelate apare modificat, conform cerințelor practice, întrucît, datorită frontului îngust al loturilor de casă din evul mediu, s-a afirmat principiul folosirii în înălțime a spațiului. Pe casele cu curți înguste, în majoritate lipite unele de altele, se construiau — în locul acoperișului înalt medieval — acoperișuri în două ape aliniate paralel, dispuse normal spre axa străzii. Pe fațada dinspre stradă, acestea sînt ascunse de calcanele podurilor, pentru a căror ornamentare soluția cu cornișă crenelată a fost foarte potrivită. Casele de locuit din Salzburg, Dürnstein și Krems demonstrează aceasta prin variate exemple. Datorită însă anumitelor transformări de stil, cornișă crenelată a devenit mai greoaie². Acest aspect al cornișei apare într-o formă și mai accentuată la monumentele cehe și poloneze.

Una din principalele caracteristici ale cornișei crenelate de pe casele burgheze și castelele din Cehia, Moravia și Silezia este aceea că ele au combinat frontonul cerut de construcția abruptă a acoperișului cu o închidere orizontală a acestuia, iar ca rezultat au apărut crenelurile născute din repetarea ritmică a frontoanelor mici. Așa sînt construite: palatul Schwarzenberg pe Hradčany în Praga, castelul din Litomyšl, casa Zdiarsky din Prachatice, clădirea Salva Guarda din Litoměřice, pentru a aminti numai pe cele mai importante³. În construcțiile civile sînt nenumărate exemple de ornamentație cu cornișă crenelată; caracteristic pentru acestea fiind ornamentația colorată în sgraffito, ce se afirmă puternic pretutindeni.

Mascarea acoperișurilor înalte cu etaje false, făcută sub influența arhitecturii orășenești, este o soluție destul de generalizată. Obiceiul îl regăsim și la monumentele de artă ale Poloniei.

Aici stilul de construcție cu cornișă cu creneluri apare prima dată în arhitectura orășenească. Clădirea halei de poștă din Cracovia, primăriile din Poznań, Zarów, Sandomierz și Kasimierz (o suburbie a Cracoviei), precum și mai multe case burgheze dovedesc acest lucru. Spre deosebire de țările anterior enumerate, arhitectura castelelor poloneze mărturisește preluarea cornișei crenelate de la arhitectura orășenească. Deasupra arcaturilor grele, scunde, stau rînduri complicate de creneluri, amintind de frontoanele caselor medievale (castelul din Baranów). Acestea par greoaie chiar în cazul în care întâlnim varianta dantelată (castelul din Sandomierz)⁴.

Tot în cursul secolului al XVI-lea în apropierea teritoriului polonez, însă independent de acesta, în Slovacia, a apărut stilul cornișei cu creneluri, afirmîndu-se mai bine la castele și la clopotnițe; începînd cu secolul al XVII-lea îi găsim însă urmele și în arhitectura orășenească. Dacă în cazul primei categorii cornișă crenelată s-a păstrat conform caracterului ei inițial, în construcțiile orășenești ea se transformă, sub influența poloneză din secolul al XVII-lea, într-un greoi etaj fals, într-o atică (unele case burgheze din Prešov). Cele mai frumoase monumente ale pomenitului stil sînt reprezentate prin castelul din Betlanovce,

² Otto Piper, *Burgenkunde*. München, 1912, p.320—334; *Deutsche Burgen und feste Schlösser aus alien Ländern deutscher Zunge*, Leipzig, f.a.p. 20—25.

³ Zdanek Wirth, Jaroslav Benda, *Burgen und Schlösser*, Praga, 1954, *passim*; Lechner Jenő, A pártázatos renaissance építés Magyarországon határai körül Budapest, 1915.

⁴ Jan Zachwatowicz, *Polnische Architektur bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts*. Varșovia, 1956, p.17—19, fig. 160, 183, 186—189, 192, 194—196, 199—200, 210—214, 232—252; Stanisław Lorenz, *Die Renaissance in Polen*, Varșovia, 1955, fig. 69, 79—84, 86, 90—92; Lechner Jenő, *Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi renaissance építéséről*, Budapest, 1913.

¹ A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*. Milano, VIII, parte II, 1924 *passim*; *Palast Architektur von Oberitalien und Toscana*, III. Otto Raschdorf, Venedig, Berlin, 1903, p.2, 4, 6, 65, IV. Albrecht Haupt, Verona, Vicenza, Mantua, Padua, Udine, Berlin, 1908, p.94, V. Albrecht Haupt, Bologna, Ferrara, Modena, Piacenza, Cremona, Pavia, Brescia, Bergamo, Mailand, Turin, Berlin 1911, p.1, 7—8, 33—36, 41—42, 101; *Il castello di Milano*. Milano, 1912, p.XI, 463.

clopotnița din Poprad, cetatea Thököly din Kežmarok, castelul din Fričovce și turnul bisericii din Svina. Îi aparține — împreună cu cornișa crenelată și arcatura, îndeosebi în cursul secolului al XVII-lea — și o ornamentație în sgraffito, cu care s-a intenționat atenuarea monotoniei zidurilor⁵.

Din cele menționate pînă acum putem deci constata că stilul de origine italiană cu cornișă crenelată s-a răspîdit în cursul secolului al XVI-lea și pe teritoriile învecinate cu Italia, și anume, în țările ce și-au însușit timpuriu cultura Renașterii. Pe teritoriul amintitelor țări, el a cucerit și arhitectura orășenească. Pentru noi, problema esențială este să determinăm acele variante de stil, anterior schițate care, într-o măsură sau alta, au influențat formarea arhitecturii transilvănene cu cornișă crenelată.

Trebuie să constatăm, înainte de toate, în legătură cu stilul cornișei cu creneluri din Transilvania, că modul acesta de ornamentare a clădirilor n-a fost general nici în Transilvania, cum, de altfel, n-a fost nici în celelalte locuri de răspîndire. Astăzi se păstrează în Transilvania doar cîteva monumente ale stilului: cetatea de la Bran, bisericile fortificate din Prejmer, Codlea, Cristian și Beleni, castelul din Lăzarea, conacul familiei Apafi din Dumbrăveni și casa din Codlea din anul 1647. Fragmentele artistice de acest stil ale castelului din Ozun s-au distrus în urma unor transformări. Tot de curînd s-a distrus și arcatura de la turnul castelului din Medieșul Aurit. Ca rezultat al cercetărilor arhivistice, mai putem adăuga aici castelele din Hunedoara, Deva și cel din Vințul de Jos, castelele de mult distruse din Dumitrești, Sînpetru de Cîmpie și conacul de odinioară din Cozmeni al familiei Béldi, conacul familiei Keresztes din Chinar, precum și conacul din Tirimia. Despre palatul din Alba Iulia și cetatea din Oradea aflăm din cronică lui Szalárdi, că erau ornamentate cu asemenea cornișe crenelate, iar despre cornișă

⁵ Architektúra na Slovensku do polovice XIX storočia, Bratislava, 1958.

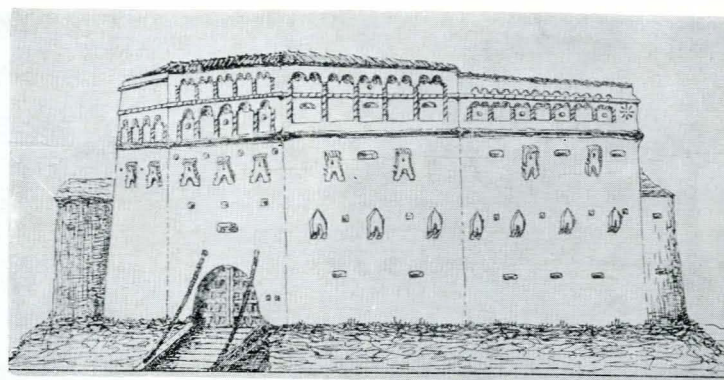

Fig. 1. Biserica fortificată din Prejmer. După reconstituirea lui W. F. Horwath

Fig. 2. Castelul vechi din Lăzarea

Fig. 3. Cetatea de la Bran

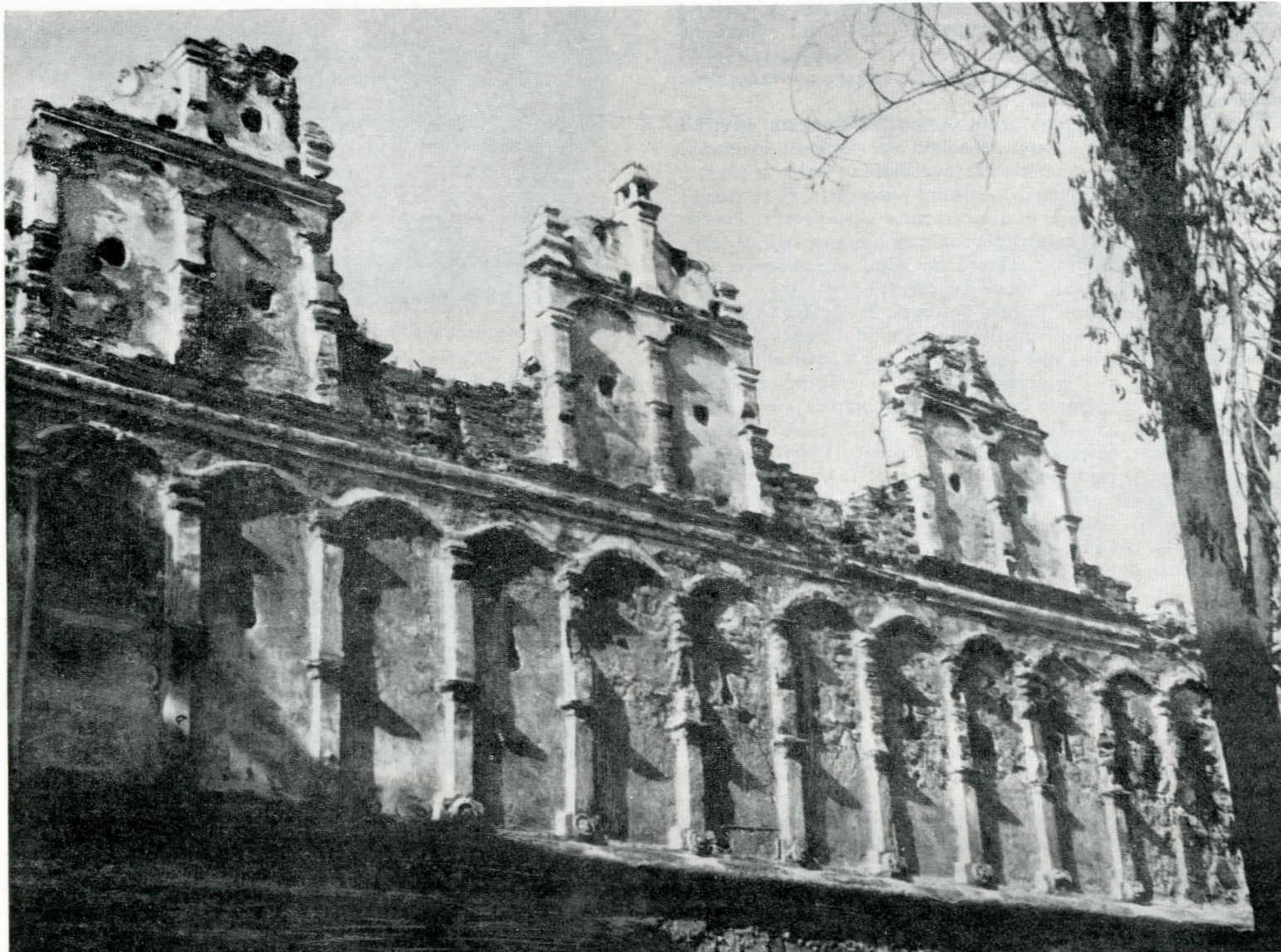

Fig. 4. Zid cu crenel de la castelul din Lăzarea.

crenelată de odinioară a bisericii din Hălchiu ne putem forma o imagine pe baza unei gravuri din anul 1727.

Perioada în care s-au realizat construcțiile clădirilor despre care este vorba — și tocmai cele mai însemnate dintre ele — coincide cu primele trei decenii ale secolului al XVII-lea, deci cu anii marilor construcții ale lui Gabriel Bethlen. Atunci își construiește principele reședința din Alba Iulia, antrenând la lucru pe toți pietrarii, sticlarii și pictorii renumiți. Marile lucrări începute la Alba Iulia, care au fost extinse — din ordinul principelui -- și asupra castelului său din Vințul de Jos și a curții din Micești, urmau să fie continuate tot din dispoziția acestuia la Oradea, Deva și Hunedoara. Majoritatea construcțiilor sale erau realizate de italieni: Giovanni Landi din Mantova și Giacomo Resti din Verona, — iar ca arhitect al curții — Martin Linder din Prešov.

Problema provenienței, în Transilvania, a meșterilor constructori ai lui Gabriel Bethlen, ne interesează în cazul de față pentru a putea identifica astfel originea stilului orna mentației cu cornișă crenelată, ale cărei începuturi pentru Transilvania trebuie căutate, după cum vom vedea mai încolo, tocmai în construcțiile principelui — origine, care, desigur, era legată de activitatea unui anumit grup de meșteri. Se știe că una din podoabele palatului lui Bethlen din Alba Iulia a fost cornișa crenelată, dar tot cu cornișă crenelată a fost construită și cetatea din Oradea⁶. De asemenea au fost împodobite cu cornișe crenelate atât o secțiune a curtinei din jurul castelului de la Hunedoara⁷ cât și a celui de la Deva⁸, precum și partea superioară a porții castelelor

din Deva și Vințul de Jos⁹. Exceptînd Miceștiul, descoprim deci, la fiecare construcție a principelui urmele stilului cornișei crenelate.

Din păcate, azi nu mai putem stabili ce caracter a avut orna mentația cornișei crenelate la castelele amintite, deoarece din construcțiile lui Gabriel Bethlen nu s-a păstrat nici una pentru posteritate. Datorită însă faptului că principalii arhitecți ai curții principelui erau italieni, putem deduce că împămîntenirea stilului cu cornișă crenelată se poate pune în legătură cu activitatea lor. Supoziția noastră este confirmată și de vechiul termen maghiar al acestor orna mentații: „crenel italian” („olasz fok”). Nu putem să stabilim însă dacă în alcătuirea formelor s-a manifestat în mod exclusiv influența italiană, sau, dacă au avut vreun rol și arhitecții veniți din alte țări — ceea ce nu scade cu nimic din însemnătatea clădirilor pomenite. Putem avea certitudinea însă, că stilul amintit și-a croit drum prin construcțiile principelui, acestea servind drept model de arhitectură.

Printre clădirile noastre cu cornișă crenelată pomenim și cetatea de la Bran — pe turnul ei cu șapte etaje și pe o aripă alăturată găsim urmele orna mentării cu cornișă crenelată.

Așezat la intrarea dinspre Transilvania a pasului Bran, planul cetății este adaptat forme stîncii care-i constituie baza, prezentînd astfel o formă de pentagon neregulat¹⁰.

La începutul secolului al XVII-lea, cetatea suferă schimbări, în cursul cărora este posibil să-și fi cîștigat și orna mentația

⁹ Inventarul bunurilor mobile și imobile aparținînd cetății din Vințul de Jos, 1696, Arh. Fil. Cluj, fondul Bánffy, scripte Korda, fasc. 73, nr. 12.

¹⁰ V. Vătășianu, Istoria artei feudale în țările române, I, București 1959, p. 263—265; Das Burzenland, IV, Brașov, 1929, p. 87—96; Kóvári László, Erdély építészeti emlékei, Cluj, 1866, p. 137—140; Gustav Treiber, Die Törzburg, „Jahrbuch des Burzenländer sächsischen Museums“, 1925, p. 122—126; Ana Maria Henegariu, Cetatea Bran, București, 1969; Ioan Moșoiu, Branul și cetatea Branului, București, 1930, p. 9—21; Eugen v. Trauschenfels, Zur Rechtslage des ehemaligen Törzburger Dominiums, Brașov, 1871.

⁶ Szalárdi János siralmas magyar krónikája, Újabb nemzeti könyvtár, III, Pesta, 1853, p. 34, 243—244.

⁷ Urbariul domeniului din Hunedoara 1681, Arh. Stat. Cluj, fondul Urbaria et Conscriptiones, fasc. 79, nr. 54.

⁸ Urbariul domeniului din Deva sec. al XVII-lea, Arh. Fil. Acad. Cluj, colecția Ötvös.

Fig. 5. Castelul din Ozun.

cornișei. În anul 1619 cetatea a fost lovită de trăsnet și jumătate din clădirile ei s-au distrus; dacă mai adăugăm și explozia turnului de pulbere în anul 1593 — deși acesta a fost refăcut în câteva luni — putem constata, făcând abstracție de transformările din secolul XX, că profilul actual al cetății datează numai de la începutul secolului al XVII-lea¹¹. Părerea noastră e confirmată și de faptul că nu întreaga fațadă este încoronată cu cornișă crenelată, ci numai cel mai înalt turn al ei și aripa alăturată, ceea ce arată în mod clar că menționata porțiune a trebuit, dintr-un motiv oarecare, reconstruită: iar motivul a fost deteriorarea provocată de trăsnet, la începutul secolului al XVII-lea.

Ornamentația turnului și aripii alăturate este identică și acoperă câte o jumătate abruptă de acoperiș în două ape. Ornamentele sînt formate din două arcaturi suprapuse și din cornișa ce le mărginește acoperișul (fig. 3). Briuri puternice despart de zid arcatura de jos, cît și cele două arcaturi una de alta, precum și arcadele de cornișă crenelată. Arcatura de jos constă din arcade-gemene; în locul fiecărei a doua coloană angajată, arcadele se sprijină numai pe cîte o consolă. Rîndul de sus de arcade, despărțit de cel de jos printr-un ciubuc, se deosebește de acesta prin aceea că fiecare arhivoltă se bazează pe o coloană angajată. Mărimea celor două rînduri de coloane angajate suprapuse și caracterul fuserilor coloanelor angajate sînt identice. Cornișa turnului constă din rînduri semicirculare de creneluri alăturate, cu cîte o terminație bifurcată la colțuri. Cornișa părții de zid este asemănătoare, cu deosebirea că la capătul porțiunii de zid cornișa se termină numai printr-o jumătate a ramificației bifurcate. Crenelurile și coloanele angajate sînt, după toate probabilitățile¹², din cărămidă acoperită cu un strat gros de tencuială. Coloanele sînt

zvelte, grațioase; partea de sus, în contact cu arcadele cu două terminații, are articulații cilindrice. Bazele lor sînt despărțite de fusul coloanei printr-un tor. În compartimente nu se văd urmele de pictură.

În ceea ce privește caracterul ornamentelor, văzînd arcatura și terminația în semicerc și bifurcată a crenelurilor, rîndul dublu de nișe, proporțiile fine ale coloanelor angajate, constatăm la origine concepția italiană. Fapt atestat, de altminteri, și de asemănarea arcurilor-gemene ale rîndului de jos de arcade cu arcatura de jos (tot din arcuri gemene) de la biserica Sf. Egidiu din Bardejov (Slovacia), construită de meșteri italieni încă în cursul secolului al XVI-lea.

Cunoscînd istoria cetății, convingerea noastră este că cornișa ei crenelată a apărut la începutul secolului al XVII-lea, pe vremea cînd a continuat din plin disputa între orașul Brașov și principe, cu privire la apartenența ei. În asemenea împrejurări, dată fiind situația neclară, e greu de determinat care din cele două părți s-a angajat să refacă cetatea. S-ar putea să fi fost principele însuși, care, chiar din anul 1616 voia să ajungă din nou în posesia cetății; că este vorba chiar de principe, reiese atît din caracterul italianesc al ornamentelor, cît și din faptul că perioada în care s-a construit cornișa de la Bran — probabil între anii 1619 și 1624 — coincide întru totul cu perioada în care s-au construit (reparat) primele clădiri cu cornișă crenelată: palatul din Alba Iulia, castelul din Vințul de Jos, castelele de la Hunedoara și Deva. E greu de crezut ca principele să fi oferit cetatea de la Bran, în stare de ruină, drept dar de nuntă celei de-a doua soții, Ecaterina de Brandenburg. Însăși cornișa crenelată era pe atunci un element arhitectonic atît de nou și atît de mult legat de arta Renașterii, încît aplicarea ei poate fi pusă în legătură numai cu activitatea vreunui mecenat umanist și a unui arhitect versat în construcții ale Renașterii.

E posibil totuși, ca reconstrucția să fi fost efectuată de brașoveni, cu intenția de a dovedi principelui grija lor pentru cetate

¹¹ G. Treiber, op. cit. p.122.

¹² Crenelurile sînt într-o stare atît de bună, încît din cauza tencuiei a fost imposibil să se stabilească din ce material au fost construite. Am presupus cărămidă ca material de construcție, deoarece am constatat că în asemenea cazuri acesta e materialul folosit în general.

și tocmai pentru aceasta să fi fost dispuși s-o și ornameze după gustul principelui; oricum ar fi fost, cert este că fațadele cu cornișă crenelată au fost construite de un arhitect italian început, probabil de unul care trăia la curtea principelui.

O arcatură dublă asemănătoare celei din Bran împodobește și zidul apusean al bisericii-fortărețe din Prejmer (fig. 1). Deosebirea este că rîndul de sus de arcătură de la Bran, în cazul zidului de la Prejmer, a ajuns dedesubt fiind lipsit și de creneluri. (Acesta poate fi însă și rezultatul unei transformări ulterioare).

În afară de Bran și Prejmer, nu mai găsim nicăieri arcături duble și de aceea amintitele două clădiri se pot separa chiar și în interiorul grupului transilvănean de monumente.

Despre cornișele crenelate existente pe teritoriul județelor Brașov, Mureș și Harghita se poate presupune că sînt în legătură cu construcțiile principelui, ce au luat avînt la începutul secolului al XVII-lea. Ele prezintă însă multe deosebiri față de Bran: castelul distrus de mult din Dumitreni și cel, aflat în stare de ruină, din Lăzarea, castelul din Ozun, conacul din Cozmeni și biserica fortificată din Beleni.

Despre castelul din Dumitreni știm doar atîta: că a fost o clădire cu planul dreptunghiular, avînd patru bastioane. Pe desenul castelului, din monografia lui B. Orbán din secolul al XIX-lea, se vede bine că pe latura apuseană, unde era și intrarea, în mijlocul porțiunii de zid ce făcea legătura între cele două bastioane, stătea o clădire principală cu etaj, (caz asemănător cu castelul din Lăzarea). După cifra aflată pe una din ferestrele clădirii principale, Orbán a fixat data construcției la anul 1635. După opinia noastră, data de 1635 înseamnă terminarea renovării vechiului conac efectuată cu prilejul noilor construcții adăugate acestuia.

Pe baza urbariilor și conscripțiilor descoperite în arhiva familiei Lázár din Lăzarea, ni s-au lărgit în mod considerabil cunoștințele privitoare la istoria construirii castelului.

Construirea castelului, sau mai bine zis transformarea vechiului conac, este legată de numele lui Francisc Balási senior, care

a dobîndit Dumitrenii, drept cînie, de la principele Gabriel Bethlen la 20 iulie 1609. Ca om devotat al principelui, el trece deseori și pe la curtea acestuia, avînd prilejul să admire construcțiile de acolo. Intrînd în posesia Dumitrenilor, el cîștigă bineînțeles și mijloace materiale corespunzătoare și astfel, se decide să-și construiască un nou castel care să satisfacă exigențele epocii. Faptul că pe locul castelului din Dumitreni se afla anterior o casă, îl știm din repetata mențiune a vechiului ei proprietar în cursul secolului al XVI-lea, sau din inventarul, datat în anul 1629, care vorbește despre casele vechi, despre poartă cea nouă și cea veche.

Transformarea casei vechi a început prin adăugarea unui mare refectoriu, atestat prin literele B.F. și prin datare — anul 1617, existent pe deasupra ușii¹³. Dacă privim amintitul tablou al castelului din Dumitreni, atunci clădirea prinsă între bastioanele și zidurile ce se văd pe tablou le putem considera ca întru-chipînd chiar vechiul conac. Pe planul ambelor castele, (Dumitreni și Lăzarea) integrînd organic clădirii vechi cea nouă, observăm o tendință de identificare — în proiect — ceea ce indică fie același proiectant, fie faptul, mai verosimil, după care castelul din Lăzarea a fost construit după modelul celui din Dumitreni.

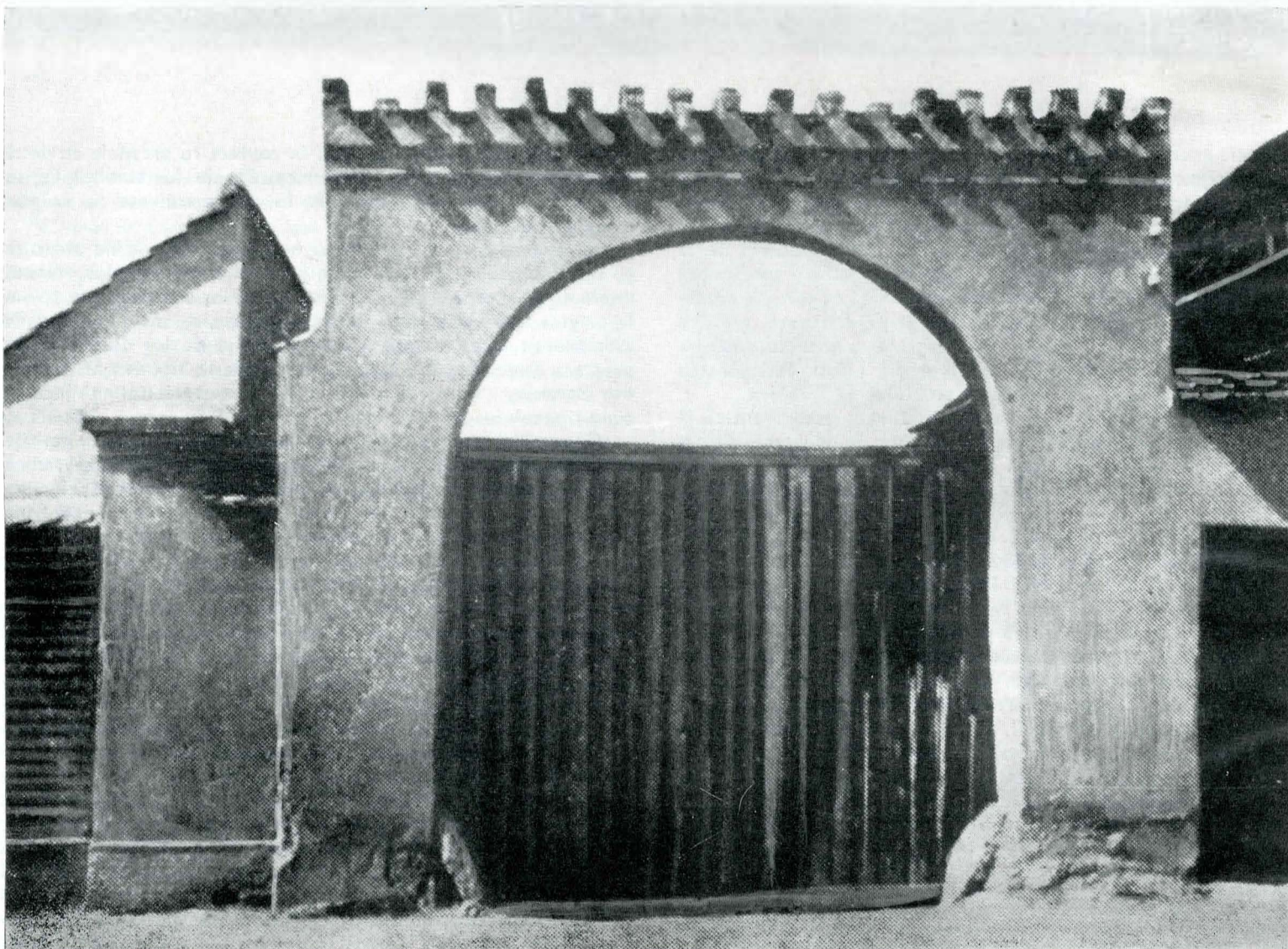
Francisc Balási senior, întemeietorul, decedase în anul 1621¹⁴. Nu reiese din datele ce ne stau la dispoziție, în ce ritm au înaintat construcțiile castelului în timpul vieții acestuia, și dacă a fost terminat sau nu de fiul lui, Francisc Balási junior. Avem însă certitudinea că, în 1629¹⁵, castelul, aranjat cu mare lux și înzestrat cu cel mai scump mobilier, nu era încă definitiv terminat. Amintitul urbariu enumeră numai trei bastioane ale castelului; mai tîrziu se va construi și cel de-al patrulea, fiind transformate totodată și încăperile aflate în jurul vechii porți.

¹³ Inventarul bunurilor din Dumitreni ale moștenitorilor Sofiei Gyulaffy 1744, Arh. Fil. Acad. Cluj, fondul Lázár din Lăzarea, limbis.

¹⁴ Erdély Történelmi Adatok. Cluj, 1855, p.231.

¹⁵ Inventarul bunurilor din Dumitreni ale lui Francisc Balási, 1629, Arh. Fil. Acad. Cluj, manuscris nr. 2509.

Fig. 6. Poartă din Codlea.

Despre construcțiile de mai sus putem stabili numai că ele au fost executate între anii 1629 și 1699¹⁶. Se poate afirma însă, că ornamentarea prin pictură precum și, după toate probabilitățile, împodobirea cu cornișă crenelată a casei vechi se datoresc lui Francisc Balási junior — dovadă, data de 1635 aflată pe una din ferestrele părții respective a clădirii. Numai Francisc Balási junior a putut să vadă în toată splendoarea palatul din Alba Iulia cu cornișă crenelată, iar asemănarea ornamentațiilor de pe castelele din Dumitrești și Lăzarea îl indică pe el ca fiind constructorul.

Urbariul din 1629 nu relatează însă nimic despre ornamentația cu cornișă crenelată a castelului; în schimb cel din anul 1699 și cel din 1744 ne încunoștințează despre cele trei laturi ale castelului ornamentate cu crenel. Din păcate, descrierea se mărginește la constatarea strictă a faptului, fără a ne da lămuriri suplimentare cu privire la forma crenelurilor sau, eventual, despre arcurile ce se întindeau sub ele. Descrierea din anul 1744 pomeneste însă despre cornișă cu ornamentație perforată de deasupra zidurilor. O asemenea ornamentație ne aduce aminte de crenelurile de tip oriental de pe Palatul Dogilor din Veneția sau de castelul din Fričovce. Putem face și analogii mai apropiate: în cornișă crenelată a castelului din Lăzarea, pomenit în repetate rânduri, putem descoperi de asemenea ornamentațiile perforate de la Dumitrești.

Nu concludem identitatea ornamentelor crenelate numai pe baza acestei potriviri: planul lor asemănător, ornamentația de pictură murală exterioară făcută aproape în același timp, ramele de la ferestre împodobite cu picturi, ne fac însă să credem că și cornișele crenelate ale celor două castele trebuiau să fi fost foarte înrudite.

Dacă vrem așadar să ne imaginăm strălucirea de odinioară a castelului din Dumitrești, atunci mai întâi trebuie să cunoaștem

¹⁶ Urbariul din Dumitrești pentru moștenitorii lui Ladislau Gyulaffy senior, 1699, Arh. Fil. Acad. Cluj, fondul Lăzăr din Lăzarea 423/699.

în amănunt castelul din Lăzarea precum și unele date legate de construirea sa.

Castelul, așezat într-un loc pitoresc, are un plan patrulater alungit, la colțuri cu câte un bastion. Bastioanele sînt de formă dreptunghiulară, în afară de cel nord-estic, care este hexagonal. Pe latura sudică a castelului, între două ziduri cu cornișă crenelată și bastioane, se află clădirea principală, cu un etaj (fig. 2) — vechiul conac, care, după mărturia inscripției minuscule de sub poarta boltită, a fost construit în anul 1532.

După cum am amintit, zidurile și bastioanele clădite în jurul casei vechi circumscriu planul patrulater alungit ajuns la modă în Transilvania. Bastioanele sînt masive, avînd la colțuri ornamente tencuite în imitație de rustică, cu un ciubuc sub etaj. Sub cornișă celor două bastioane ale fațadei sudice se întinde un rînd de măchicoulis-uri asemănătoare celor de pe bastioanele castelului de la Cetatea de Baltă. Măchicoulis-urile de pe bastioanele din Lăzarea au însă un caracter deosebit de cele de la Cetatea de Baltă, fiind mai de grabă elemente decorative decît mijloace de apărare. Caracterul lor decorativ este subliniat de ornamentarea cornișei de deasupra lor cu carouri de culoare verde și galbenă. Bastioanele și zidul sudic ce le unesc sînt împărțite prin linii brun-roșcate în carouri cu imitație de rustică. Fiecare carou este împărțit prin două diagonale în patru triunghiuri¹⁷. În jurul ferestrelor de la pivnițele bastioanelor se poate zări o ornamentație în vrejuri. Dedesubtul și deasupra ciubucurilor în brîu, se află un rînd de ornamente pictate tot cu culori brun-roșcate. Frontonul triunghiular al ferestrelor este realizat din tencuială avînd de asemenea urme de zugrăveală. Numai la bastionul din nord-vest găsim ancadrame de ferestre din piatră

¹⁷ Ornamentarea imită, într-o formă primitivă, tehnica de rustică, realizată în sgraffito, a palatului Schwarzenberg din Praga și a castelului din Litomyšl. Probabil că acest model se răspîndește și în Transilvania prin mijlocirea Slovaciei pentru a deveni o podoabă des folosită la clădirile transilvănene din secolul al XVII-lea.

Fig. 7. Biserica fortificată din Beleni.

Fig. 8. Castelul din Medieșul Aurit.

cioplită grosolan, din bazalt cenușiu închis; în alte locuri ele sînt înlocuite cu tencuială.

Fără îndoială că partea ornamentată cu mai mult lux și construită cu cea mai mare grijă a fost zidul sudic. Aici se află cornișa crenelată (fig. 4), la care ne-am referit în repetate rînduri în legătură cu ornamentul asemănător al castelului de la Dumitreni. Dacă la Dumitreni cornișa crenelată înconjură trei laturi ale castelului, aici zărim urmele ornamentului cu cornișă crenelată doar pe zidul sudic; aici, ca și la Bran, găsim o arcatură deasupra brîului ce împarte în două zidul. Arcadele nu sînt așezate pe coloana angajată, ci pe pilaștri împărțiți la mijloc prin brîuri. Capitelurile pilaștrilor sînt simple, iar baza lor, sprijinită pe brîu, se termină alternativ în rozetă și mască de bufon. În fiecare arcadă oarbă se pot observa urme de pictură, iar mijlocul fiecărei a doua nișe este străpuns de metereze în forma unei găuri de cheie întoarsă. Arcadele oarbe nu sînt umplute cu reprezentări figurale ca în Slovacia, ci cu foarte frumoase motive florale, binecunoscute din motivele broderiilor. Rîndul zvult de arcade de sub cornișă este disproporționat de mare, expunînd jumătatea înălțimii zidului, iar cornișa crenelată și decorată cu arcade oarbe, ce se află deasupra ei, este greoaie.

Crenelul este alcătuit dintr-o pereche de arcade, asemănătoare unei ferestre-gemene în stil Renaștere, aceasta fiind încadrată respectiv despărțită în două de pilaștri, articulați la mijloc printr-un brîu. Centrul crenelurilor este împodobit cu cîte o deschizătură circulară în jurul căreia se pot vedea peste tot flori colorate — lalele, garoafe, rodii, lujeri în același stil. Deasupra arcului dublu, încoronat cu ciubuc, sînt așezați, în ambele părți, doi stîlpi pitici, puternic profilați, iar la mijloc un pilastru mai înalt, mai zvult. Legătura dintre stîlpi și pilastru o îndeplinește un zid găurit, încadrat cu semivolute. Vîrfurile stîlpului următor se termină într-o piramidă pitică așezată pe trei picioare. Crenelurile astfel descrise se înșirue corespunzător ritmului arcaturii de dedesubt, crenelul cu două arcade alternînd cu un gol echivalent. Golurile dintre două creneluri sînt umplute printr-un zid semicircular concav, înfrumusețat printr-o volută culcată, pictată, al cărei contur abia se mai poate desluși. Din elementele arhitectonice ale crenelului s-a construit o nișă într-unul din pereții bastionului din colțul de sud-vest unde se pot vedea numele și stema familială a constructorului Ștefan Lázár¹⁸.

Astăzi se păstrează doar cîteva creneluri, într-o stare deteriorată, unele sprijinite la spate cu propte. Probabil că întărirea crenelurilor s-a executat pe vremea cînd Francisc Lázár a reparat întrucîtva castelul incendiat de colonelul Action, după lupta pentru independență a lui Francisc Rákóczi al II-lea. Scrisoarea inchizițională din 1713 amintește, credem, despre această reparație, în legătură cu zidul sudic¹⁹.

Dacă încercăm acum, după descrierea clădirii, să examinăm problema originii stilului, întîmpinăm dificultăți și mai mari. Deși arhivele au păstrat destule date cu privire la castelele din Dumitreni și Lázarea, ele nu ne dau nici un punct de reper privind persoana constructorilor. Astfel, numai elementele fragmentare ale castelului din Lázarea ne pot orienta, iar în legătură cu castelul din Dumitreni sîntem de asemenea siliți să recurgem numai la prezumții.

Am constatat la descrierea cornișei crenelate a castelului din Lázarea structura-i greoaie, dar dacă vrem s-o confruntăm cu cornișa crenelată a cetății de la Bran, observăm o deosebire surprinzătoare; dacă fațada celui din urmă este împodobită cu forma de crenel devenită clasică în arhitectura italiană, cea din

Am constatat la descrierea cornișei crenelate a castelului din Lázarea structura-i greoaie, dar dacă vrem s-o confruntăm cu cornișa crenelată a cetății de la Bran, observăm o deosebire surprinzătoare; dacă fațada celui din urmă este împodobită cu forma de crenel devenită clasică în arhitectura italiană, cea din

¹⁸ I.H.S. „INSIG/NUM/ GE/NEROSI/ DO/MINI/ STE/FANI/ LAZAR.”
În colțul din dreapta și în stînga sus al stemăi, deja șterse, se văd literele S și L.

¹⁹ Kelemen Lajos, A szárhegyi romkastély, „Művészeti Szalon”, 1928, nr. 8—9, p. 9.

Lăzarea amintește, prin complexitatea ei, de monumentele din orașele ceh și poloneze. Caracterul crenelului și folosirea volutei baroce drept element decorativ arată că deși acest stil își are originile la curtea principelui, trebuie totuși cumpănită și o influență a arhitecturii orășenești a țărilor învecinate. Monumentele din Slovacia, exceptând casele civile din Presov, sînt cu totul de altă natură, iar Cehia e prea departe pentru a se putea vorbi despre o influență nemijlocită. Astfel, nu putem decît să ne gîndim la o influență poloneză în proiectarea clădirii²⁰, la rolul unui arhitect polonez, cunosător totodată și al arhitecturii ceh.

Urmărind istoria familiei chiar, informațiile ne duc spre legături mai adînci cu Polonia²¹; mai mult decît atît: fiul lui Ștefan Lázár l-a folosit pe meșterul de altare Petru Lengyel („Polonezul”) pentru construirea și pictarea unui splendid altar baroc, destinat mănăstirii din Lăzarea²².

În afară de castelul din Lăzarea găsim însă indicații cu privire la relațiile cu Polonia și în legătură cu castelul din Dumitreni.

În sprijinul afirmațiilor noastre cu privire la contribuția unui arhitect polonez în transformarea curților din Lăzarea și Dumitreni în castele de tip renescentist vin și tradițiile orale transmise pînă astăzi, notate cu grijă și de B. Orbán în monografia lui, legende crescute dintr-un simbure de adevăr²³. Clarificarea definitivă a problemei este posibilă numai după descoperirea unor materiale documentare; pentru găsirea lor însă, nu prea nutrim mari speranțe.

Atunci cînd presupunem contribuția unui arhitect polonez la proiectarea clădirilor, menționăm și faptul că modelele de tip Renaștere, cu un aspect local, ale picturilor murale exterioare, sînt creațiile unui artist autohton, care, cu prilejul decorării zidurilor, a utilizat anumite elemente decorative de pe palatul principelui²⁴, flori cu lujeri de pe mobilele pictate, ba chiar modele de broderii.

Castelul Béldi de odinioară, din Ozun, precum și conacul familiei Béldi din Cozmeni au constituit alte două monumente ale stilului cu cornișă crenelată de pe teritoriul de care ne ocupăm. Din păcate, restaurarea neadecvată a înlăturat cu totul cornișă crenelată a castelului din Ozun, iar conacul din Cozmeni, construit din lemn, nu mai există de mult. Referitor la cornișă crenelată a castelului din Ozun s-au păstrat fotografii, despre cea din Cozmeni ne relatează numai un urbariu²⁵. Ambele se caracterizează printr-aceea că, asemănător castelului din Vințul de Jos, cornișă crenelată ocupa partea de deasupra porții; la Ozun ea împodobise porțiunea de zid de deasupra porții boltite a castelului, iar la Cozmeni ea se afla deasupra porții exterioare de lemn a casei.

În cazul cornișei crenelate din Ozun, deasupra arcaturii înalte, de proporții alungite, asemănătoare celei din Lăzarea, stătea un rînd de creneluri compuse din postamente terminate sferice (fig. 5). Amintitul urbariu nu conține descrierea amănunțită a crenelului casei din Cozmeni, însă putem deduce, din faptul că era de lemn, o formă foarte simplă. A fost împodobită fie cu un crenel dințat, utilizat la cetățile medievale, ori era o imitație a celui din Ozun. Deoarece cornișă crenelată era identic așezată în ambele părți, amîndouă clădirile fiind proprietatea aceleiași familii, presupunerea pe care am făcut-o pare verosimilă.

²⁰ Chiar Ludovic Kelemen, istoricul castelului din Lăzarea este de părere că planul castelului trebuie să fi fost opera unui arhitect polonez (Kelemen, op. cit., p. 8). Lechner, care, ocupîndu-se de stilul cu cornișă crenelată, și-a luat asupra-și tocmai sarcina separării grupului din Slovacia de monumentele similare poloneze, amintește și el în legătură cu Lăzarea, că prezintă o înrudire foarte apropiată cu cornișă crenelată deja aflată în ruine a castelului Tyniec din Polonia (Lechner Jenő, Tanulmányok a lengyelországi és felsőmagyarországi renaissance építésről, Budapesta, 1913, p. 22).

²¹ Socrul constructorului castelului Ștefan Lázár, Nicolae Székely, a fost oștean la curtea regelui polonez Ștefan Báthori, aducîndu-și de acolo soție în persoana Doroteei Rhabianka.

²² Kelemen Lajos, Szárhegyi Lázár Ystván oltármegrendelése Lengyel Pétertől 1670-ben, „Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Eremés Régiséggyűjtéséből”, 1916, p. 175—178.

²³ Vezi urbariile din 1699 și 1744.

²⁴ Ornamentele în solzi ce se pot observa și pe picturile de tavan din Fîntînele și care au ajuns printre modelele de care dispunea pictorul tavanului după pîlda sălilor ornamentate cu solzi de metal din palatul principelui, apar și la Lăzarea. Această ornamentație poate fi observată pe coloanele angajate ce încadrează nișa de pe bastionul de colț din sud-vest, bineînțeles într-o formă mai simplă și mai rudimentară. Ornamentația cu solzi aplicată aici prezintă însă o identitate surprinzătoare cu stilpii de lemn ciopliți de către Albert Molnár, ce se găsesc la castelul din Mănăstirea.

²⁵ Inventarul bunurilor din Cozmeni ale Anei Béldi, 1698, Arh. Fil. Acad. Cluj, fondul Jósika fideicomisională, limbus.

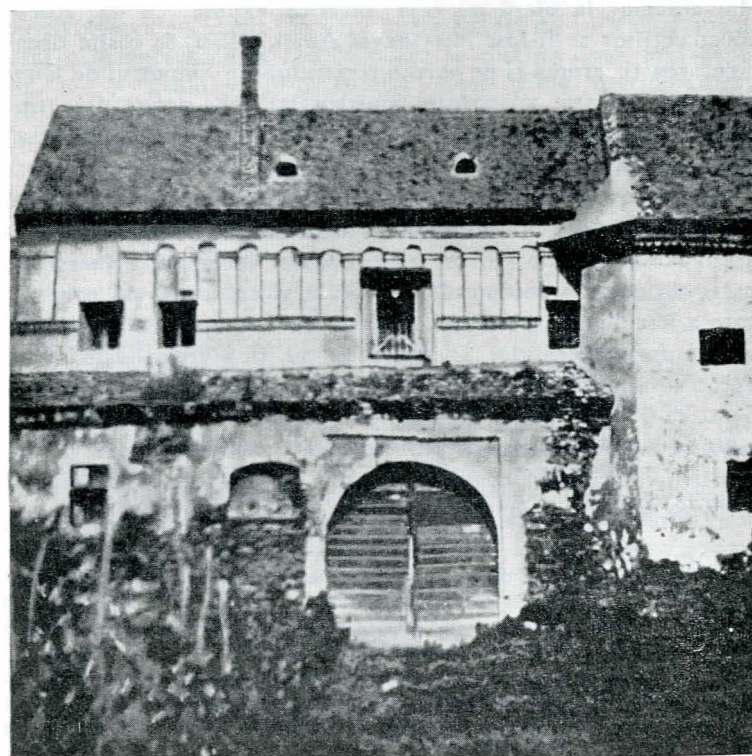
Ipoteza de mai sus pare confirmată și de faptul că data construirii lor se poate fixa cam în aceeași perioadă, anume a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Deși nu se pot stabili multe amănunte despre castelul din Ozun în forma sa transformată de astăzi, totuși, din datele registrelor arhivei (distruse azi) familiei Mikes, știm că la sfîrșitul secolului al XVII-lea construcția era terminată: foișorul său cu stîlpi ne determină și el să presupunem că a fost construită în jurul amintitei perioade. În anul 1755 s-a executat o transformare mai importantă a castelului, atestată, în afară de tabla de inscripție, și de cele trei camere boltite, de tip baroc, de lîngă poarta cu cornișă crenelată, de ornamentele de stucatură ale acestora, de grajdul împodobit cu frontoane ca și de magazia cu semințe de la mansardă. Cornișă crenelată aparține, după toate probabilitățile, primei construcții. Din unele descrieri sîntem informați vag că ar fi existat încă din anul 1688 casa din Cozmeni; astfel, data construirii ei, o putem fixa tot în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Asemănător celui din Cozmeni, conacul din Țirimia²⁶ avusese probabil cornișă crenelată simplă, în genul aceleia pe care o putem vedea deasupra porții casei din Codlea, construită în secolul al XVII-lea (fig. 6). Forma simplă folosită acolo a fost foarte potrivită pentru executarea fie în lemn, fie în cărămidă.

Dacă cercetăm originea formei crenelurilor de la castelul din Ozun, găsim că ele sînt cu totul asemănătoare cu cele de la clopotnița din Lipnik (Slovacia), deși aceasta din urmă este mult mai greoaie. Deocamdată nu putem stabili prin a cui mijlocire a ajuns pînă la îndepărtatul Ozun această formă născută în arhitectura cehă și poloneză. Prezența ei însă ne atrage atenția asupra faptului că în legătură cu formarea arhitecturii Renașterii tîrzii din partea de răsărit a Transilvaniei, trebuie să luăm în considerare, alături de posibilitățile influenței italiene, și pe cele ale influențelor arhitectonice venite din țările vecine.

Ultimul monument cu cornișă crenelată din această zonă este biserica fortificată din Beleni, la care curtea și unul din turnurile exterioare prezintă urmele acestui mod de ornamentare (fig. 7). Pe ilustrația din cartea lui B. Orbán, sub cornișă nu se întinde o arcatură, iar crenelurile, ce par arcuite semicirculare, încheie doar zidul. Pe baza descrierii lui Orbán, putem vorbi de asocierea pe alocuri a crenelurilor în formă de arcuri semicirculare și a celor bifurcate, manieră de ornamentare ce amintește Branul; înrudirea cu acesta ne-o indică și asemănarea turnului exterior cu acoperiș în jumătate de șa, cu turnul ornamentat cu cornișă crenelată de la Bran. Inscripțiile fragmentare, pe care

²⁶ A rugonfalvi és szentdemeteri Nyujtódí család, Genealogiai Füzetek 1903, 21.

Fig. 9. Castelul din Dumbrăveni.

Orbán le-a descifrat pe ziduri, slujesc drept puncte de sprijin pentru determinarea perioadei în care s-a construit biserica. Orbán a descifrat data de 1617 din cifrele deteriorate aparținând unei inscripții. Dacă nu s-a strecurat vreo greșeală de lectură atunci, întemeindu-ne pe descifrarea menționată, putem încadra biserica fortificată din Beleni printre primele noastre monumente de acest fel.

În acest loc trebuie să amintim și cele trei biserici fortificate săsești care au fost enumerate mai sus: și în cazul acestora cornișa crenelată împodobește parțial cortinele, parțial turnurile. Forma crenelurilor se deosebește însă de cele din Beleni; atât pe biserica fortificată din Codlea cât și pe cele din Hălchiu și Cristian²⁷ crenelurile au avut o formă treptată, ceea ce amintește mult formarea frontispiciului bisericii din Bistrița. Formele crenelurilor treptate de origine răsăriteană au putut ajunge la noi prin intermediu italian. Această presupunere pare confirmată de istoricul construirii bisericii din Bistrița, potrivit căreia, porțiunea amintită a bisericii a fost construită de zidarul italian Petru din Lugano. Despre bisericile fortificate din Codlea, Hălchiu și Cristian nu știm când și-au dobândit cornișele crenelate, dar asemănarea între ele ne face să bănuim că au fost construite concomitent.

În afară de cele anterior amintite ni s-au păstrat din secolul al XVII-lea încă trei clădiri, ce poartă urmele ornamentației cu cornișă crenelată: castelul din Medieșul Aurit, castelul Apafi din Dumbrăveni, precum și fostul conac al familiei Apafi din Sînpetrul de Cîmpie.

În cazul castelului din Medieșul Aurit cât și în al celui din Dumbrăveni, stilul despre care vorbim este reprezentat numai prin arcaturile de sub acoperiș, cornișele crenelate nemaieexistând. S-ar putea ca ele să fi fost nimicite cu prilejul restaurării ulterioare. La Medieșul Aurit arcatura scundă, îndesată, amintind de cele ale castelelor Slovaciei, se întinde sub fereastra turnului porții (fig. 8), pe când la Dumbrăveni întâlnim varianta asemănătoare celei din Lăzarea, mai greoaie, caracteristică arhitecturii orășenești. Prima variantă apăruse în cursul transformării castelului în anii 1620—57, iar cea de a doua o putem atribui, după execuția ei mai primitivă, după numeroasele ei disproporții, operei unui meșter provincial din perioada târzie a secolului al XVII-lea (fig. 9); nu e exclusă construirea ei tocmai din dorința lui Mihai Apafi. La palatul principelui, presupusul meșter nu mai putea zări urmele ornamentării cu cornișă crenelată, dar având drumuri pe la Vințul de Jos, unde pe timpul său cornișa crenelată se mai păstra deasupra porții, putea să învețe. Faptul că Vințul de Jos a slujit drept model, îl putem deduce și din aranjarea uniformă, deasupra porții, a cornișei crenelate, sau a arcaturii. Mai credem, în afară de cele anterior expuse, că inițiatorul construcțiilor ar fi fost într-adevăr Apafi, deoarece găsim ornamentarea cu crenel și pe gardul conacului din Sînpetrul de Cîmpie, unde, se știe, el pornise construcția²⁸. Pe acesta din urmă nu-l mai putem reconstitui: credem însă că a fost similar construcțiilor amintite mai sus.

În cursul secolului al XVIII-lea, ornamentația cu cornișă crenelată re apare în arhitectura transilvăneană și anume, pe foișorul conacului din Chinar a lui Martin Keresztes²⁹. Keresztes, care obținuse la începutul amintitului secol titlul de conte și care a fost de mai multe ori la Viena, se îndrepta cu tot interesul, conform obiceiului aristocrației aulice a vremii sale, către baroc — noul stil ce iradia de la curtea imperială. El voia, evident, să-și construiască casa în spiritul acestuia. Nici el nu reușește să evite influența stilului Renașterii ce dăinuia încă, și nici tradițiile locale. În construcțiile sale el folosește, deopotrivă, elementele arhitecturii populare în lemn, tradițiile Renașterii

și ornamentele decorative în stil baroc. Astfel ajunsese crenelul rotund din zidărie deasupra foișorului casei sale³⁰, dar sfinții în stil baroc, cu coroană de tinichea, așezați pe cornișă, vesteau de-acum viitoarea victorie a noului stil. Prin foișorul casei din Chinar, ornamentarea fațadelor cu cornișă crenelată s-a despărțit definitiv de arhitectura transilvăneană. Aflăm cu privire la subiect doar știri răzlețe din urbariile și conscripțiile secolului al XVIII-lea, însă, doar ca despre un element ornamental aplicat de arta măruntă decorativă. Numai despre ornamentele frontoanelor sobelor sau paravanelor, devenite la modă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, se pomenea deseori că erau amenajate cu crenel.

Însemnătatea arhitectonică a stilului însă încetează o dată cu secolul al XVII-lea.

Rezumînd cele expuse, constatăm că apariția cornișei crenelate în Transilvania, începe în primele decenii ale secolului al XVII-lea, o dată cu construcțiile principelui Gabriel Bethlen, iar folosirea ei în construcții — cu excepțiile obișnuite — nu depășește secolul.

Răspîndită — de altfel, sporadic — în Transilvania, datorită meșterilor italieni de la curtea principelui, acest mod de construcție suferă influențe poloneze, fie nemijlocit — prin relațiile politice și comerciale foarte vii — fie mediat — prin Slovacia.

Dar, am spus-o în introducere și repetăm, însemnătatea stilului nu trebuie apreciată după influențele străine pentru că, în sinul fiecărui teritoriu, stilul a evoluat sub amprenta particularului: nu putem stabili identități esențiale nici măcar între teritorii atât de apropiate ca Transilvania și Slovacia.

În Transilvania clădirile cu cornișă crenelată constituie o etapă importantă în răspîndirea stilului decorativ al Renașterii. Prin pictura murală aplicată, elementele ornamentale — folosite în viața de toate zilele — ale artei decorative au cucerit și arhitectura, deschizînd astfel drumul răspîndirii rapide a viitorului stil floral. Rolul lor — mijlocitor — a contribuit în mare măsură ca modelul floral de tip renașcentist, existent în arta decorativă, să pătrundă și în arhitectură, supraviețuind în continuare prin cioplirea în piatră.

Prin urmare, însemnătatea monumentelor transilvănene, păstrate doar fragmentar pînă în zilele noastre, constă în marcarea unei etape a drumului pe care l-a parcurs stilul decorativ al Renașterii de la sfîrșitul secolului al XVI-lea pînă la mijlocul secolului al XVII-lea.

ZUSAMMENFASSUNG

In der siebenbürgischen Baukunst der Renaissance wurde der Stil der Krönungs-Ornamentik am Anfang des XVII. Jahrhunderts einheimisch. Ihre Anwendung war nicht weitverbreitet, da wir ja im ganzen nur einige Bauten solcher Art kennen (das fürstliche Schloss in Alba Iulia, die Burgen von Oradea und Hunedoara, die Schlösser von Blaj, Vințul de Jos, Lăzarea, Dumitrești, Ozun, Medieșul Aurit, Sînpetrul de Cîmpie und Dumbrăveni, die Edelhöfe von Chinar und Cozmeni, sowie die Kirchenburgen von Codlea, Cristian, Hălchiu, Prejmer und Deleni). Ein Teil von diesen ist auch heutzutage vorhanden, andere kennen wir aus der Fachliteratur, während einige von den archivarischen Forschungen ans Licht gebracht worden sind. Aus den zur Verfügung stehenden Angaben stellt es sich heraus, dass die Verwendung und die Mode dieses Stils — abgesehen von wenigen Ausnahmen — hatte sich nicht über die Bauten des fürstlichen Hofes und seiner Umgebung hinaus verbreitet. Seine Einbürgerung hängt mit der Tätigkeit der italienischen und polnischen Meistern zusammen. Trotz den feststellbaren fremden Wirkungen passen sich unsere Bauten mit Krönungs-Ornamentik organisch in die siebenbürgische architektonische Umgebung und in den Baustil hinein. Der behandelte Baustil ist auf dem Gebiet Siebenbürgens bis zum Anfang des XVIII. Jahrhunderts nachweisbar.

³⁰ De cele patru laturi ale casei terminate în 1725 era lipit cite un foișor, trei din foișoare avînd cornișă crenelată. Din descrierea primului foișor constatăm forma crenelurilor.

²⁷ V. Vătășianu, op. cit. p. 282—283, „Das Burzenland“, IV, p. 125—132, 135—138.

²⁸ Inventarul domeniului din Sînpetrul de Cîmpie, 1679, Arh. Fil. Acad. Cluj, arhiva lui Ladislau Teleki on 256—1907.

²⁹ Conscripția bunurilor mobile și imobile ale soției lui Martin Iosif Keresztes, Maria Dániel, din comitatele Dăbica, Turda, Cluj, Tîrnava, Alba, precum și din scaunele Mureș și Arieș, 1736, Arh. Fil. Cluj, colecția Urbaria et Conscripiones, fasc. XIII, nr. 1.

UN MONUMENT ISTORIC PUȚIN CUNOSCUȚ: CETATEA FEUDALĂ DE LA HÎRȘOVA

RADU CIOBANU

La mijlocul secolului trecut, unul dintre fondatorii arheologiei, Boucher de Perthes, aflat într-o lungă călătorie prin Europa, în timpul căreia a vizitat și Principatele Dunărene, a remarcat, între alte monumente, cetatea feudală de la Hîrșova. Eruditul francez care, probabil, a văzut cetatea așa cum ne-o arată o stampă din 1858¹ (fig. 1), a identificat-o cu antica localitate Carsium², bazându-se pe urmele ceramice și inscripțiile latine găsite la suprafața solului, pe materialul roman refolosit de constructorii medievali pentru ridicarea zidurilor pe care le-a putut vedea atunci și, în fine, pe o fugitivă cercetare a cetății. Ipoteza arheologului occidental s-a dovedit a fi, în parte, justificată: sub actualul oraș de pe malul Dunării se află urmele așezării romane Carsium, zidurile cetății feudale înălțându-se lângă ea, probabil, peste ruinele unor construcții romane târzii (sec. IV—VI e.n.).

Complexului arheologic de la Hîrșova, cunoscut și discutat, nu i-a fost acordată suficientă atenție, deși prezintă caractere deosebit de interesante, grupînd, pe o suprafață relativ redusă, o așezare neolitică, una dacică, o localitate întărită romană și fortificații feudale. Înainte de primul război mondial a efectuat cercetări de suprafață V. Pârvan³, apoi în 1939, a întreprins săpături de dezvelire a zidurilor prof. V. Brătulescu⁴, iar în primăvara anului 1964 au reluat lucrările muzeografiei Andrei Aricescu și Doina Galbenu⁵, ultima săpînd în afara cetății unde a descoperit o bogată așezare neolitică.

Bazîndu-se pe rezultatele sumarelor săpături arheologice și pe cercetarea documentelor, epigrafice mai ales, istoricii au scris pagini pline de interes despre așezările de la Hîrșova. Între cei ce s-au ocupat de trecutul localității, în lucrări de sinteză sau în studii care ating tangențial istoria așezărilor, sînt V. Pârvan⁶, Gr. Florescu⁷, R. Vulpe⁸, Em. Condurache⁹, D. M. Pippidi, D. Berciu¹⁰, I. Barnea¹¹, N. Iorga¹², I. Sîrbu¹³, V.

Motogna¹⁴, Dan Iliescu¹⁵, P.P. Panaitescu¹⁶. O atenție deosebită i-au acordat Hîrșovei, V. Brătulescu¹⁷ și R. Florescu¹⁸, dedicîndu-i studii și capitole speciale.

Deoarece, după cunoștințele noastre, pînă acum, cu excepția descrierii făcute de arheologul R. Florescu, nu s-a scris un studiu despre cetatea feudală de la Hîrșova, ne propunem să abordăm această temă, lucrarea de față fiind un punct de plecare în discuțiile despre trecutul localității medievale.

După decăderea localității romane Carsium, pe aceste meleaguri a continuat să viețuiască o comunitate umană, care, ca în multe alte cazuri, s-a adaptat noilor condiții, a creat un nou sistem de apărare, medieval, și a adoptat un nume nou, slav, asemănător cu cel antic: în cazul de față, a tradus Carsium prin Hîrșova care în paleoslavă înseamnă stîncă¹⁹.

O dată cu recucerirea Dobrogei de către bizantini și transformarea ei în provincie cu statut de temă sau de strategie, cu preluarea funcțiilor tradiționale ale orașului, la Hîrșova au apărut primele fortificații bizantine prin tehnică de construcție, caractere arhitectonice și sistem de fortificații²⁰.

Situate pe o stîncă de calcar, pe malul drept al Dunării, în apropierea gurii lăcuișului, corespunzînd Cetății de Floci de pe malul stîng, fortificațiile medievale se bucurau de o poziție strategică deosebită, oferind posibilitatea unei observații panoramice asupra apelor fluviului, a vadului de la Piuia Petrii și a cîmpiilor înconjurătoare.

Ruinele pe care le vedem astăzi reprezentînd urmele unei cetăți cu un plan patrat neregulat, apropiat de acela al unui trapez, sînt constituite dintr-un complex de construcții în epoci diferite, de stăpîni succesivi ai locului. Cetatea bizantină tîrzie datînd din secolul al zecelea sau poate din cel al unsprezecelea, numită în mod convențional „Cetatea de sus” este apărută de trei laturi, de nord, de est și de vest prin ziduri masive, iar către cea de-a patra latură, aceea sudică, printr-o faleză înaltă, stîncoasă, cu pereți verticali, care au fost întăriți cu ziduri pentru a opri accesul dinspre port.

Pe latura de nord, zidul cetății bizantine se păstrează cel mai bine (fig. 2, B): atinge o înălțime de aproape 7 metri și are o grosime de 3,50 m. În apropiere de colțul vestic al curții, se cunosc urmele locului unde exista o poartă secundară (poternă) (fig. 2, colțul de vest), tăiată în zid deasupra soclului cetății. În partea centrală a acestei laturi, simetrice față de linia mediană a cetății, orientată de la sud la nord, se disting două bastioane (fig. 2, E și F) masive, în patrat. Dacă primul bastion situat către poternă se păstrează pe o înălțime relativ mare, în schimb, din al doilea, situat la est de primul, nu se mai păstrează decît fundațiile. În partea interioară a zidului cetății, în dreptul bastioanelor, se pot observa urmele scărilor care dădeau acces la drumul de strajă (fig. 2, 2 și 3). Late de cca 0,80 m, scările de acces au fost

¹ Hîrșova — gravură în oțel făcută de Lemaître — desen de Sal. Cehrubini — Provinces Danubiennes, Valachie — Moldavie, de A. Ubicini — „L'Univers”, Paris, C.1858, Bibl. Ac. R.S.R. II. 259949. Public. de M. Boca — Dobrogea veche în stampe și gravuri (1821—1882), Pl.30, în „Pontice”, 1968, Rev. Muzeului de arheologie — Constanța.

² Boucher de Perthes, Voyage à Constantinople par l'Italie la Sicile et la Grèce retour par la Mer Noire, la Roumelie, la Bassarabie russe, les Provinces Danubiennes, Paris, 1853. Lucrarea a fost tradusă parțial de I. Cornea care a publicat-o în „Analele Dobrogei”, An. IV-2.

³ V. Pârvan a comunicat rezultatele investigațiilor sale în Descoperiri nouă în Scythia Minor. Text comunicat la Ac. Rom. 8 mai 1913, public. în „An. Ac. Rom.”, sec. III, Tom I, 1913, p. 481 și urm.

⁴ V. Brătulescu, Cetatea Hîrșova în legătură cu Dobrogea și cu ținuturile înconjurătoare, în „Bulet. Comis. Monum. Ist.” An.XXIII, fasc. 105/1940, p. 3—24.

⁵ A. Aricescu și D. Galbenu nu au publicat rezultatele săpăturilor efectuate de ei; ele sînt amintite de Em. Condurache, Neue Probleme und Ergebnisse der Limes — Forschung im Scythia Minor, în „Studien zu den Militärgrenzen Roms”, Bohlau Verlag Köln-Graz, 1967 p. 170 și R. Florescu, Ghidul arheologic al Dobrogei, Ed. Meridiane, Buc., 1968, cap. Carsium, Hîrșova, p. 20.

⁶ V. Pârvan, Începuturile vieții romane la gurile Dunării, Buc. 1922, p. 35—37; Descoperiri nouă în Scythia Minor, An. Acad. Rom., 1913, p. 481 și urm. etc.

⁷ Grigore Florescu, Carsium, în „Dacia”, V—VI, 1935—1936, p.126 și urm.

⁸ R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, în „La Dobroudja”, Buc. 1938, p. 37,38, 110, 140, 160, 165, 167, 214, 215, 257, 272, 275 etc. O amintește și în lucrarea scrisă în colaborare cu I. Barnea, Din istoria Dobrogei, Ed. Ac. R.S.România, col. BHR, Buc.,1968, vol. II, p.95, 121, 126, 151, 192, 205, 220, 233, 262, 272, 275, 351, 356, 374—375.

⁹ Em. Condurache, op. cit., p. 170—172.

¹⁰ D. M. Pippidi, D. Berciu, Din istoria Dobrogei, Ed. Ac. R.P.R., col. BHR, Buc. 1964, vol. I, p. 132—135.

¹¹ R. Vulpe, I. Barnea, op. cit., p. cit.

¹² N. Iorga, Istoria armatei românești, Buc., 1930, vol. I, p. 13—14; Istoria lui Mihai Viteazul, Buc. 1935, p. 150 etc.

¹³ I. Sîrbu, Istoria lui Mihai Viteazul, Buc. 1904, p. 20.

¹⁴ V. Motogna, Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611) în „Mem. Ac. Rom.” sec. ist. S. II. T.VI, p. 22—23.

¹⁵ Dan Iliescu, Cetatea de Floci, Buc., 1930, p. 40—41.

¹⁶ P. P. Panaitescu, Mircea cel Bătrîn, Buc., 1940, p. 208—211.

¹⁷ V. Brătulescu, op. cit., p. 3—24.

¹⁸ R. Florescu, op. cit., p. 19.21

¹⁹ Conf. Th. Sauciuc — Săveanu, „An. Dobr.”, XV. (1934), p. 105 și urm. și Gr. Florescu, în „Dacia”, V—VI, 1935—1936, p. 426 și urm.

²⁰ Prof. Em. Condurache este de părere, pe baza săpăturilor arheologice din 1964, fără a face o analiză exegetică a monumentului, că pe stîncă de la Hîrșova ar putea fi localizată așezarea fortificată romană Carsium. Domnia sa crede că poate distinge clar în urmele ruinelor două faze constructive ale castrului: prima din sec. II e.n., a doua din sec. IV—VI e.n. (op. cit., p. 172).

Arheologul R. Florescu, analizînd rezultatele săpăturilor de sondaj făcute în 1964 la cetatea bizantină precum și materialul scos atunci la suprafață, afirmă că ea se înalță numai peste unele construcții parțiale romane tîrzii (sec. IV—VI), iar castrul și canabaele se află sub actualul oraș (op. cit., p. 20—21).

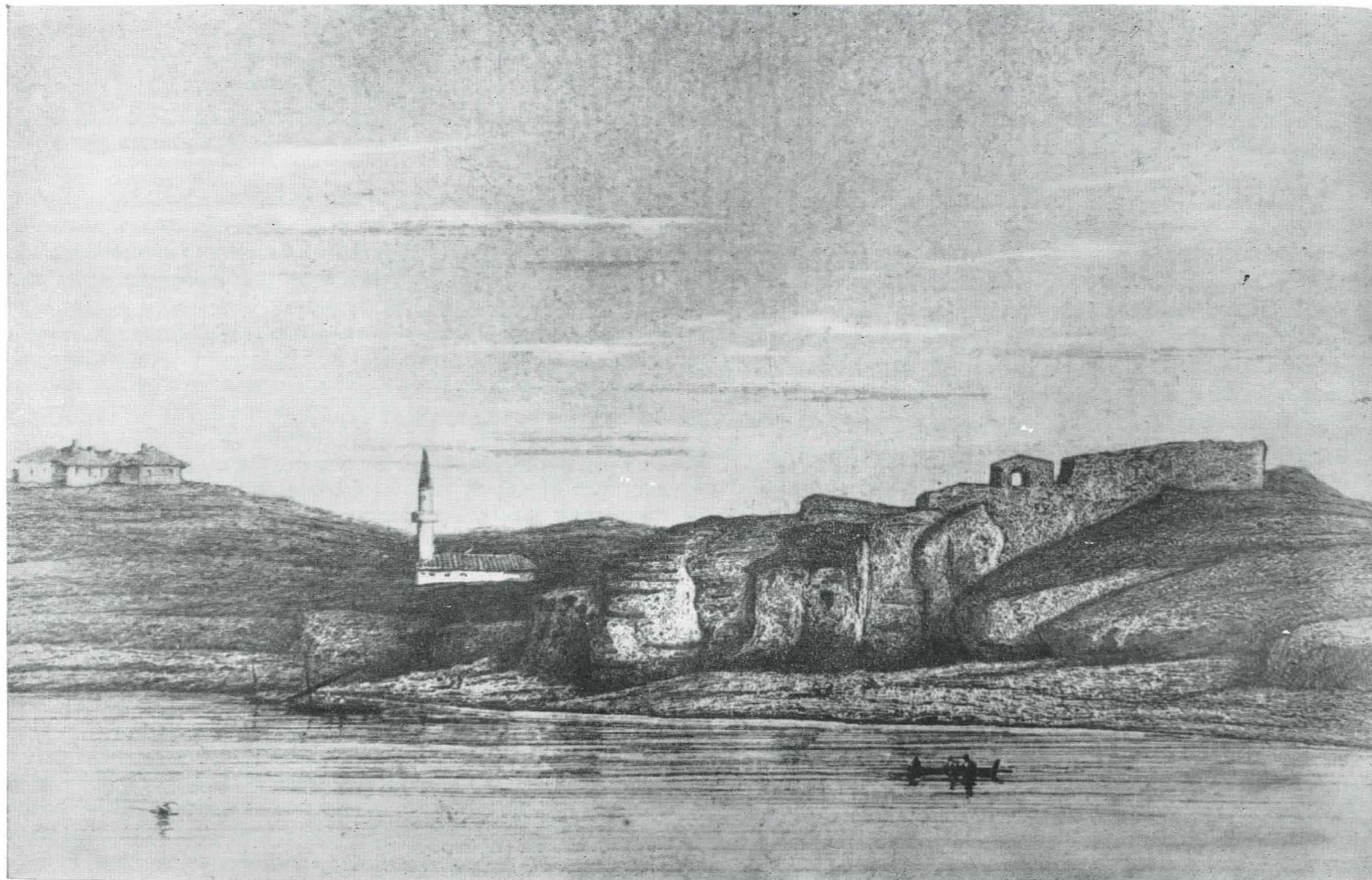

Fig. 1. Hirşova 1858. Gravură executată de Lemaître după un desen de S. Cherubini.

săpate în grosimea zidului, coborînd de la est la vest. În colțul de est al acestei laturi se disting bazele unui patrulater, distrus de vreme sau de exploziile care au demantelat cetatea în secolul al XIX-lea. La vest de poarta secundară, către celălalt colț al laturii de nord se mai păstrează numai fundațiile zidului și câteva uriașe blocuri de piatră dislocate din locul lor, de data aceasta fără nici o îndoială, de o explozie puternică.

Pe laturile de vest și est, părți mari de curtină au fost deplasate datorită exploziei care a distrus cetatea. Aceste două laturi mergînd de la nord la sud pierd treptat în înălțime, în apropierea falezii rămînînd numai stînca goală, pe care se distinge anrocamentul zidului de incintă și al turnurilor patrulatere așezate în colțurile de sud-vest și sud-est.

Partea de sud a citadelei, numită „Cetatea de Jos“, este formată dintr-un ansamblu de ziduri și construcții spre Dunăre, către portul fortificat. Plasată într-o scobitură a falezii abrupte, această latură este mărginită de două coloane masive paralelipipedice corodate și muchiile rotunjite de calcar, probabil, fasonate de constructor. Deasupra lor, se cunosc urmele locurilor unde au fost încastrate temeliile turnurilor de sus ale cetății. Între cele două coloane, se găsește o curtină cu un traseu în unghi obtuz (fig. 2,A), avînd menirea de a opri accesul spre fluviu. În zidul cortinei remarcăm, ca și la cele două bastioane centrale de pe latura de nord, urmele unei scări cotite cu două paliere (fig. 2,4) lată de 1 m, care dădea acces de pe chei în cetate. În fața cortinei către Dunăre, trebuia să fi existat un chei — cheiul cetății (fig. 2,H) — bine apărat dinspre uscat de uriașele coloane de calcar și de zidul care închidea spațiul dintre cele două masive. Acest tip de chei prin plasarea sa în condițiile naturale existente la Hirşova, prin fortificațiile puternice, ne amintește de cheirile castelelor genoveze de pe litoralul Mării Negre, al castelului Lerici²¹, de pildă, sau de cel al castelelor fortificate din nordul Italiei.

²¹ În legătură cu această problemă, a se vedea lucrarea istoricilor sovietici Zevakin și Pencikov, Schițe din istoria coloniilor genoveze, în „Istorieschie zapiski“, 3/1938.

În zidul dinspre chei se observă golurile a două ferestre a căror ancadrame sînt azi dispărute (fig. 3). Trei stampe, una din 1818 și două din 1826²² (fig. 4), ne arată că golurile aveau ferestre cu ancadrame de piatră în stil gotic, în arc frînt, cu menouri ridicate.

Studierea atentă a zidurilor cetății ne permite să observăm materialul și tehnica pe care le-a folosit constructorul pentru a-l ridica.

Pe latura de nord apărată de uriașul zid bizantin se disting paramentul exterior din piatră de talie și fragmente arhitecturale romane (se văd încastrate în zid o friză și o cornișă)²³ și emplectonul din bolovani mari și mortar. Pe fața exterioară a emplectonului dezgolit de parament sînt șiruri regulate de goluri cilindrice cu diametrul de cîteva centimetri. Fiecărui rînd orizontal de goluri îi corespunde un rost — arază între două asize cu paramenți la origine din piatră de talie. Arheologul Radu Florescu observă: „Acestor araze le corespund în grosimea zidului șenaje — grătare orizontale de bîrne de stejar îngropate în zidărie“²⁴. Zidul cortinei în unghi obtuz, aflat către sud, către portul fortificat al cetății se înalță pe resturile unui zid roman tîrziu „construit în tehnica numită opus mixtum“²⁵.

Partea superioară a zidului cu paramentul de blocuri cubice de calcar sumar cioplite cu șenaje de tiranți în grosime, este asemănată de Radu Florescu zidului genovez de la Constanța și paramentului cetății de la Enisala. Analogia tehnicii de construcție în cele trei puncte ne face să presupunem datarea celor două construcții în aceeași epocă și atribuirea lor aceluiași constructor.

Paramentul zidului de la Enisala, care prezintă caracteristici comune cu construcțiile de la Constanța și Hirşova, este datat

²² Litografie de A. v. Saar, desen de Ermyn, „Zweihundert vier und sechzig Donau — Ansichten“..., Adolph Kunike, Wien, 1826, Bibl. Ac. R.S. Stampe 5577, Public. de M. Boca, op. cit., pl. 28.

²³ Aceste materiale nefolosite le pomenesc și V. Brătulescu, op. cit., p. 7—8, și R. Florescu, op. cit., p. 20.

²⁴ R. Florescu, op. cit., p. 20.

²⁵ Ibidem.

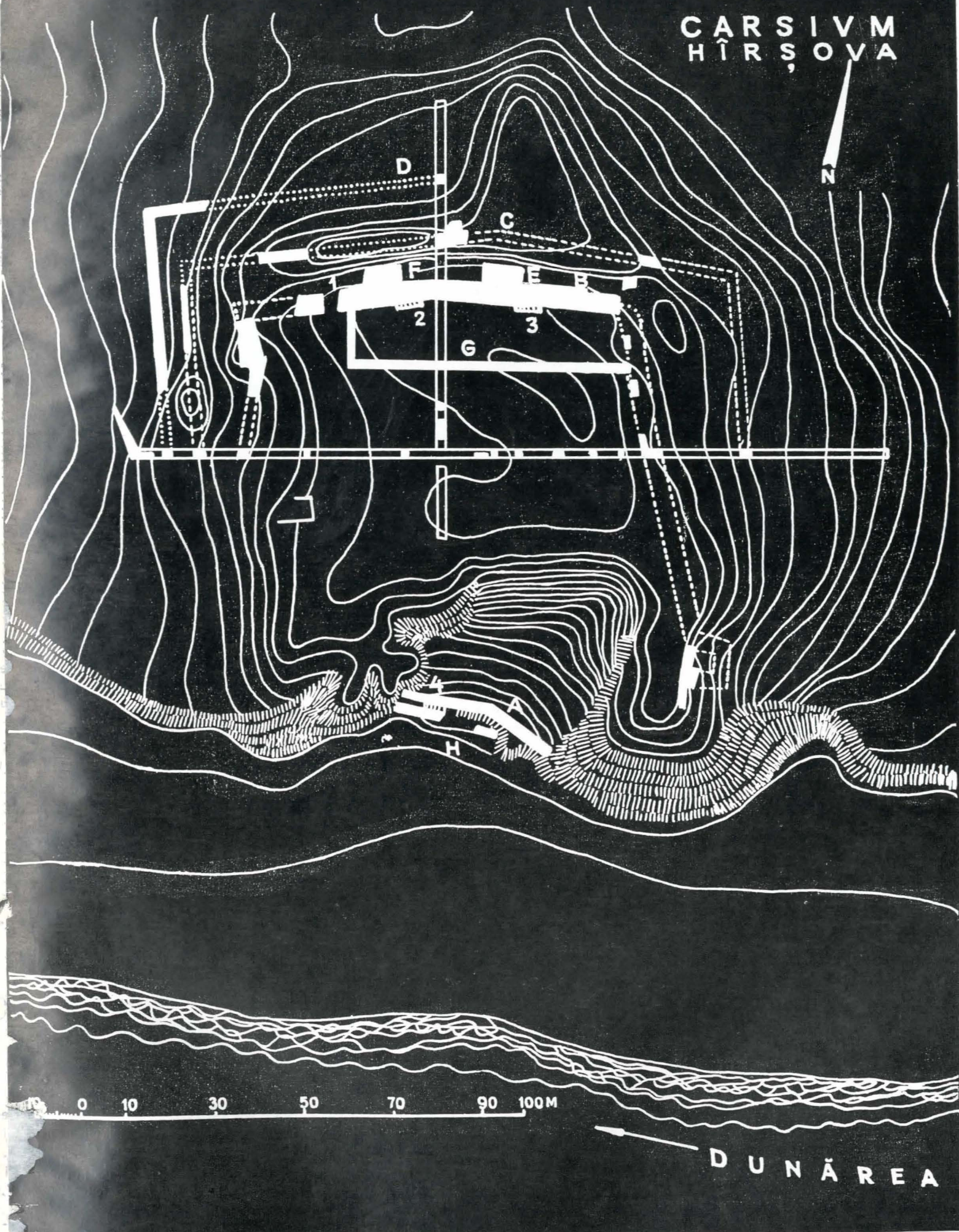

Fig. 2. Planul cetății Hirsova.

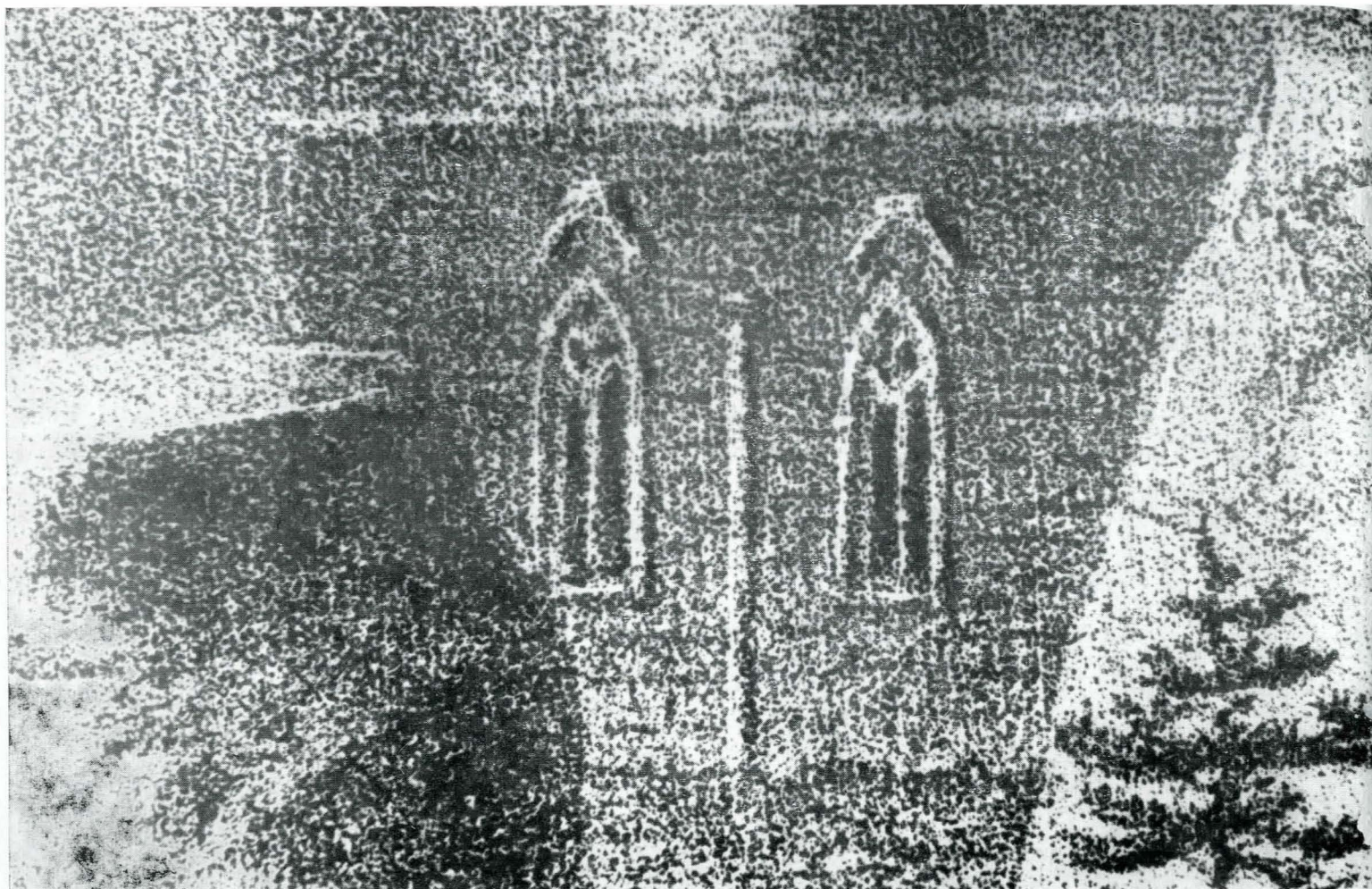

Fig. 3. Ferestre în stil gotic [după stampele din 1826].

în secolul al XIII-lea. În acest secol la Constanța — unul dintre cele trei mari porturi dobrogene ale vremii — se aflau genovezi care, se pare, au refăcut întăriturile orașului. Coroborând aceste informații cu acelea care ne sînt furnizate de stampele din 1826, unde apar încadrate în zidul „Cetății de Jos” ferestrele în stil gotic, stil folosit în secolul al XIII-lea de italieni nu și de bizanțini, putem trage concluzia că această parte a incintei a fost construită de genovezi.

Situația existentă în secolele XIII—XIV în Dobrogea, cînd bizantinii nu mai aveau posibilități pentru a ridica asemenea construcții, iar negustorii din Republica Genova, deținătorii mijloacelor materiale necesare, ridicau în mod obișnuit, pentru interesele lor, în punctele unde se stabileau, construcții ample, ca cea de față, destinată exclusiv apărării portului cetății și nu a orașului, ne îndreptățește să susținem afirmația anterioară.

Existența ruinelor fortificației genoveze îl face pe lectorul cunoscător al materialului informativ din țară, foto-copii după hărțile medievale, erudit comentate, să se întrebe cu ce localități ar putea fi identificată Hîrșova. Marin Popescu-Spineni a propus identificarea Hîrșovei cu așezarea genoveză care apare pe hărți, mapamonduri, portulane și atlase sub numele de Groxeo, Groxea, Grosea, Grossea. Ipoteza ni s-a părut întemeiată, și în alt articol am identificat și noi Hîrșova cu Grosea. Cercetările ulterioare, reexaminarea lucrărilor medievale indicate de M. Popescu-Spineni, reeditate în condiții grafice superioare, studierea unor izvoare noi — Itinerarul grec și portulanul lui Marino Sanudo — ne-au infirmat teza anterioară lăsînd deschise, în stadiul actual al cercetărilor, discuțiile asupra stabilirii numelui așezării genoveze de la Hîrșova²⁶.

²⁶ M. Popescu-Spineni a propus această identificare în urma examinării mai multor lucrări cartografice medievale în care apare localitatea Groxeo, Groxea, Grosea, Grossea, situată aproximativ între Dunăre și mare. Lucrările în care apare numele Groxeo sînt următoarele: Atlasul Luxoro, sec. XIII; Atlasul Pinelli, sec. XIV; Harta lui Girolaudus Iacobus, 1422; Harta lui Benincasa, 1490. Lucrări în care apare numele de Groxea: Seekarte im Museum für Meereskunde — Berlin. Numele de Grosea apare în: Hărțile lui P. Vesconti din 1311 și 1318; Portulanul lui A. Dulcerto, 1339; Harta fraților Pizzigani,

Cercetarea impunătoarelor ruine feudale de la Hîrșova de mină, implicit, ridicarea a două întrebări: care au fost factorii care au determinat ridicarea fortificațiilor în acest punct și care a fost importanța cetății de-a lungul evului mediu.

Dobrogea, regiune propice pentru comerț în toată antichitatea, și-a păstrat această caracteristică la începutul evului mediu pînă la ocuparea ei de turcii otomani. Unul dintre cele mai importante vaduri comerciale, poate cel mai de seamă, ar fi fost la Piua Petrii, așezat acolo unde drumul comercial de uscat murea la Dunăre, continuat de calea lalomitei, se întîlnes cu drumul de apă al Dunării, aproape de vărsarea în marea Dunăre, trebuia apărat, controlat, de stăpînii feudali întregii regiuni în perceperea vămilor și de cei ce doreau ca negoțul să se desfășoare în condiții bune.

1367 și în fine, cu numele de Grossea apare în: Hărțile lui P. Vesconti din 1311 și 1318 — (ediții diferite de celea amintite anterior), Harta ca. 1375. Această listă a fost publicată de M. Popescu-Spineni în „România istorică cartografică pînă la 1600”, București, 1938, vol. I, pp. 81—82. Fotocopiile lucrărilor enumerate au fost publicate în anexa volumului II al lucrării citate — Hărțile lui P. Vesconti, portulanul lui Dulcerto etc. au fost publicate

și de G. I. Brătianu în anexele lucrării „Recherches sur l'ancienne et moderne de l'Albanie”, Buc. 1935. Cercetarea lucrărilor amintite, fără a face legătura cu izvoarele scrise, din păcate atît de sărace, ne poate determina să identificăm localitatea care apare sub numele de Groxeo, Groxea, Grosea, Grosea, regiunea Hîrșovei. Altă părere în legătură cu plasarea acestei localități este în apropiere de vărsarea Dunării; N. Grămadă (La Scizia Minore nel medio evo in Eiemer, „Daco Rom” IV) afirmă că nu poate fi identificată localitatea, iar în „S.C.I.V.”, VIII/1957 p. 302, se identifică localitatea cu Ostrovul Biserița. În altă lucrare (Genovezii și rolul lor în Dobrogea, sec. XIV, „Pontice”, 2/1970) am identificat Hîrșova cu Groxeo, Groxea. Noi cercetări asupra hărților medievale indicate de M. Popescu-Spineni, încadrarea numelui localității în contextul celor amintite de izvoarele literare care indică și distanțele (Itinerarul grec — și studierea unor portulane și portulanul lui M. Sanudo) ne-au determinat să ne schimbăm ipoteza. Noile cercetări arată categoric că Groxeo etc., este o localitate situată pe tîrmul mării lîngă Grosida, și credem că poate fi identificată cu actuala Portul Sud-est de Jurilofca. (Itinerarul grec în Călători străini despre țările române, ed. de M. Holban, Ed. științifică, Buc. 1968, pp. 15—17; portulanul lui Marino Sanudo reprodus în Călători străini despre țările române, ed. cit. p. 7)

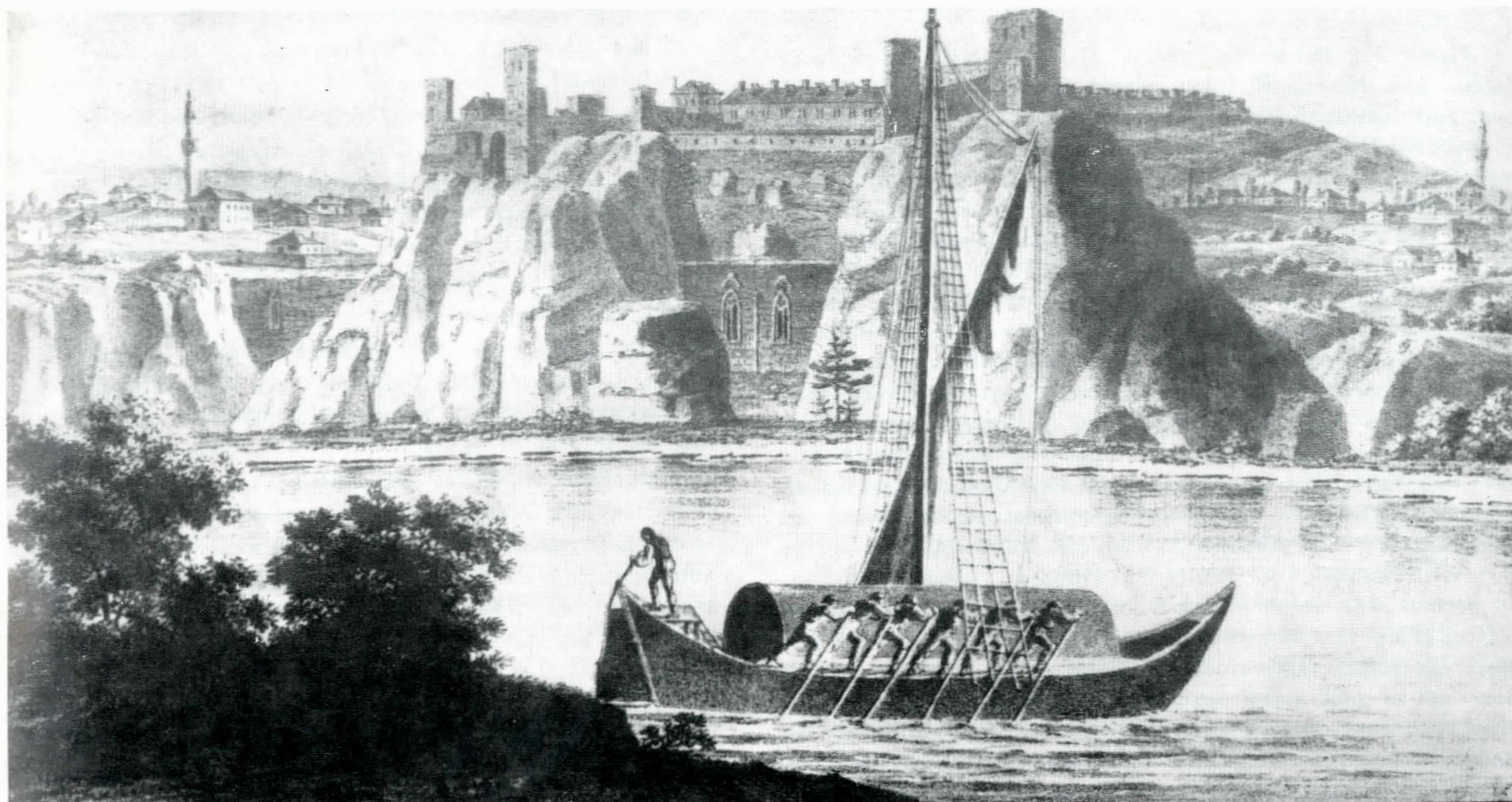

Fig. 4. Hirsova 1826. Litografie executată de A. von Saar după un desen de Erminy.

Pe stînca de calcar care îl străjuiește, permițînd ușoara observație a împrejurimilor și cerînd minimul efort de apărare, a fost ridicată cetatea de la Hirsova.

Acest punct, la întretăierea a două mari drumuri comerciale, a fost favorabil dezvoltării, lîngă centrul militar, a unei așezări cu caracter negustoresc-meșteșugăresc legată de specificul locului, așezare care își va împlini întîm istoria sa cu cea a cetății.

Fortificația feudală apărută probabil în secolul al X-lea, cînd bizantinii, din nou stăpîni ai Dobrogei, i-au reorganizat hotarul — fiind poate una dintre cetățile despre care Skilytzes spune că au fost ridicate de Ian Tzimiskes — are o istorie greu de urmărit datorită marilor lacune existente în documente.

Urmărind ansamblul izvoarelor putem, în faza actuală a cercetărilor, să punctăm o serie de evenimente de seamă din istoria cetății feudale pînă la distrugerea ei în 1829.

Primele veacuri de existență ale citadelei sînt învăluite în întuneric. După ce a fost înălțată și folosită un timp de bizantini, fortăreața de la Hirsova a trecut probabil în mîna genovezilor, care i-au dat, se pare, aceeași întrebuintare cu a castelului Lerici, asemănătoare lui și din punct de vedere arhitectonic²⁷.

Este foarte posibil ca cetatea de la Hirsova să fi fost una dintre acelea pe care le-a cucerit Dobrotici de la genovezi transmițîndu-le fiului său Ivanco. Cetatea este amintită în 1388 sub numele de Iurcova²⁸ cu ocazia expediției marelui vizir Ali-Pașa, cel care cucerește pentru un moment Dobrogea de la despotul Ivanco.

O dată cu alungarea turcilor și ocuparea Dobrogei de către Mircea, în 1389, Hirsova a trecut în stăpînirea Domnului Țării Românești²⁹.

Dacă Sa'adeddin ne spune că în 1388 întăriturile cetății erau în stare proastă³⁰, despre modul în care arătau în timpul stăpî-

nirii Domnului român, nu știm nimic, nu există date despre refacerea întăriturilor, întinderea și rolul orașului.

În secolul al XV-lea, după instaurarea stăpînirii turcești în Dobrogea, orașul situat lîngă vadul de la Piuia Petrii a pierdut din importanță, deoarece datorită deselor și intenselor războaie purtate de turci, comerțul s-a efectuat într-un ritm mult mai lent, iar Hirsova va fi de acum înainte un centru militar administrativ otoman. Un nou eveniment istoric — lupta de la Varna (1444) — și retragerea resturilor armatei maghiare prin vadul de la Piuia Petrii, face ca Hirsova să fie pomenită în scrierile vremii ca un punct fortificat³¹.

Dacă ocupația otomană nu a putut opri pentru mult timp evoluția firească a societății de pe ambele maluri ale Dunării și în cel de-al XVI-lea veac, Hirsova, centru militar și administrativ turcesc, redevine un oraș cu o activitate comercială intensă.

Mihai Viteazul care, probabil, cunoștea bine orașul așezat în fața presupusului său loc natal, — Cetatea de Floci —, a trimis la 1 ianuarie 1595 împotriva lui o armată comandată de frații Buzeshti, Preda Spătaru și Radu Comisul. După o scurtă luptă pe suprafața înghețată a Dunării, armata română, victorioasă, a pătruns în cetate și după ce a alungat supraviețuitoarii garnizoanei, cca 2 000 oameni, a jefuit orașul luînd prăzi bogate³². Lupta de la Hirsova pare să fi fost însemnată, provocînd ecouri în rîndurile opiniei publice occidentale. În 1595 italianul Francesco Tossi, pe harta sa publicată la Florența, menționează numele localității Corsov (Hirsova) ca unul din punctele unde turcii au suferit o grea înfrîngere³³.

Radu Șerban, succesor al lui Mihai Viteazul pe tronul Țării Românești, continuator al luptei împotriva turcilor și urmaș al

²⁷ Acte și fragmente, ediția N. Iorga, III, p. 30 și urm. Vigna codice diplomatico Tauro Ligure, I, p. 539 și urm.

²⁸ Leonclavius, Historiae musulmanae turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri, XVIII, Franckfurt, 1591, co. 276. Această informație ne-o furnizează și Așîk-Pașa-Zade în Cronici turcești privind țările române, ediția M. Guboglu și M. Mustafa, Ed. Acad. R.S.România, Buc., 1966, vol. I, sec. XV—XVII.

²⁹ P. P. Panaitescu, op. cit., p. 208.

³⁰ Cronici turcești privind țările române, ed. cit., p. 297—332.

³¹ I. Dlugosz, Historiae Polonicae libri XIII, Leipzig, 1713, II, col. 809—810; P. P. Panaitescu, Origina populației în Dobrogea Nouă, Buc., 1940, p. 41—44.

³² Conf. I. Sîrbu, Istoria lui Mihai Viteazu, Buc., 1904, p. 210; N. Iorga, Ist. lui Mihai Viteazul, Buc., 1935, p. 150 sau ed. 1966, p. 175.

³³ Cf. N. Iorga, Știri nouă despre sfîrșitul secolului al XVI-lea românesc, în „Mem. Ac. Rom.” secț. ist. III, T. XIX, Mem. 2, p. 8, pl. V.

metodei folosite de predecesorul său, a atacat cetățile dunărene în februarie 1603. Împotriva cetății Hirșova, voievodul a trimis pe Gheorghe Raț, care a reușit să-i înfrângă pe turci și să-i scoată din cetate, urmărindu-i pînă la Bazargic³⁴. După aceste lupte, viața orașului își reia cursul normal în ascendență, vadul de la Piuva Petrii urmînd a fi folosit ca principal loc de trecere din Țara Românească spre mare.

Planul lui Mihai va încerca să-l îndepărteze între 1658—1659, Mihnea III Radu, domn de înaltă școală politică constantinopolitană. Trupele sale aliate cu acelea ale voievodului Transilvaniei, Gheorghe Rákóczy II, au pornit lupta contra otomanilor, asaltînd cetatea Hirșova, cucerind-o și jefuind-o.

Desele atacuri ale românilor împotriva cetăților așezate pe malul Dunării i-au îngrijorat pe otomani determinîndu-i, în sec. al XVII-lea, să înceapă refacerea fortificațiilor a numeroase localități printre care și Hirșova³⁵. Vadul, bine apărat de cetatea refăcută, menționat pe harta lui Șerban Cantacuzino, continuă să fie folosit pentru trecerea mărfurilor, călătorilor și a trupelor. În 1691 pe aici au trecut trupele tătarăști ale lui Calga-han pentru a-l înfrîna pe Constantin Brîncoveanu la Cetatea de Floci, de unde au pornit împreună împotriva generalului austriac Heisler care ocupase abuziv o parte a Țării Românești. Generate de problema orientală, războaiele turco-ruso-austriece, care au frămîntat sud-estul Europei în secolele XVIII—XIX, au prins în teatrul operațiunilor militare și Hirșova.

În anul 1771, colonelul rus Domașev a trecut vadul, a atacat cetatea și a prădat așezarea civilă care se găsea alături³⁶. Dacă în acest caz atacul fulgerător, prin surprindere, a reușit relativ ușor, cel al generalului rus Romanzov (1773) va întâmpina o dîrză rezistență: cetatea puternică, apărată de o garnizoană de 10 000 de oameni conduși de Osman Pașa, se apără cu îndîrjire în fața rușilor care reușesc să o cucerască numai datorită insuficienței muniției turcilor³⁷.

Luptele continui, date pe teritoriul țărilor române, au suscitât interesul statelor majore austriece și rusești; pentru cunoașterea acestor regiuni s-a ordonat alcătuirea de hărți militare. Primele hărți ridicate de austrieci între 1769—1774 și publicate în 1835 conțin și numele cetății Hirșova, indicată ca o fortăreață puternică. Seria hărților a continuat să apară: în 1778, generalul german Bauer aflat în serviciul armatei țariste a publicat o hartă pe care Hirșova a apărut cu numele de Girschow³⁸, iar în 1782 Lauterel a editat harta „Dunărea de la Rusciuc la Țmare”³⁹ completînd-o pe cea a lui Marsigli (1710) și care menționează din nou orașul din apropierea gurii Ialomiței, precizîndu-i poziția și importanța.

Mai bine cunoscută, poziția Hirșovei va fi vizată din nou de armatele beligerante: în 1809 oștile ruse, conduse de contele Prosonski și prințul Bagration, în timpul înaintării în Dobrogea, cuceresc o serie de cetăți: Babadag, Isaccea, Constanța și cetatea Hirșovei⁴⁰ etc.

Deși localitatea a avut mult de suferit de pe urma războaielor care au lovit-o continuu, stampele din 1826 ne-o prezintă drept o așezare mare, cu fortificații puternice, deasupra cărora se înalță crenelurile afectate artileriei. Examinînd cu atenție stampele, putem distinge părțile din vechea cetate bizantino-genoveză folosite de turci, cazărmlle turcești (fig. 2, G) ridicate între secolele XVII—XIX și unele fortificații — ca acele turnuri extreme —, ale căror urme sînt complet șterse de pe suprafața solului. În spate, pe dealurile din dreapta și din stînga cetății, se văd alte fortificații turcești care intrau în sistemul vechii cetăți feudale, iar alături de ele se ridică locuințele populației civile — o așe-

zare de mari dimensiuni, mărime determinată și de numărul de ostași (10 000) din garnizoană.

Războiul ruso-turc din 1828—1829, prin desfășurarea și consecințele sale, va încheia una din etapele istoriei Hirșovei. Între 11—16 iunie 1828, armatele ruse, pătrunse în Dobrogea, au cucerit localitățile: Hirșova, Tulcea, Constanța etc. pe care le-au ocupat pînă la sfîrșitul războiului⁴¹. Încetarea ostilităților, marcată pe plan internațional de tratatul de la Adrianopol a însemnat și sfîrșitul cetății de la Hirșova, căci, unul dintre punctele tratatului prevedea distrugerea fortificațiilor turcești de pe malul Dunării (desigur, numărînd și pe cea care veghea vadul).

Cum arăta orașul în 1838, cu fortificațiile distruse de explozie, cu populația decimată de ciumă, ne istorisește călătorul german Fr. Ritter⁴²; o localitate mică, aproximativ 60 de case, cu oameni săraci, ce se plîng de lipsuri.

Putem considera în acest moment încheiată istoria medievală a cetății de la Hirșova, deschizîndu-se acum orizonturile unei epoci moderne ce nu mai aparține domeniului de cercetare cuprins în studiul de față.

Descrierea cetății feudale, alcătuirea planului fortificațiilor, încercarea de reconstituire a principalelor monumente din istoria Hirșovei, desigur incompletă datorită lipsei documentelor, aduc în discuție o serie de probleme: datarea exactă a începuturilor cetății, originea diverselor părți ale fortificațiilor, rolul pe care îl va fi jucat în timpul genovezilor, al lui Dobrotici, al lui Ivanco, al lui Mircea cel Bătrîn și, în fine, modul în care s-ar putea conserva în condiții optime acest frumos monument feudal, unul dintre cele mai remarcabile din Dobrogea.

Ar fi indicat, pentru lămurirea celor cîteva probleme enunțate anterior, pentru completarea unei pagini a istoriei feudale românești, să se înceapă cît mai curînd posibil o campanie sistematică de săpături arheologice.

RÉSUMÉ

Au milieu du XIX-ème siècle, Boucher de Perthes a visité Hirșova et a décrit les ruines qui s'y trouvaient comme celles du camp fortifié romain (castrum) Carsium. L'hypothèse émise alors par B. de Perthes est restée actuelle jusqu'à nos jours.

Les plus récentes recherches ont démontré que les ruines que nous voyons aujourd'hui à Hirșova sont celles d'une cité féodale, tandis que les vestiges du camp fortifié romain (castrum) se trouvent au-dessous de l'actuelle ville.

La cité féodale, située sur un rocher qui domine les alentours, date du X-XI-ème siècle. L'examen attentif des murs révèle qu'ils ont été construits en plusieurs étapes, dont deux peuvent être déterminées avec précision. La première est l'étape byzantine, qui apparaît clairement sur le côté nord de la cité, la seconde — la génoise — se remarque sur le côté sud.

Aux fortifications élevées par les Byzantins et les Génois il faut ajouter celles des Turcs (du XVI-ème au XVIII-ème siècle).

Dans la partie finale de l'article, l'auteur soulève deux problèmes liés à l'établissement féodal. L'auteur se demande pour quelle raison la cité a été édiflée à cet endroit et quelle est son importance historique. La cité fut élevée à cet endroit pour défendre le plus important gué commercial du Danube, sur la route menant de la Mer Noire à la Valachie et qui s'entrecou-

pait avec le chemin danubien. Dans l'histoire du pays, cette cité féodale a joué un rôle remarquable comme centre commercial, militaire et administratif. Tour à tour byzantine, génoise roumaine, turque, la cité a fait l'objet de luttes acharnées. Hirșova, par la grandeur de ses constructions et son importance historique, reste une des plus grandes cités de la Dobroudja.

⁴¹ Cf. Istoria României, Ed. cit. vol. III, p. 995.

⁴² Fr. Ritter, Briefe über zustande und degerenhutten in der Türker aus den Jahren 1835 bis 1839, Berlin, 1841, p. 162.

³⁴ V. Motogna, Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611), în „Mem. Ac. Rom.”, Secț. ist., S.II, T.VI, Mem. 2, p. 22—23.

³⁵ Cf. Istoria României, Ed. Ac. R.P.R., Buc., 1964, vol. III, p. 33.

³⁶ Dan Iliescu, Cetatea de Floci, Buc., 1930, p. 40—41.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Lucrarea se găsește la Bibl. Acad. R.S.România, secția Hărți rare ca anexă la Fr. W. Bauer, Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie, Franckfort, Leipzig, 1778.

³⁹ N. Docan, Lucrări cartografice referitoare la războiul din 1787—1791, în „Mem. Ac. Rom.”, S.II, T.XXXIV.

⁴⁰ A. Oțetea, Contributions à la question d'Orient, „Ac. Roum. Études recherches”, IV, 1930, p. 149.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL ORIGINII ȘI EVOLUȚIEI PLANULUI TRICONC ÎN MOLDOVA

Prof. univ. arh. HORIA TEODORU

Am avut ocazia să cercetăm mai demult unele din cele mai vechi monumente medievale din Moldova: bisericile mănăstirilor Vatra Moldoviței și Gura Humorului (pe când nu erau atât de ruinate ca în zilele noastre), ruina bisericii Sfântul Niculae din Poiana, întâmplător descoperită parțial, precum și biserica Sfânta Treime din Siret, la care am condus lucrările de consolidare. Vom expune datele culese atunci și, referindu-ne la apropierea care se poate face între fundațiile bisericii din Siret și ruina bisericii Gura Humorului, vom examina problema tipului de plan triconc în care absidele laterale sînt flancate, la interior, de cîte două firide dreptunghiulare.

Cu prilejul lucrărilor de subzidire la biserica Sfânta Treime din Siret — care amenința să se prăbușească din cauza gravelor crăpături care o brăzdau — s-a descoperit că fundațiile naosului prezentau caracteristicile unui plan triconc de tipul celui în care absidele laterale sînt flancate spre est și spre vest de cîte o firidă dreptunghiulară (fig. 1). Cele patru ieșituri aflate în zidăria fundației, simetric așezate față de absidele laterale, au confirmat ipoteza asemănare pe care Gheorghe Balș a presupus-o încă de acum patru decenii, dintre biserica Sfânta Treime și bisericile de același tip din Serbia¹ sau din Țara Românească (Cozia, Brădet, Dealu) și Transilvania (Prislop). În această enumerare nu am putut cuprinde și ruina bisericii Vodița 2 pentru că aceasta pare a fi mai tîrzie, întrucît absidele laterale nu se dezvoltă direct din planul peretelui naosului, ci după o primă retragere a acestui plan, ca la biserica episcopală din Curtea de Argeș.

Aceste patru picioare ale fundației (fig. 2) au fost marcate pe pavimentul bisericii Sfânta Treime, respectînd micile neregularități ale traseului lor real, inerente unei fundații care umple golul unei săpături, neregularități pe care le prezintă și traseul șovăitor al fundațiilor absidelor. Dar numai din cauza acestor mici neregularități, picioarele de zidărie nu pot fi considerate — cum s-a putut presupune — ca simple întărituri ale fundației². Chiar dacă am admite că fundațiile, care se prezintă ca un tot unitar, ar fi avut nevoie de pîneni de întărire, aceștia, pentru a prelua împingerea bolților interioare, ar fi trebuit să se afle în exterior, sub formă de contraforți.

Cum se poate explica faptul că acești stîlpi prevăzuți în fundație nu apar și deasupra solului?

În timpul lucrărilor de subzidire a monumentului, ca și la executarea șanțurilor de drenaj în jurul bisericii, nu a apărut nici un indiciu care să arate că ar fi existat o construcție intermediară care să fi fost înălțată deasupra acestei fundații și apoi să fi fost dărîmată. Nu se poate presupune decît că, după executarea temeliei, imediat sau după un anumit răstimp, mai scurt sau mai lung, cînd s-au reluat lucrările, nu s-a mai respectat planul inițial, renunțîndu-se la ridicarea celor patru stîlpi în elevație.

De fapt, prin această modificare, se lărgea spațiul util interior, se putea da o mai mare amploare absidelor laterale și se simplifica construcția, dar se mărea cu circa un metru diametrul cupolei. Aceasta — cea mai veche din Moldova — bănuim că a fost refăcută de restauratorii austrieci și nu vom cunoaște forma ei inițială decît cercetînd arhiva din Viena, căci în publicațiile ce am putut găsi nu am aflat nici o informație relativă la lucrările de restaurare ale acestui monument.

În schema ce prezentăm (fig. 3) se poate urmări rolul constructiv și monumental-decorativ al acestor firide care flanchează absidele laterale. Stîlpii S micșorează prin grosimea lor G raza bolții cilindrice ce se reazemă pe arcada superioară a respectivelor firide. Raza r astfel obținută este mai mică decît raza R a bolții care s-ar rezema direct pe pereții laterali ai monumentului. Dar, acești stîlpi micșorează spațiul interior al naosului și de aceea în arhitectura moldovenească au fost consecvent suprimați și înlocuiți cu console C uneori foarte proeminente. Ideea folosirii acestor stîlpi se pare că a persistat totuși, deoarece vedem că apar mai tîrziu, în timpul lui Ștefan cel Mare, foarte mult reduși ca grosime, ca reazem al consolelor, la grupul bisericilor fără abside laterale, cum sînt cele din Războieni, Borzești și Piatra (în aceasta din urmă absidele laterale sînt cuprinse în grosimea zidului). Credem că acesta este un motiv în plus care atestă că stîlpii din fundația bisericii Sfânta Treime nu erau niște întărituri nelogice ale fundației, ci temelia unor stîlpi interiori a căror reminiscență s-a manifestat și în evoluția ulterioară a arhitecturii moldovenești.

În aceeași schemă se vede și rolul pe care perechea de firide astfel formate îl joacă în mod consecvent în plastica monumentală a edificiului: ele motivează în elevație un dublu acoperiș a și A, care îmbogățește atât de fericit fațadele unora din cele mai frumoase monumente de pe valea Moravei și din Țara Românească, cum sînt bisericile mănăstirilor Cozia și Dealu sau bolnița mănăstirii Cozia. Adăugăm că, dacă se admite că triconcul cu firidele și cu dublul său acoperiș a rezultat din simplificarea monumentelor în cruce greacă cu patru stîlpi interiori, este firesc să presupunem că această simplificare nu a putut fi închipuită decît în regiuni în care abundă aceste monumente. Slaba pătrundere în Moldova a triconcului de acest tip este atestată și de faptul că dublul acoperiș nu se găsește nicăieri dincolo de Milcov.

Dar că constructorii care au continuat sau au reluat zidirea bisericii Sfânta Treime își aminteau de un anumit prototip, ne-o arată lămurit și axul — nelogic — est-vest al bolții cilindrice a pronaosului, a cărui firească acoperire ar fi cerut un ax nord-sud, așa cum a fost folosit într-un caz similar de constructorii bisericii mănăstirii Vatra Moldoviței (fig. 7—10). Axul est-vest era firesc la biserica mănăstirii Cozia sau la biserica din Brădet, unde pronaosul are o lățime aproape egală cu lungimea lui și unde bolta semicilindrică motivează frumosul fronton semicircular al fațadei vestice. De altfel acest fronton nu se găsește și la monumentul din Siret cum ne dovedește zidăria originală care se păstrează pe această fațadă pînă aproape de cornișă³.

E just că în partea lor superioară zidurile bisericii au fost parțial completate de către restauratorii austrieci, dar aceste completări nu au adus neapărat, cum s-a presupus, o supraînălțare a lor. Cornișa, refăcută cu cărămizi așezate ca zimții de ferăstrău, amintește brîul de cărămizi de deasupra arca-delor oarbe ale absidelor bisericii, putînd fi o reproducere apropiată a celei originare. Nivelul ei este cel cerut de săgeata bolții semicilindrice a pronaosului, boltă care, cum am arătat mai sus, rezemîndu-se nu pe pereții cei mai apropiați, ci pe cei mai depărtați, cu axul est-vest, atinge o mare înălțime. Actuala cornișă se află la numai 30 cm deasupra ancadramentului original de piatră al ferestrei care luminează bolta pronaosului

¹ Gheorghe Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 160—163, fig. 243—246.

² V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, vol. I, p. 304.

³ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963, fig. 85.

și concluziile care s-au putut trage presupunând o supraînălțare a zidurilor în scopul amenajării podului bisericii ca un mic reduct de apărare, nu sînt întemeiate⁴.

Dar, pe lângă prezența stîlpilor din fundație și a axului bolții pronaosului, mai aflăm la acest monument și un element caracteristic de plastică decorativă care, foarte răspîndit în Peninsula Balcanică, nu s-a mai găsit în țara noastră decît la biserica mănăstirii Cozia.

Dintre elementele de plastică decorativă descoperite pe fațadele bisericii Sfînta Treime sub tencuiala care le ascundea, cărămizi smălțuite și discuri smălțuite cu bumbi, ne vom referi la elementul cel mai caracteristic și anume la ceramica în formă de tub cilindric, adînc înfîpt în mortarul zidăriei și al cărui capăt exterior e fasonat în formă de floare cu patru foi. Această ceramică, atît de expresivă prin jocul decorativ al umbrei ei adînci, a fost folosită cu strălucire la biserica mănăstirii Cozia, unde, printr-un șir neîntrerupt de mici cruciulițe întunecoase, conturează marile arcade decorative ale paramentului (fig. 4). Ea este larg răspîndită în Balcani și ar fi putut ajunge în nordul Moldovei, la Siret, pe multe căi. Va trebui însă să ținem seama că la noi în țară nu se mai găsea în acea epocă decît numai la biserica mănăstirii Cozia⁵.

Să cercetăm acum felul în care se reflectă la biserica mănăstirii Gura Humorului influența planului triconc în care absidele laterale sînt flancate de firide dreptunghiulare, tip de plan ce era cunoscut de cei ce au pus fundațiile bisericii Sfînta Treime din Siret.

În anul 1939, cînd am cercetat această așezare, ruina bisericii întemeiată anterior anului 1415 mai păstra unele din elementele ei, așa cum se văd în fotografiile panoramice ce am luat cu un aparat fotografic obișnuit, dîndu-i o mică mișcare de rotație pe trepied (fig. 5, 11). Tot atunci am făcut și sumarele măsurători cu ajutorul cărora am putut întocmi și planul acestei biserici. Această documentație ne ajută să facem unele observații care astăzi, cînd monumentul este mult mai ruinat, nu mai apar tot atît de evidente.

Naosul ruinei prezintă o particularitate care constituie o verigă interesantă în urmărirea evoluției planului triconc în

Moldova (fig. 6.) În pereții laterali ai naosului, flancînd spre sud și spre vest absidele lui laterale, se găsesc patru firide dreptunghiulare în plan, acoperite cu arcade semicirculare cu o ușoară frîntură în ax (ca bolțile, mai vechi, ale bisericii din Rădăuți). Caracteristic este faptul că spre vest arcadele firidelor se reazemă direct pe peretele de apus al naosului. Aceste firide, largi de circa 70 cm și adînci de circa 55 cm, care, pe de o parte ar împiedica desfășurarea liberă a unui program iconografic, iar pe de altă parte, chiar dacă ar fi cerute de unele necesități ale cultului, nu sînt așezate, așa cum ar fi firesc, în mijlocul peretelui, ci la un capăt al lui, nu pot fi explicate decît ca o reminiscență a triconcului cu firide laterale. Într-adevăr, dacă privim numai planul acestui naos, nu și secțiunea lui, am crede că ne găsim în prezența unui monument asemănător cu Cozia din Oltenia. Coborîte pînă la sol și înălțate pînă la nașterea bolților, aceste firide astfel prelungite ar constitui, așezate pe fundația de la Siret, un triconc în care patru firide dreptunghiulare flanchează absidele laterale.

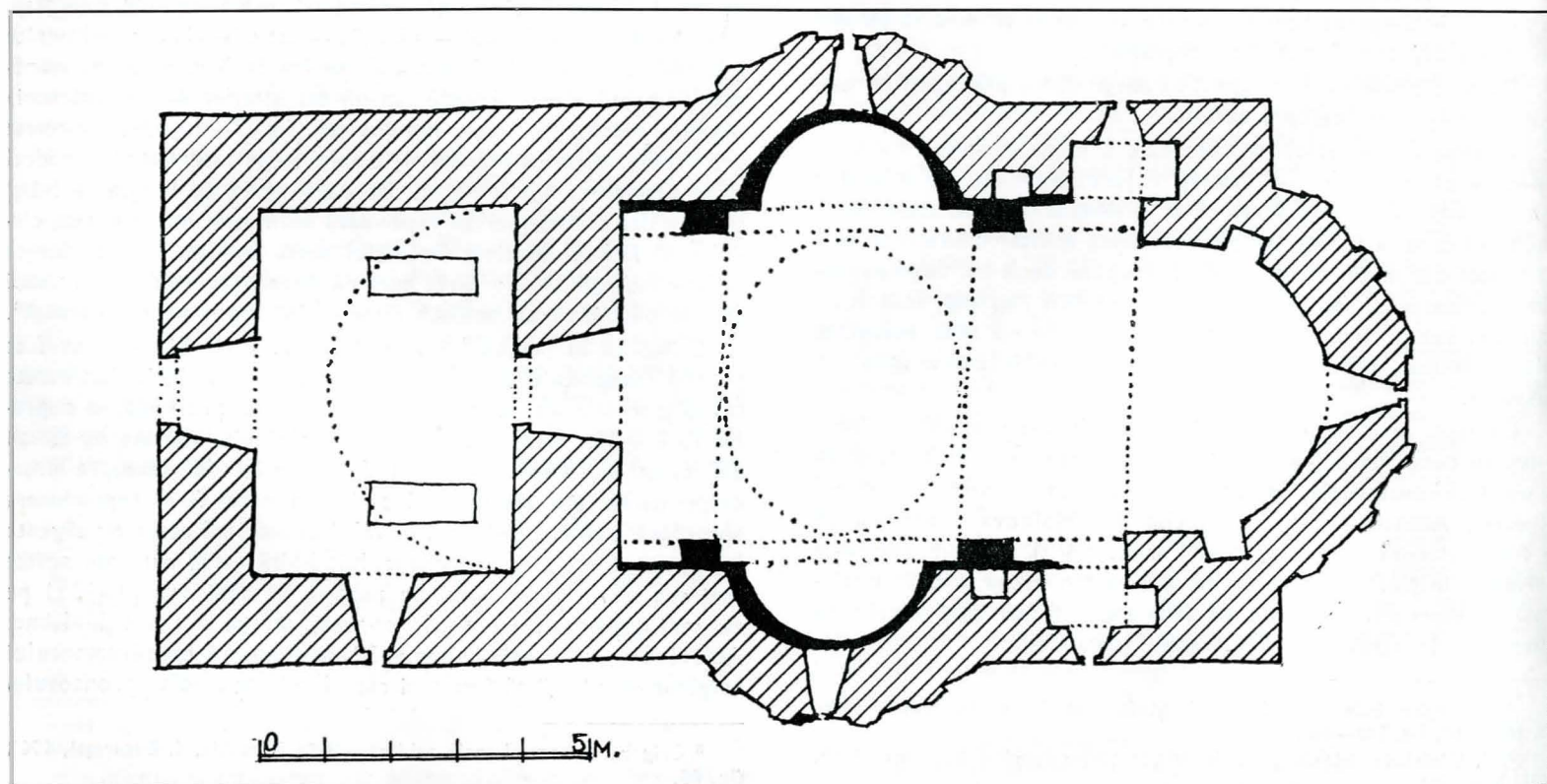
În felul acesta, pe de o parte, sensul firidelor care se sprijină atît de curios pe peretele vestic al naosului nu ne-ar fi lămurit dacă nu am cunoaște stîlpii fundației bisericii Sfînta Treime, iar pe de altă parte, rostul stîlpilor din fundația de la Siret nu ar fi deplin lămurit fără a-i considera și în legătură cu firidele de la Gura Humorului. Mai departe, faptul că bisericile cu plan dreptunghiular din vremea lui Ștefan cel Mare, cum sînt cele din Războieni, Borzești și Piatra — la care nu este exclus să se poată adăuga și biserica Sfîntul Niculae din Poiana a aceluiași ctitor — păstrează amintirea stîlpilor lipiți de pereții laterali ai naosului, ne arată persistența acestor elemente. În starea actuală a cercetărilor nimic nu ne împiedică să presupunem că alte monumente dispărute, sau măcar unul din ele, ar putea prezenta deplin realizate firidele care flancau simetric absidele laterale ale naosului, firide exprimate la Siret numai în fundații, iar la Gura Humorului sub forma unor firide de mică înălțime.

În încheiere, relativ la problema originii triconcului putem spune că Moldova a avut știință de acest plan triconc în care absidele laterale ale naosului sînt flancate de firide dreptunghiulare, dar că nu cunoaștem nici un monument în care această soluție constructivă să fi fost deplin exprimată. Totuși el a persistat și, după mai bine de un secol, a sprijinit multilaterală creație arhitectonică din vremea lui Ștefan cel Mare de la care

⁴ V. Vătășianu, care a folosit un relevu greșit, op. cit., fig. 262.

⁵ Folosind o informație greșită din „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, Gabriel Millet, în lucrarea sa „L'École grecque dans l'architecture byzantine”, a presupus prezența acestei ceramici la biserica Aroneanu, de lângă Iași; de fapt ea pătrunsese în Moldova, dar mai la nord și mai devreme.

Fig. 1. Biserica Sfînta Treime din Siret. În planul aflat la Institutul de arhitectură s-au adăugat elementele găsite în fundație.

ne-au rămas acele trei biserici pe care clarvăzătorul Balș — deși nu îi erau cunoscute elementele de la Siret și de la Gura Humorului — le-a clasat în grupa pe care a denumit-o „a planului cu caractere sîrbești”, după țara în care această rezolvare arhitectonică a dat o serie de monumente remarcabile, în care plastica monumentală exprimă cu claritate în exterior logica constructivă a elementelor lor componente.

Problema gropniței

S-a crezut că se poate descoperi în ruinele celor mai vechi biserici din Moldova tendința ctitorilor de a crea în interiorul lor spații dezvoltate sau încăperi destinate anume pentru cuprinderea mormintelor⁶.

Atît biserica mănăstirii Moldovița cît și biserica Gura Humorului au avut spre vest cîte o spațioasă încăpere adăugată la o dată ce urmează a fi stabilită de recente cercetări arheologice. Că aceste elemente nu sînt contemporane cu corpul bisericii respective apare fără sprijinul vreunei prealabile cercetări arheologice cu atîta evidență încît nu putem decît să ne mirăm că au putut fi considerate mai vechi decît sînt.

Într adevăr la Moldovița se vede cu ușurință că grinzile de lemn cu latura de 15—18 cm prinse în grosimea zidăriei vechiului monument nu pătrund și în încăperea adăugată (fig. 8—10), iar la Gura Humorului peretele vestic al vechii biserici, lat de circa 1,20 m e dublat de zidul tot atît de gros al încăperii adăugate (fig. 6). Că acest pronaos adăugat, pe plan patrat, a putut înlocui la biserica Gura Humorului un prim pronaos mai vechi și eventual de alte dimensiuni urmează a fi dovedit de actualele săpături arheologice.

Precizarea datei la care s-a făcut acest adaos va trebui să țină seama de doi factori și anume: de caracterul tîrziu al profilului gotic al cadrului de piatră al ușii de intrare de pe latura vestică (fig. 12), precum și de o particularitate cu totul neobișnuită în arhitectura moldovenească: cele patru arcuri care

⁶ V. Vătășianu, op. cit., p. 310.

Fig. 2. Biserica Sfînta Treime din Siret. Fundația. Colțul estic al absidei sudice descoperit în timpul lucrărilor de consolidare.

purtau probabil o cupolă pe pandantivi coboară masive pînă la temelie, nefiind înlocuite de obișnuitele console.

Tot aceste săpături vor putea arăta dacă în pronaosul adăugat al bisericii Gura Humorului și în pronaosul bisericii Vatra Moldoviței se găsesc morminte ca cele mai tîrzii din anii 1576 și 1577, din pronaosul bisericii Sfînta Treime din Siret. Precizăm că aceste pronaosuri erau dreptunghiulare, avînd o adîncime care nu depășea 3,47 m la Moldovița și ceva mai mult de 4 m la Sfînta Treime și nu erau aproape pătrate ca cele ale tipului sîrbesc care, cum am arătat mai sus, se poate presupune că era cunoscut în Moldova la acea epocă. Concluzia care se impune cu certitudine este că problema unei încăperi mai dezvoltate sau cu destinație anume pentru morminte era complet străină primelor monumente de plan triconc de la Siret, Moldovița și Gura Humorului. Această problemă nu a apărut deci decît într-o fază ulterioară.

Fig. 3. Biserica Sfînta Treime din Siret. Schema firidei din colțul sud-estic al pronaosului.

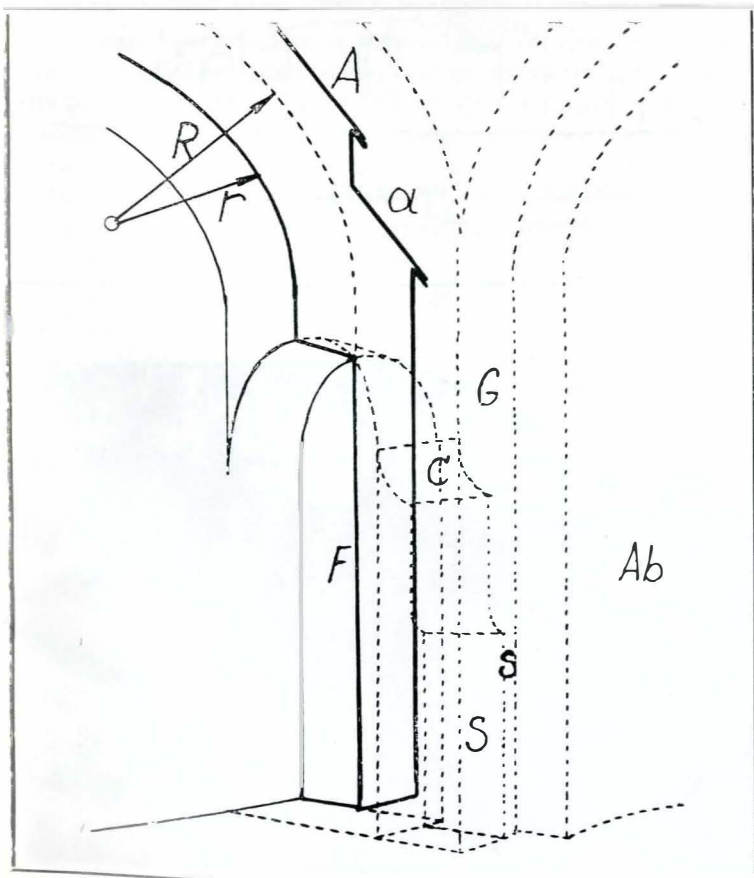

Fig. 4. Biserica Sfînta Treime din Siret. Ceramică tubulară în jurul ferestrei

Fig. 5. Ruina bisericii mănăstirii Gura Humorului. Naosul: de la stînga spre dreapta: ușa naosului spre pronaosul adăugat, firida din colțul nord-vest al naosului și începutul absidei nord, parțial dărîmată.

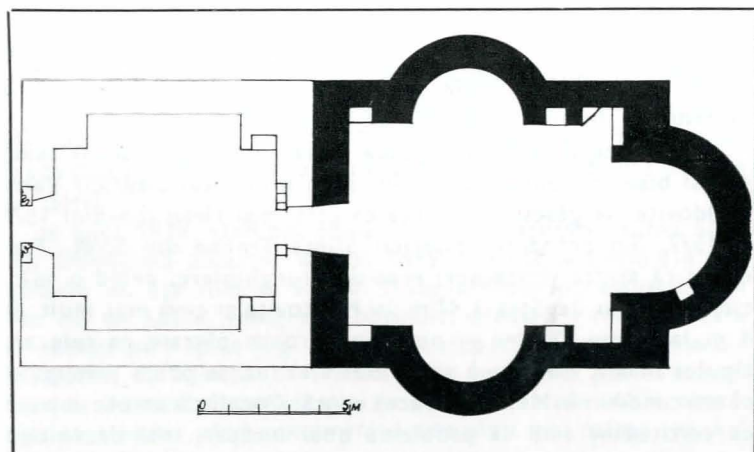

Fig. 6. Ruina bisericii mănăstirii Gura Humorului. Planul naosului și al pronaosului adăugat.

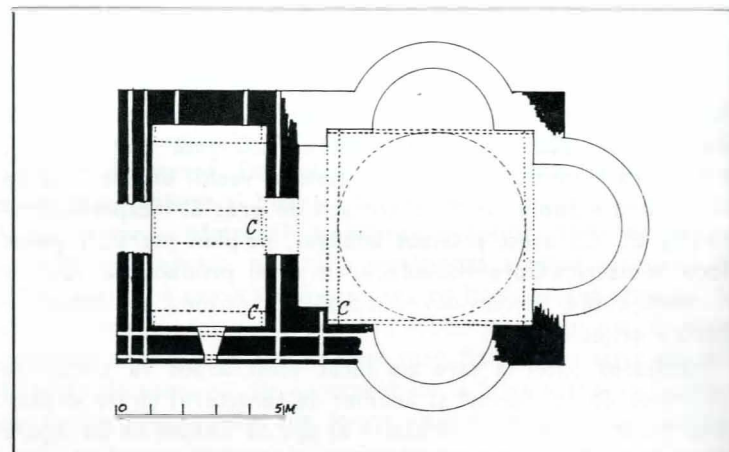

Fig. 7. Ruina bisericii Moldovița Veche. Planul

Fig. 8. Ruina bisericii Moldovița Veche. Fațada de sud.

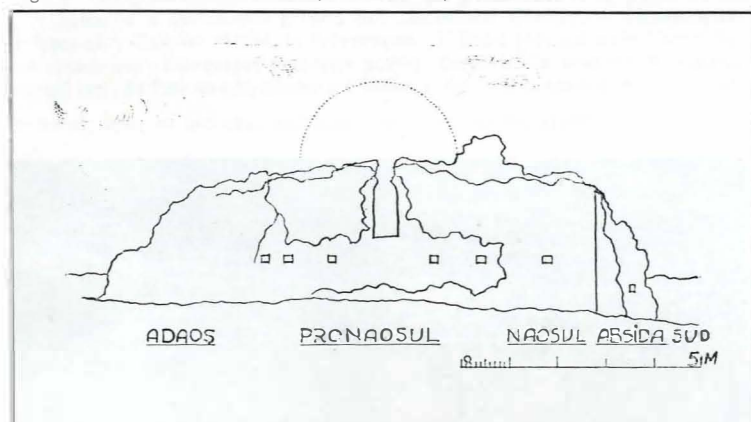

Fig. 9. Ruina bisericii Moldovița Veche. Secțiunea longitudinală

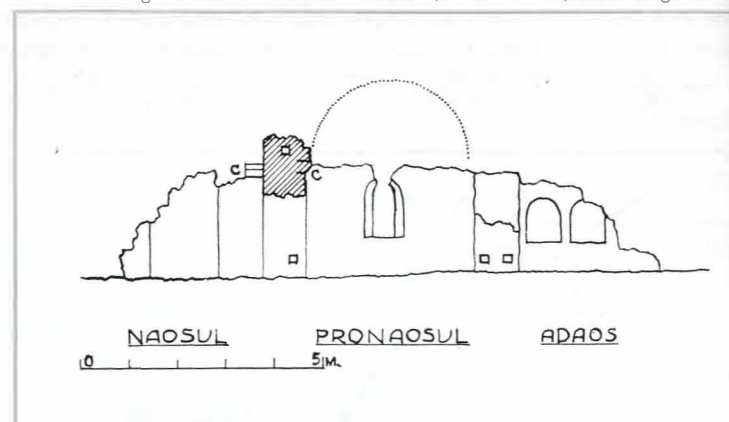
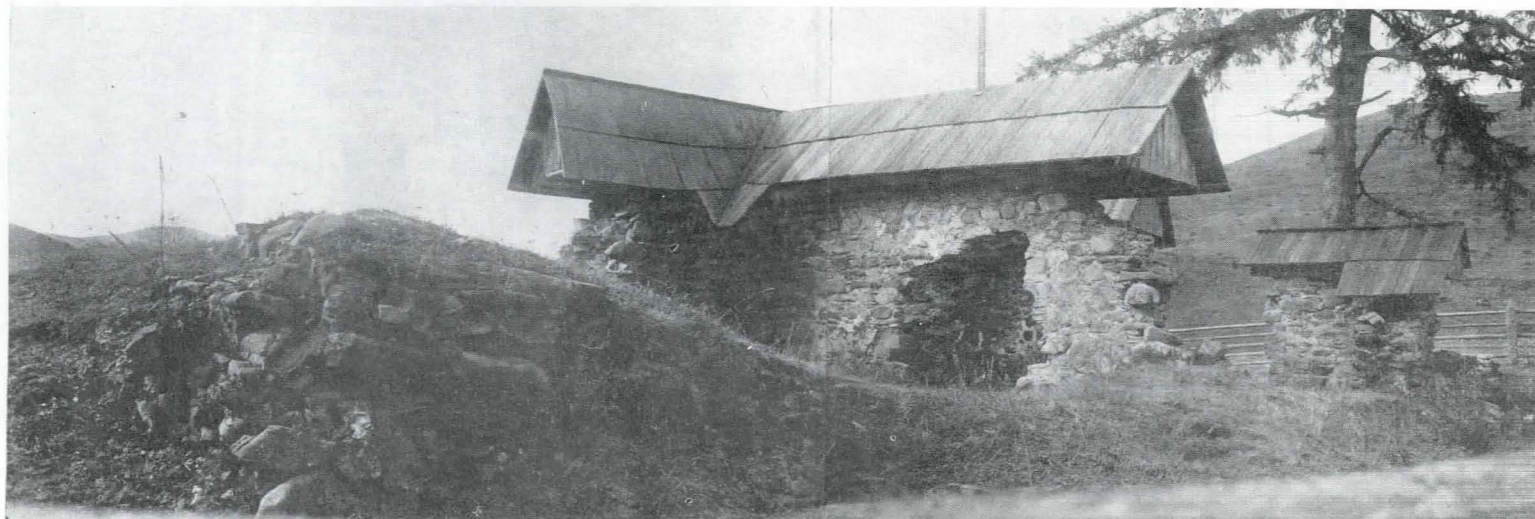

Fig. 10. Ruina bisericii Moldovița Veche. De la stînga spre dreapta, ruina proscomidiei; sub acoperiș colțul sud-vestic al naosului cu consola boltii; u dintre naos și pronaos; colțul nord-vestic al pronaosului cu locașul grinzilor din zidărie.

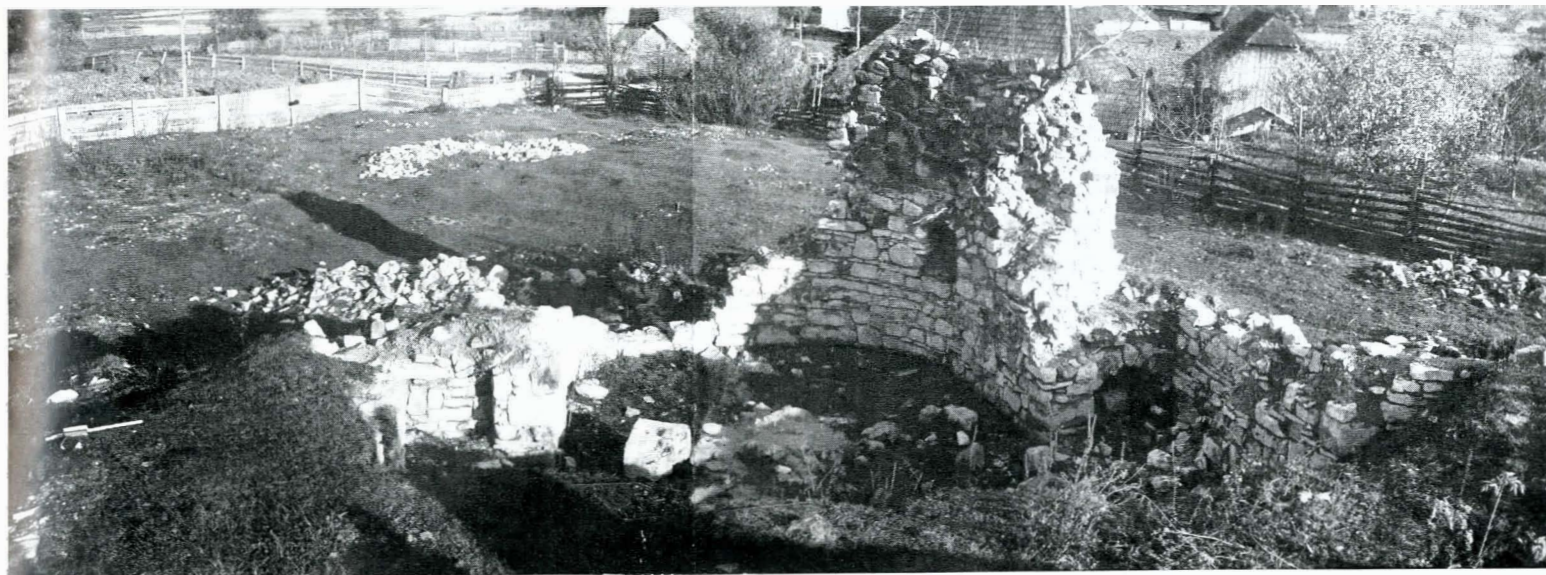

Fig. 11. Ruina bisericii mănăstirii Gura Humorului. Absida altarului cu proscomidia și diaconicul

Date relative la ruina bisericii mănăstirii Vatra Moldoviței

În ceea ce privește ruina bisericii mănăstirii Vatra Moldoviței, numai săpăturile arheologice ar putea lega acest triconc, care nu pare a avea nimic deosebit, de cel al bisericii Sfânta Treime din Siret și ale ruinei bisericii Humor. Dar, cum unele elemente pe care le-am înregistrat acum treizeci de ani au dispărut, credem necesar să le expunem aici.

În planul foarte sumar și incomplet publicat de Gh. Balș⁷, firidele ce se văd în încăperea din stînga (mai existau și acum treizeci de ani) sînt ale exonartexului adăugat, iar încăperea din mijloc, pronaosul, e reprezentată numai cu o fereastră spre sud și avînd spre nord un zid plin, zid pe care l-am găsit atît de dărîmat încît nu mai păstra vizibilă această eventuală asemănare cu zidul corespunzător al bisericii Sfânta Treime din Siret. De altfel în descrierea publicată cu doi ani mai înainte de N. Iorga se arată că pronaosul avea ambele ferestre⁸.

În aceeași figură încăperea hașurată din dreapta corespunde naosului din care am găsit numai puține elemente, totuși mai multe decît cele care s-au mai păstrat pînă în zilele noastre. Acestea vor permite, cînd se va cunoaște nivelul de călcare, să se întocmească cu precizie o secțiune prin pronaos, să se cunoască punctul de plecare al bolților naosului, precum și înălțimea deschiderii dintre naos și pronaos, înălțimi pe care am putut să le măsurăm față de nivelul grinzilor înecate în zidărie (fig. 8, 10).

Se mai găseau în situ trei console de piatră cioplită și anume: două la nașterea bolții pronaosului și o a treia la nașterea arcului vestic al pandantivului sud-vest din naos, situate aproximativ la aceeași înălțime (fig. 14). Consolele înalte de circa 24 cm depășeau planul peretelui cu circa 11 cm și aveau muchia inferioară teșită, la fel cu consolele ruinei Vodița⁹. Consolele din pronaos par a fi sprijinit arcurile dublouri — de o grosime care nu se mai putea determina — ale bolții semicilindrice a pronaosului cu axul nord-sud, deci deosebit de cel al pronaosului Sfintei Treimi. O parte din aceste arcuri dublouri se mai mențineau probabil pînă aproape de anul 1922, cînd au fost văzute de N. Iorga, care vorbește de cele două bolți ale pronaosului avînd funcția de a acoperi mormintele, ale căror urme ar trebui să fie găsite în urma cercetărilor în curs.

⁷ Gh. Balș, *Bisericele lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, fig. 257, p. 168, în care estul și vestul au fost interschimbate.

⁸ N. Iorga, *L'art roumain*, Paris, 1922, p. 47.

⁹ „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, anul V, fig. 3, p. 104.

Deschiderea dintre pronaos și naos, parțial ruinată, nu mai păstra sub arcul de zidărie de bolovani arcada de cărămizi ce se mai vede în fotografia publicată de Ștefan Balș și Corina Nicolescu¹⁰, care ne arată acest prețios detaliu constructiv la un monument atît de vechi.

Îngusta fereastră a pronaosului se mai păstra aproape în întregime, arcuită în partea ei superioară, avînd probabil aceeași formă ca ferestrele, pe care nu le-am mai găsit acum treizeci de ani, la exonartexul adăugat.

În relevul întocmit cu ajutorul incompletelor măsurători ce se puteau face, fără săpături, în anul 1939, am presupus greșit că absidele laterale și absida altarului erau spre exterior, semicirculare, iar nu poligonale — cum au dovedit recente cercetări.

La încheierea actualelor cercetări, cu datele enumerate mai sus, ale unor elemente azi dispărute, se va putea încheia o ipoteză imagine a acestui monument atît de important pentru începuturile arhitecturii medievale în Moldova.

Date relative la ruina bisericii Sf. Niculae din Poiana

Mai puțin precise sînt însemnările făcute în urma unei sumare examinări a ruinelor bisericii Sf. Niculae din Poiana, ruine care nu sînt ale unui triconc și nici ale celei mai vechi așezări din aceste locuri.

Între cele două războaie mondiale apărea enigmatică bază patrată a unui turn alcătuit din bolovani mari, așezat pe marginea unei declivități de teren destul de pronunțate. Proprietarul locului pe care se afla această ruină, săpînd gropi pentru plantarea unor arbori, a dat întîmplător de fundațiile bisericii dispărute, pe care apoi le-a degajat treptat în bună parte, găsind și destule fragmente ceramice smălțuite care permiteau să se deducă cu certitudine că erau ale uneia din fundațiile lui Ștefan cel Mare. Cîteva cioburi caracteristice au fost date în păstrare preotului bisericii fostei mănăstiri Probota, din imediata apropiere. Studiate cu atenție în anul 1952, de către Corina Nicolescu și Florentina Dumitrescu, ele au permis concluzia că biserica de la care proveneau datează din jurul anului 1490¹¹.

¹⁰ Ștefan Balș și Corina Nicolescu, *Mănăstirea Moldovița*, București, 1958.

¹¹ Corina Nicolescu și Florentina Dumitrescu, *Din trecutul mănăstirii Probota*, „Studii și cercetări de istoria artei”, București, 1952, p. 292—298.

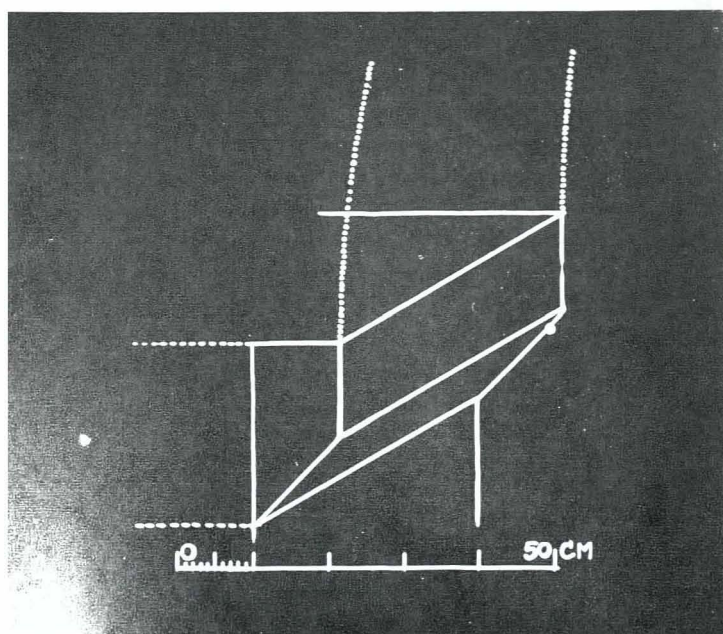
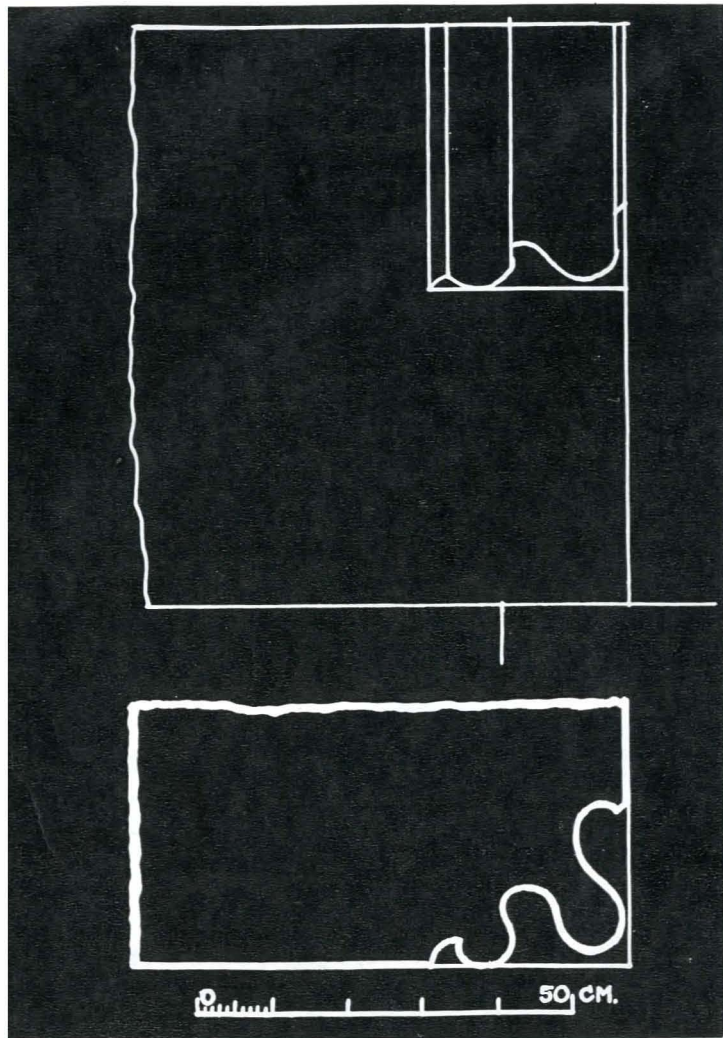

Fig. 12. Ruina bisericii mănăstirii Gura Humorului. Fragment din ancadramentul de piatră al ușii pronaosului adăugat.

Fig. 13. Ruina bisericii Sfântul Niculae din Poiana. Pavimentul absidei altarului.

Fig. 14. Ruina bisericii Moldovița Veche. Consolă de piatră a bolților naosului și pronaosului.

La cele de mai sus putem adăuga următoarele precizări:

Zidurile întâmplător scoase la iveală arătau că biserica lui Ștefan cel Mare nu avea abside laterale, iar cercetarea minuțioasă a zidurilor, care s-au păstrat numai în partea lor inferioară, ar putea eventual preciza dacă monumentul prezintă aceiași stâlpi caracteristici pe pereții laterali ai naosului, ca bisericile din Borzești, Războieni și Piatra.

Pardoseala bisericii care se păstra în bună stare în absida altarului era de cărămidă nesmălțuită, așezată în zigzag pe lat. Planul acestei pardoseli a altarului nu era orizontal, ci înclinat, dar nu spre vale, ci avînd partea mai joasă spre apus (fig. 13). Această înclinare a unui element situat la o mare depărtare și la un nivel mult coborît față de masivul de zidărie de care s-a vorbit mai sus părea a arăta că o impresionantă lunecare de teren, de felul celor cunoscute în regiunea dealurilor moldovenești, fusese fatală monumentului, care s-a prăbușit spre vale, în scurtă vreme după ridicarea lui.

În felul acesta s-ar explica cum, numai după 40 de ani, a fost necesară ridicarea mănăstirii Probota pe un loc mai depărtat de valea nesigură, folosind probabil și o bună parte din materialul monumentului dispărut, căci în jurul acestei ruine nu se mai văd urmele zidurilor prăbușite. Din acest material ar face parte și cele cîteva cărămizi smălțuite care se văd presărate în zidul incintei noii fundații a lui Rareș.

Credem că nu e lipsit de interes să precizăm și faptul că puțin mai la vale de ruina acestui monument, un localnic, tot printr-o săpătură întâmplătoare, a scos la iveală urmele cuptorului în care fusese arsă ceramica smălțuită a fațadelor bisericii dispărute, atestînd astfel că aceasta era făurită pe loc.

Din cele arătate mai sus rezultă că pentru urmărirea evoluției mai îndepărtate a arhitecturii în Moldova, săpăturile care s-ar face la Sf. Niculae din Poiana ar urma să găsească vestigii mai vechi fie sub fundația lui Ștefan cel Mare, fie potrivit tradiției, pe aceeași vale, mai sus, unde ar fi trebuit să se găsească urmele cimitirului sau ale bisericii în care fusese îngropată Oltea, mama lui Ștefan cel Mare.

RÉSUMÉ

Certains indices permettent de penser qu'en Moldavie les architectes ont eu connaissance du triconque caractérisé par les deux niches rectangulaires (fig. 1) qui flanquent les absides latérales. En Valachie ces niches motivent une double toiture (A et a, fig. 3) qui couvre aussi le pronaos dont la voûte en berceau présente en façade un tympan en plein centre, comme à l'église de Cozia. Ajoutons que c'est le seul monument où l'on trouve un décor céramique très répandu au Sud du Danube: une rangée de tubes profondément enfoncés dans le mortier et dont la tête apparaît à la forme d'une fleur à quatre pétales (fig. 4).

En Moldavie, ce décor céramique ne se trouve qu'à la petite église de Siret (fig. 4) où les niches qui flanquent les absides latérales (fig. 1) prévues et exécutées en fondation (fig. 2) ont été abandonnées au-dessus du sol. Pourtant on a conservé l'axe est-ouest du berceau qui couvre le pronaos bien que son plan rectangulaire aurait demandé la même orientation que le berceau de l'église de Vatra-Moldoviței (fig. 8-9).

A l'église de Gura Humorului les niches qui flanquent les absides latérales ne descendent pas presque au sol (fig. 5, 6, 11). Plus tard, dans les églises de Borzești, Piatra et Războieni, des puissantes consoles (fig. 3, C) ont permis de supprimer les pointes d'appui des niches latérales.

Si l'on examine les fondations et la céramique des ruines de Poiana (fig. 13) près de Probota, on constate qu'il s'agissait d'une église sans absides latérales bâtie par Etienne le Grand vers 1490.

NECESITATEA SISTEMATIZĂRII ȘI RESTAURĂRII CENTRELOR ISTORICE

Prof. arh. GRIGORE IONESCU

Cadrul în care se desfășoară viața are, din punct de vedere fizic și spiritual, o influență profundă asupra individului: orașul, cartierul, strada, casa, formează un ansamblu de care sînt legate strîns toate actele vieții noastre. Specificul acestui cadru e constituit pe de o parte de elementele naturii, pe de alta — și mai ales — de ansamblul monumentelor de arhitectură care, dacă a fost bine și frumos alcătuit, constituie nu numai un element de atracție ci și un bun cultural totodată, încetînd de a fi numai al nostru și devenind parte integrantă din tezaurul cultural-artistic al unui întreg popor sau chiar al umanității.

Dar, oricît de prețuite, numeroase ansambluri valoroase și destul de multe monumente de arhitectură și opere de artă n-au putut fi totuși apărate de stricăciune. Vremea și oamenii, mai ales oamenii, le-au dus spre pieire. Și totuși, ideea de a le păstra nu numai ca elemente ale unui cadru frumos în care să se desfășoare viața, ci și ca mărturii valoroase ale trecutului, menite să îmbogățească patrimoniul cultural și artistic al fiecărui popor și al omenirii în general, nu este nouă. Artiștii și cărturarii Renașterii, crescuți în spiritul umanismului, au manifestat pentru operele de artă ale trecutului — în special pentru arta clasică greco-romană — o dragoste și o prețuire nețărmurită. „Nimic în ceea ce, în timpurile trecute, a făcut să palpitate sufletul uman... nu poate și nici nu trebuie să piară” spunea Pico della Mirandola. „Graiuri, moravuri, arte, scrieri, știință: oamenii și-au pus în toate acestea munca, credința și iubirea lor: trudă admirabilă și germeți fecunzi”.

După epoca Renașterii, reînnoirea ideii de prețuire a monumentelor trecutului și a necesității păstrării lor nu numai ca valori în sine, ci și ca documente din cele mai sigure de explicare științifică a istoriei, aparține țelurilor promovate de revoluția franceză din 1789.

De la începutul veacului al XIX-lea încoace, problema conservării și a restaurării monumentelor istorice a constituit, astfel, o preocupare constantă pentru toate țările Europei și pentru alte multe țări de pe glob.

Privită în cadrul larg al așezării în care se găsesc monumentele istorice, problema conservării și a restaurării lor are două laturi bine distincte: una este aceea privitoare la salvarea și păstrarea monumentelor luate separat, individual; a doua are un caracter urbanistic și social: ea se referă la necesitatea păstrării, restaurării și, eventual, a refacerii anturajului monumentelor.

Primul aspect al acestei probleme a fost cel dintîi care s-a impus oamenilor de cultură. Aplicarea măsurilor care abia de la începutul veacului al XIX-lea au căpătat un caracter oficial — existînd în acest scop și anume legiuiri — s-a făcut însă cu greu, treptat și, precum se știe, nu fără a aduce și prejudicii — cîteodată iremediabile — prin însăși concretizarea principiilor ce au stat la baza acțiunilor întreprinse în acest scop într-o epocă sau alta.

Problema păstrării și restaurării anturajului monumentelor a fost pusă mult mai tîrziu, o dată cu apariția nevoii extinderii lucrărilor de sistematizare cerute de necesitățile vieții urbane moderne.

Pusă cu acuitate, în urma ravagiilor provocate așezărilor omenești de cel de-al doilea război mondial, problema a devenit și mai stringentă o dată cu nevoia refacerii și a măririi considerabile a orașelor, consecință a creșterii gradului lor de industrializare. Reconstrucția, sistematizarea și restructurarea unor cartiere de locuit, făcută însă adesea în mod intempestiv, cu înlăturarea fără discernămint a unor ansambluri valoroase de vechi

clădiri, a provocat, în general, în lumea oamenilor de cultură, mari emoții și justificate îngrijorări. De aceea, alături de acțiunile întreprinse în vederea conservării și restaurării clădirilor izolate, opere de seamă ale arhitecturii trecutului, problema nr. 1 care se pune azi în fața protectorilor monumentelor istorice este aceea a conservării, restaurării și a încadrării în viața activă a localităților, a ansamblurilor valoroase de arhitectură istorice constituite.

Rezolvarea judicioasă a acestei imperioase probleme duce la obținerea a două rezultate deopotrivă de valoroase.

Primul dintre aceste rezultate este legat de necesitatea aproape unanim înțeleasă privind păstrarea mărturiilor de cultură materială pe care ni le-au lăsat înaintașii.

„De nos jours — se preciza în atît de însuflețitul manifest lansat în 1964 de UNESCO cu prilejul campaniei internaționale pentru monumente — nous en sommes arrivés à ce point que c'est toute l'histoire de l'emprise de l'homme sur la terre qui nous touche et que nous voyons écrite dans les monuments, ceux qui constituent l'expression des aspirations morales ou des conceptions sociales de leurs époques, comme les constructions et les ouvrages destinés à satisfaire les exigences de la vie pratique. Murailles, ports, aqueducs et canaux, restes d'industries disparues ... tout vestige qui exprime la pensée, tout ce qui signifie le triomphe de l'ordre humain sur l'ordre naturel nous paraît digne d'intérêt”.

Al doilea rezultat bun ce decurge din înțelegerea justă a problemei ce ne preocupă și pe care vreau să-l subliniez este legat de necesitatea păstrării trăsăturilor specifice, tradiționale ale locurilor în care oamenii își petrec viața, trăsături pe care nu avem dreptul oricînd și oricum să le distrugem.

În mediul nostru cultural, legătura cu trecutul prin intermediul unor structuri urbane istorice constituite, ce pot și trebuie să fie păstrate și integrate în noul spațiu vital al societății, apare ca o necesitate imperioasă. Este necesitatea găsirii unei contraponderi față de utilitatea și raționalitatea adesea rece și dură a structurilor cerute de viața modernă.

Procedînd astfel nu vom face decît să ne conformăm unei înțelepte și sănătoase practici istorice. Apărute și dezvoltate în condiții relativ asemănătoare, în cadrul acelorași orînduiri sociale, orașele vechi și, în general, toate așezările omenești nu sînt creații artificiale. Forme și stiluri diferite din epoci diferite stau unele lîngă altele; nu fără dreptate s-a afirmat, că dezvoltarea orașelor este comparabilă cu aceea a peisajelor, în natură găsind la un loc o infinitate de forme diferite. Frumusețea unei structuri urbane, istorice constituită, constă tocmai în mulțimea și varietatea elementelor ei componente, în amestecul acestă de forme și de stiluri care reprezintă viața însăși, reflectată în ritmul și echilibrul pe care generații întregi de arhitecți au știut să-l stabilească între monumentele mari și cele mici, între piețe și străzi, între arhitectură și natură, între vechi și nou.

În lumina acestor date și a lecțiilor pe care ni le furnizează istoria — și nu trebuie să le uităm —, dorința noastră de a păstra cît mai multe din frumusețile moștenite se întîlnește cu cerințele stringente ale vieții moderne legate de nevoi imperioase de circulație, de igienă urbană și chiar de afirmare legitimă a forțelor și țelurilor societății noi. A nu ține seamă de aceste nevoi în continuă creștere, ale vieții, ar însemna să riscăm a distruge și ceea ce dorim să păstrăm. Calea justă pe care trebuie deci să mergem în acest caz este aceea a unor concesi reciproc, rezonabile, care să ducă la o sinteză sensibilă între vechi și nou.

Cu o mare responsabilitate în acest domeniu, arhitecții și urbanistii zilelor noastre trebuie să țină seamă că linia de urmat în operațiile menite să rezolve practic și corect restructurarea orașelor cu monumente și ansambluri arhitecturale istorice este strâns legată:

- pe de o parte, de formele și de structura orașelor, adică de fizionomia lor globală raportată la plan, elevație și densitate de construcție;

- pe de altă parte, de gradul de conservare și de valoarea istorică și estetică-artistică a monumentelor și a ansamblurilor păstrate.

Referindu-ne la primul aspect al problemei, precizăm că în linii mari distingem în România două tipuri de orașe: unul caracteristic Munteniei și Moldovei, altul specific Transilvaniei.

Frâinate în dezvoltarea lor de condițiile precare ale îndelungatei dominații otomane, orașele Munteniei și Moldovei sînt, în marea lor majoritate, mici și se caracterizează printr-o schemă stradală dezvoltată spontan, fără să fi avut la bază vreun plan prestabilit. Cele mai multe aparțin categoriei denumită areolară. Acoperind o formă al cărei contur este circular sau poligonal, structura lor este afinată, foarte apropiată ca aspect de aceea a satelor din care, de altfel, multe dintre ele s-au și dezvoltat treptat. Caracterul acesta al lor s-a păstrat de-a lungul întregii perioade a feudalismului. Afară de cîteva cartiere centrale, negustorești, cu clădiri înghesuite pe străzi înguste, în regim închis, casele târgoveților și ale boierilor erau rare și izolate. Fiecare clădire, inclusiv bisericile și mănăstirile, își avea curtea ei și, separat, grădini și terenuri de cultură.

În Transilvania procesul de urbanizare a unor centre sătești, început mai devreme decît în Țara Românească și Moldova, a dus, grație unor condiții specifice, la cristalizarea unor centre urbane compacte, caracteristice occidentului medieval. Construite la început în limite restrînse, orașele Transilvaniei au fost în decursul veacurilor XIV—XV lărgite și fortificate. Fortificarea consta din înconjurarea așezării cu ziduri puternice, prevăzute cu drumuri de strajă și flancate din loc în loc cu turnuri. Spre deosebire de aspectul afinat și de silueta mobilă, cu multe accente verticale, a orașelor Țării Românești și Moldovei, centrele urbane ale Transilvaniei prezintă un aspect arhitectonic mai unitar, cu o siluetă strînsă, nedominată de verticale. În cadrul lor nucleul istoric, bine încheșat și delimitat, a fost relativ ferit de distrugerile și denaturările veacurilor XIX și XX.

De cel de-al doilea aspect al problemei restructurării centrelor istorice sînt legate:

- stabilirea gradului de conservare a clădirilor ansamblului, deosebind cu grijă ce trebuie păstrat, restructurat și restaurat și ce poate fi dărîmat;

- stabilirea măsurilor de asanare în vederea obținerii unor condiții acceptabile de viață: spații verzi, lumină, circulație etc.

Pentru rezolvarea acestor două obiective este nevoie să se întreprindă un studiu atent — cu multă atenție — al întregului ansamblu, de la o clădire la alta, prin întocmirea unor fișe care să înscrie toate elementele de valoare ale fiecăreia: bolți, portali, rame de uși și de ferestre, scări, tavane, elemente decorative de tot felul etc.

Pe baza unor astfel de studii și a unor relevee conștiincioase executate, un arhitect abil poate restructura cu ușurință planurile acestor clădiri, adaptîndu-le cerințelor de confort ale vieții moderne — le poate deci întineri fără să le desfigureze. Păstrarea și restaurarea fațadelor, în conformitate cu principiile admise în acest domeniu, restructurarea planului cu menținerea elementelor valoroase din interior, precum și introducerea dotărilor cerute de confortul modern, vor putea oferi un interior original și atrăgător.

Delicată prin însăși natura ei, problema păstrării ansamblurilor arhitecturale moștenite devine mai dificilă atunci cînd sîntem nevoiți să trecem de la restructurare și renovare la o arhitectură nouă, adică, la ridicarea unor clădiri noi, necesare umplerii unor goluri provenite din dispariția în timp sau prin dărîmarea dovedită necesară a unora din clădirile vechi ale ansamblului. Grijă cea mai mare a arhitectului, în astfel de cazuri, trebuie să fie îndreptată spre găsirea unor soluții care să nu denatureze

caracterul vechi, specific, al ansamblului. Se cer evitate atît pașișii formelor vechi cît și formulele unui modernism exagerat. Totodată, pe lîngă conservarea tramei stradale, cu toate deviațiile și decalările executate în trecut în mod deliberat sau instinctiv — ceea ce creează varietatea perspectivelor și determină însuși caracterul specific al ansamblului — trebuie respectată ordinea raporturilor necesare, adică o corelație justă între vechi și nou și o armonie în sensul larg al cuvîntului: simetrie, o judicioasă distribuție a golurilor clădirilor noi în consonanță cu cele ale monumentelor vechi, efecte corespunzătoare de ritm, culoare, contrast, material etc.

În lumina acestor principii generale, arhitecții și urbanistii români au avut și au încă de rezolvat două genuri de probleme, diferențiate prin formele și structura caracteristice celor două categorii de orașe amintite mai înainte.

Orașele Țării Românești și ale Moldovei, cu monumentele sau grupările de clădiri vechi istorice răspîndite în formă de mici insule, pun probleme destul de dificile pentru păstrarea ambianței monumentelor, obligînd arhitectul sistematizator să-și precizeze soluția în funcție de anumite date fixe care îi limitează libertatea de remodelare. Trebuie recunoscut că în majoritatea cazurilor, arhitecții nu au înțeles să facă acest efort de armonizare a arhitecturii noi cu arhitectura monumentelor vechi în scopul unei valorificări reciproce a caracteristicilor lor, preferînd să se orienteze după concepții personale, sprijinindu-se în special pe criteriile de economicitate și funcțiuni care stau la baza metodelor de proiectare a orașelor noi.

Problema sistematizării orașelor transilvănene, care posedă zone istorice locuite foarte dense, a fost abordată și tratată cu mai multă atenție, evoluția concepțiilor de restructurare și restaurare putînd fi considerată în aceste cazuri satisfăcătoare.

În general, plecînd de la centura de fortificații a centrului istoric, care determină, ea însăși, în mod clar, zona de rezervație a ansamblului civil medieval, au fost schițate, spre a fi transpuse ulterior în planurile de sistematizare, următoarele prevederi:

- degajarea și evidențierea incintei de apărare printr-o zonă de plantații;

- păstrarea regimului de construcție din interiorul cetății fără a se admite introducerea unor accente verticale care să modifice silueta centrului. Acolo unde, în trecutul apropiat s-au produs denaturări de acest gen, se propune readucerea construcțiilor în cauză la un nivel subordonat dominantelor istorice (cazul unei mari clădiri — o școală — situată în partea cea mai înaltă a orașului Sighișoara, a cărei înălțime ar trebui redusă cu două etaje pentru a nu se mai contrapune impozantei siluete a bisericii „din deal”);

- păstrarea tramei stradale medievale și rezolvarea corespunzătoare a problemelor de circulație auto;

- restructurarea densității populației pentru a permite asanarea centrului istoric prin înlăturarea construcțiilor parazitare adăugate în ultimul secol;

- evacuarea industriilor nocive și a depozitelor de mărfuri din cadrul centrului istoric;

- reconsiderarea utilizării monumentelor civile, reprezentative pentru trecutul orașului, cu scopul de a le asigura o optimă prezentare și întreținere;

- restaurarea fațadelor tuturor caselor din centrul istoric, revenindu-se, în limita datelor certe, și pe măsura efectuării lucrărilor de întreținere, la arhitectura lor originală;

- în sfîrșit, adoptarea unor sisteme de iluminat, refaceri de pavaje, firme etc. toate armonizate cu caracterul medieval al centrului respectiv.

Pînă în prezent aceste prevederi au fost concretizate, în mare, în schițele de sistematizare ale orașelor Brașov, Sibiu, Sighișoara, Mediaș și Sebeș. Făcîndu-se un pas mai departe, pentru centrele istorice ale orașelor de mai sus, s-au întocmit detalii de sistematizare care adîncesc propunerile schițelor și eșalonează valoric etapele de realizare. Au fost întocmite de asemenea și cîteva studii de detaliu pentru asanarea unor cvartaluri din interiorul centrelor istorice ale orașelor Sibiu (Piața Mică), Cluj (străzile Kossuth și Dr. Groza), Brașov (o parte a dublei incinte fortificate de pe latura de nord a cetății), acestea fiind faze premergătoare restaurării pe obiect.

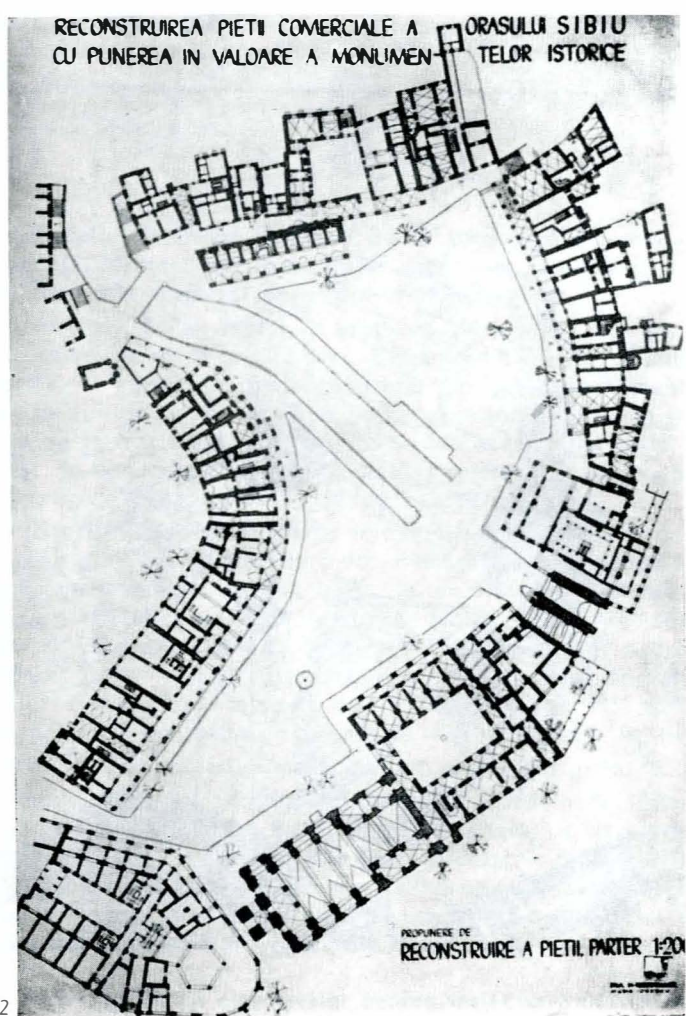
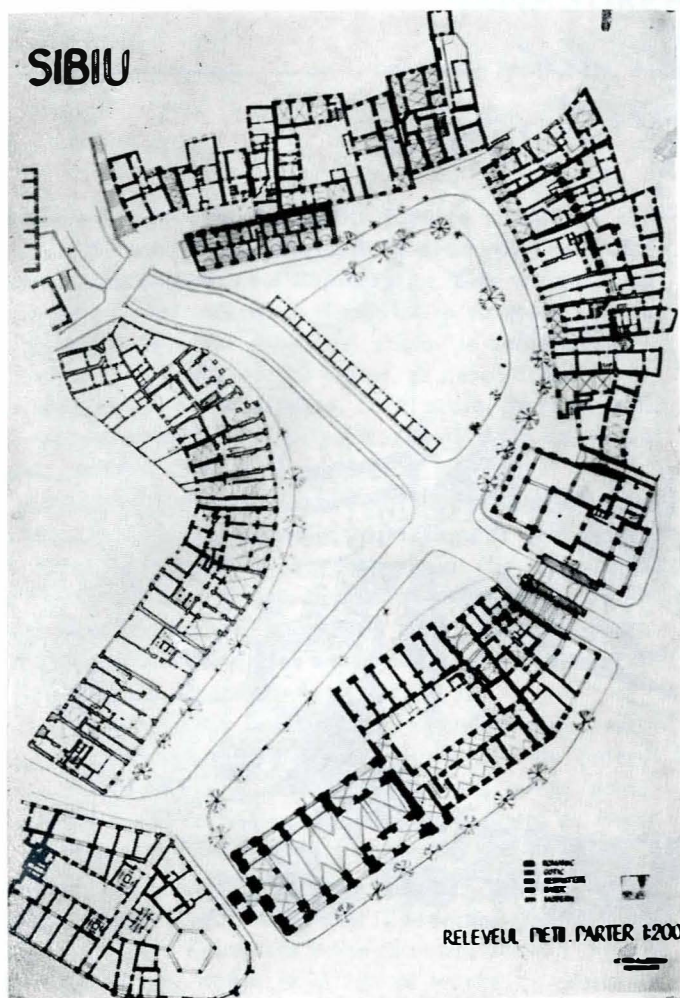
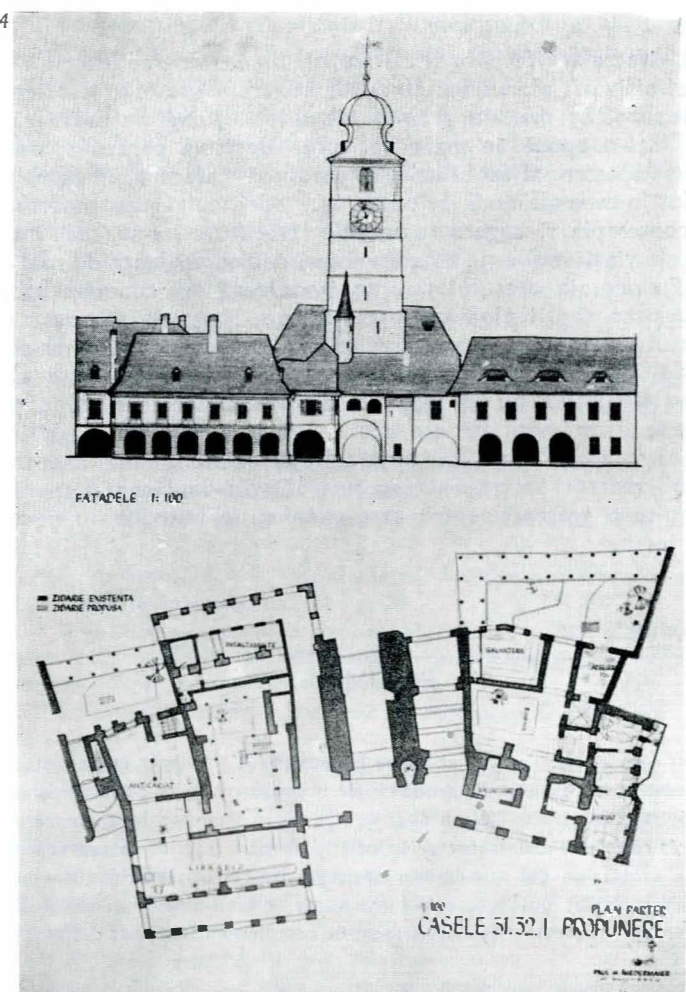
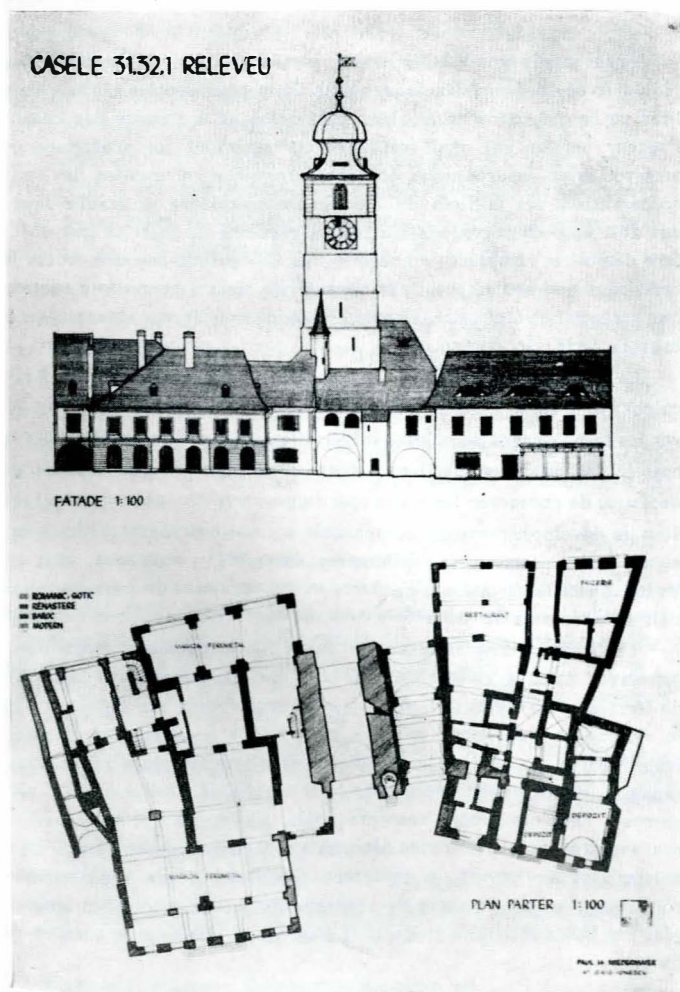

Fig. 1. Planul Pieții Mici (piața comercială) a orașului Sibiu. Relevu executat în cadrul catedrei de istoria arhitecturii de la Institutul de arhitectură „Ion Mincu”. Fig. 2. Planul restructurat (la nivelul parterului) al Pieții Mici (piața comercială) a orașului Sibiu. Studiu elaborat în cadrul catedrei de istoria arhitecturii de la Institutul de arhitectură „Ion Mincu” ca proiect de diplomă de arh. Paul Niedermaier. Fig. 3. Turnul de intrare în Piața Mică (piața comercială) a orașului Sibiu și clădirile anexe. Planul parterului. Relevu executat în cadrul catedrei de istoria arhitecturii de la Institutul de arhitectură „Ion Mincu”. Fig. 4. Turnul de intrare în Piața Mică (piața comercială) a orașului Sibiu și clădirile anexe. Planul restructurat al parterului. Studiu elaborat ca proiect de diplomă de arh. Paul Niedermaier în cadrul catedrei de istoria arhitecturii de la Institutul de arhitectură „Ion Mincu”.

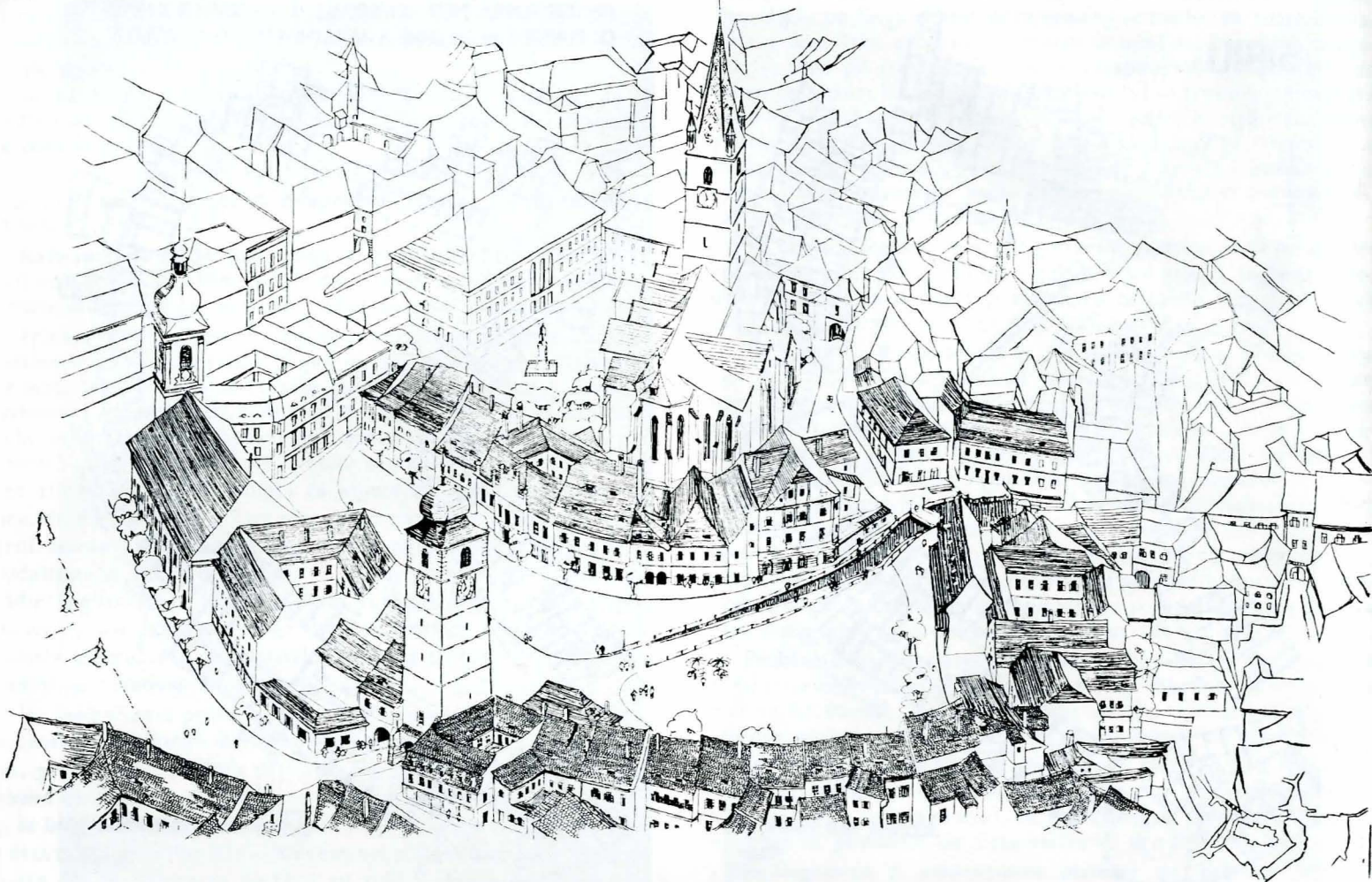

Fig. 5. Piețele Grivița și 6 Martie, constituite ca spații între veacurile al XIII-lea și al XVI-lea. Clădirile datează din veacurile XIV–XIX.

Activitatea arhitecților și a urbaniştilor, în vederea întocmirii și a definitivării planurilor de sistematizare a orașelor istorice, trebuie sporită și mai ales grăbită. Nevoile vieții noi ne presează. Trăim într-o epocă de mare cotitură, decisivă pentru soarta orașelor noastre aflate într-o impetuoasă refacere. Marginile cadrului în care altădată se putea ușor opri, cu răgazul necesar de a contempla și cugeta la operele trecutului, s-au restrâns. Cerințele vieții moderne au alături de ele alte mijloace de realizare. Fizionomia orașului nou se modelează azi cu elemente, tehnici și concepții pînă ieri necunoscute. Forța de afirmare a prezentului este prin aceasta irezistibilă. Dar, așa cum cei ce au sarcina și responsabilitatea păstrării unui patrimoniu arhitectural, care le stă la inimă, nu pot face abstracție de cerințele și de forța cu care se afirmă noul, tot așa, acei ce iubesc, vor și sînt capabili să-l construiască, nu pot face abstracție de existența monumentelor vechi, martori valoroși ai trecutului. Dacă i-am lăsa să dispară, am comite o greșeală pentru care generațiile viitoare nu ne-ar putea ierta.

RÉSUMÉ

Dans son article, l'auteur souligne la nécessité d'aménager et de restaurer les centres historiques. Le problème de la conservation et de la restauration, envisagé en étroite liaison avec le site où se trouvent les monuments considérés comporte deux aspects distincts: d'un part celui de la sauvegarde et de la protection des monuments envisagés isolément, individuellement; d'autre part, celui qui concerne l'urbanisme, c'est-à-dire la nécessité de conserver, de restaurer et éventuellement de compléter l'ambiance des monuments.

Après avoir analysé les traits particuliers des villes de Valachie, Moldavie et de Transylvanie, à partir de la physionomie globale de ces localités en ce qui concerne le plan, l'élévation et la densité des constructions, l'auteur précise que pour résoudre correctement les problèmes posés, les architectes et les urbanistes devront déterminer en premier lieu le degré de conservation des édifices de l'ensemble historique et établir avec soin ce qui doit être conservé, restructuré et restauré et aussi ce qui doit être démolé et remplacé: en second lieu ils devront prendre toutes les mesures visant non seulement à restaurer mais aussi à assainir le centre historique respectif et ceci pour obtenir des conditions de vie acceptables: lumière, espaces verts, circulation etc.

La solution judicieuse de ces problèmes aboutit à deux résultats d'égale valeur: le premier lié à la nécessité quasi unanimement reconnue, de conserver les témoignages de culture matérielle laissés par les générations antérieures; le second, plus subtil et d'ordre psychophysiologique, découlant de la nécessité de conserver les traits spécifiques, traditionnels, des agglomérations dont le développement est comparable à celui des paysages. En effet, formes et styles, appartenant à différentes époques, y voisinent, tout comme la multitude et la variété des éléments et des formes d'un paysage, et ceci, sans nuire à l'harmonie de l'ensemble mais, au contraire, en augmentant son charme.

La beauté d'une structure urbaine historiquement constituée consiste justement dans la variété des éléments qui la composent, dans ce mélange de formes et de styles qui, d'un part, représente la vie même, reflétés dans le rythme et l'équilibre que des générations entières d'architectes ont su établir entre le vieux et le nouveau, entre l'architecture et l'espace extrinsèque et, d'autre part, représente le triomphe de l'ordre humain sur l'ordre naturel. Tous ces biens, irremplaçables, accumulés par le travail assidu de nos ancêtres, ne peuvent être détruits à la légère d'autant plus qu'ils ne déterminent pas seulement le caractère spécifique d'une agglomération, mais constituent aussi une sorte de contrepoids à tout ce que les structures exigées par la vie moderne présentent d'utile, de rationnel et surtout de monotone.

Acolo unde Oltețul iese din munți după ce străbătuse chei sălbatici și, pînă de curînd, inaccesibile drumeției, se întinde largă depresiune subcarpatică a Polovragilor. Din vremuri imemorabile s-a așezat acolo un sat și o mănăstire cu același nume. Mai sus, spărgînd peretele abrupt al stîncii la temelia căreia roade neîncetate apa învolburată a râului, se deschide gura unei peșteri de legendă cu demoni și vraci. Totul acolo, muntele, râul, lunca și poiana, așteaptă doar pe călătorul năvodar de minuni și frumuseți naturale (fig. 1).

Satul și mănăstirea Polovragi, prin poziția pitorească, cîmpul Oltețului (fig. 2) cu grotle muntelui vecin (Peștera Polovragilor și Peștera Muierii) și cheile sălbatici ale râului (fig. 3) au atras în părțile locului călători iubitori de poezie și cercetători sîrguincioși. Datorită lor Polovragii au intrat în circuit științific onorabil, pe locul întîi situîndu-se acel fiu al Gorjului, îndrăgostit de povestea lui istorică, Alexandru Ștefulescu¹.

Nu întîrziem să atragem atenția că de-a lungul vremii, satul și mănăstirea Polovragi, alternativ, au ținut cînd de județul Vilcea, cînd de județul Gorj, căruia îi aparține și acum. Amîndouă deopotrivă le pot revendica istoria, nu ca o piatră de hotar ci ca loc de înfrățire, o nedeie de zile mari.

Viața omenească la Polovragi este atestată arheologic din cele mai vechi timpuri, stațiunea însăși fiind între primele descoperite în țară. Teohari Antonescu arăta că exista acolo o „cetate a jidovilor”, un cimitir străvechi în vîrf de munte, cu cetate de piatră, cu cioburi de lut și obiecte de bronz². La aceste constatări, mai adaugă observații proprii Al. Ștefulescu³ iar Nicolae Densușianu face descrierea unui obelisc aflat în șesul Polovragilor⁴.

Aceste urme neașteptate și existența unei peșteri locuibile au dat naștere unor tradiții locale greu de explicat, puse în legătură cu Zalmcxis și alte culte. Despre acestea Ghenadie Enăceanu scria: „Trebuie să adăugăm aici și acea particularitate românească, că Peștera de la Polovragii Gorjului are și pînă astăzi în popor tradițiunea că odată în acea peșteră, destinată cîndva pentru jărtvele cabirice, locuiau niște vraci = medici, carii împărțiau poporului leacurile sau ajutoarele lor medicale”⁵. Cercetările ulterioare aveau să aducă o documentare arheologică mai bogată, privitoare la desenele preistorice, fără a ataca însă temele de cult în legătură cu peștera⁶.

Astăzi sîntem în măsură să aducem mărturii ale istoriei, noi și importante, care fundamentează observațiile lui Teohari Antonescu. Cercetările abia întreprinse de curînd ne descoperă o puternică așezare dacică reprezentată printr-o așezare civilă în șesul mănăstirii și una militară sus pe munte, la Poiana Padeșului, cu ziduri de piatră. Săpăturile sînt în curs și nu e locul să intrăm în amănunte. Așteptăm o mai amplă prezentare a

rezultatelor primelor campanii de la arheologii și muzeografii Muzeului Militar, care le execută⁷. Cert este că epopeea dacică s-a consumat tragic și pe pămîntul Polovragilor.

Dacii de aci au murit în lupte cu învingătorii romani, sau au urmat soarta celorlalți daci. Viața locală însă nu a putut fi oprită. O atestă un opaiț de bronz din perioada romană⁸ și Brazda lui Novac, din tradiția populară⁹ pentru perioada și mai tristă a migrațiunilor. Mărturiile pentru această perioadă, este sigur, se vor înmulți prin cercetările sistematice care au loc. O întrerupere a habitatului este de neconceput.

În sprijinul acestei afirmații vine și Polovragi, numele locului. Înțelesul său este greu de surprins, dar așa cum se prezintă arată vechimea așezării. Unii au văzut în el o sintagmă grecească: πολω — βραχος (= mult + stîncă) adică „mult stîncoasă”, căutînd să explice numele peșterii¹⁰; alții cred într-o origine slavică: pol — ovrag, cu sens incert de „(jumătate de vale cu maluri rîpoase)”¹¹. Acest sens este o imposibilitate. Mai aproape de adevăr, ținînd seama de teren și de tradițiile locale, ne putem referi tot la un apelativ slav compus din polu „ripa” pole, poliana „campus” și vragu „dușmănos, diabolic” adică „valea (cîmpia) diabolică (vrăjită)”. E o interpretare personală, care corespunde însă terenului. Topicul acesta a putut fi creat în prima perioadă a simbiozei româno-slave. Cum se va fi pronunțat în acea vreme e greu de demonstrat. Este sigur însă, că din momentul cînd avem mărturii scrise, așezării i se zicea Polovragi.

Polovragi ca sat este atestat pentru întîia oară prin hrisovul lui Basarab cel Tânăr de la 18 ianuarie 1480, cînd se confirma stăpînirea lui jupan Ticuci și fraților săi Bran, Radul și Pătru, ca fiindu-le ocină veche (stare ocine)¹². Cîțiva ani mai tîrziu, la 24 aprilie 1484, Vlad Călugărul scutește de vinării domnesc cîteva sate ale jupanului Bran cu frații săi Radul și Pătru, între care și Polovragi, fiindcă îl cumpăraseră de la domnie¹³. Ticuci nu mai este amintit aici, probabil fiindcă satele lui ieșiseră din condominiul familial. Cei trei frați sînt amintiți la 6 mai 1492 ca vlasteli și dregători tot de Vlad Călugărul¹⁴.

Vlastelii Radul și Pătru stăpînesc Polovragii și la 9 martie 1502¹⁵, iar la 21 iunie 1505 sînt înfrățiți de Mușat peste o parte din satul Corbi¹⁶. În hotărnicia cu Ardealul din 9 iunie 1520 apare ca delegat „din Polovragi, Bran postelnicul”¹⁷, iar la 9 martie 1554 are părți în Polovragi Stepan pisarul¹⁸.

Ceva mai mult. La 18 noiembrie 1587, polovrăgenii împreună cu oamenii din alte 23 de sate vecine, cu ocinile lor trec rumâni în mîna lui Calotă, mare sluger și Gheorghe logofăt, frații lui Dobromir banul, pentru că l-au jefuit pe acesta pe cînd voia să fugă peste munți cu toată averea sa, la începutul domniei lui Petru Vodă¹⁹. Hrisovul nu spune dacă în sat mai erau și alți

⁷ Valentina Bușilă și Al. Vulpe, Cetatea dacică de la Polovragi, comunicare la a II-a Sesiune științifică a muzeelor, 1965.

⁸ D. Tudor, Oltenia romană, ediția a III-a, București 1968, p. 89 și 232.

⁹ T. Antonescu, Culele, loc. cit. și Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 157.

¹⁰ Ghenadie Enăceanu, op. cit., p. 28.

¹¹ Iorgu Iordan, Toponimia românească, București, 1963, p. 99; Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 9—10, arată propunerea lui Ghenadie, dar înclină mai mult spre pôle și vraci, adică „cîmpul vracilor”.

¹² Documenta Romaniae Historica (în continuare D.R.H.), B.I., p. 273 (nr. 170).

¹³ Ibidem, p. 310 (nr. 192).

¹⁴ Ibidem, p. 367 (nr. 229).

¹⁵ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 23; Documente privind istoria României (în continuare: D.I.R.), B.I. veacul XVI, p. 11 (nr. 7).

¹⁶ Al. Ștefulescu, loc. cit.; „D.I.R.” op. cit., p. 30, (nr. 26).

¹⁷ Al. Ștefulescu, op. cit., p. 24, cu data greșită 1520; cf. „Arhivele Olteniei”, V (1926) p. 207.

¹⁸ Al. Ștefulescu, op. cit., p. 24.

¹⁹ Al. Ștefulescu, op. cit., p. 25—28; „D.I.R.” B. veacul XVI, vol. V, p. 336—337 (nr. 352).

¹ Al. Ștefulescu, Gorjul istoric și pitoresc, Tîrgu Jiu, 1904, p. 143—156. Idem, Polovragii, Tîrgu Jiu, 1906, 160 p. planșe și hartă; Virg. N. Drăghici, Monumentele Olteniei, Raportul al II-lea, în „Bul. Com. Mon. Ist.” (în continuare: B.C.M.I.), XXVI (1933), p. 63—64; Ion Donat, Fundațiile religioase ale Olteniei, Craiova, 1937, extras din „Arhivele Olteniei” XV, 1936, nr. 86—88, p. 65—66; Victor Brătulescu, Mănăstirea Polovragi, B.C.M.I. XXXIII, 1940, fasc. 106, p. 5—34; Viața bisericească în Oltenia, „Anuarul Mitropoliei Olteniei”, Craiova, 1941, p. 861—864.

² Teohari Antonescu, Raport asupra localităților preistorice din Gorj, în „Buletinul oficial al Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice” nr. 99; Idem, Culele sînt sau nu naționale?, în „Convorbiri literare” XLI (1907), p. 497, n. 3.

³ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 16—21 și p. 157.

⁴ Nicolae Densușianu, Dacia preistorică, București, 1913, p. 461—462.

⁵ Ghenadie (Enăceanu), Eraldica veche a românilor. Stemele țărilor în fața religiunilor daco-romane, cabirismul și mitraismul, București, 1894 p. 121.

⁶ C.S. Nicolăescu-Plopșor, Desenurile rupestre de la Polovragi-Gorj, în „Arhivele Olteniei” VIII (1929), p. 96—98.

stăpîni pe ocine, sau dacă părți din sat aparțineau vreunui alt boier.

La 15 iulie 1620, Gavril Movilă voievod confirmă lui Paraschiva al doilea logofăt, între altele, stăpînire peste jumătate din satul Polovragi, cu rumâni și țigani, cumpărat de la Hamza banul din Pîrîieni și de la feciorii lui Stanciul și Danciul²⁰. Dar la 10 august 1629 se ivește ceartă pentru această jumătate din satul Polovragi între Stanciul postelnic, Danciul logofăt și Calotă, fiii lui Hamza din Pîrîieni, și Mihalcea cu Erimia, fiii lui Paraschiva logofăt din Drăghinești, voievodul Alexandru Iliăș dînd cîștig de cauză celor dintii, deoarece Paraschiva logofăt cumpărase în silnicie și în preț mai mic decît valora²¹.

La 25 februarie 1634, urmează o hotărîre a lui Matei Basarab prin care Stanciul postelnic, Danciul logofăt și Calotă postelnic din Pîrîieni și vărul lor Martin din Polovragi, nepoții lui Danciul Zamonea, sînt puși în drepturile lor la Polovragi împotriva unor drepturi mincinoase invocate de Ion și Bunea, nepoții lui Manea din Polovragi²².

Prin acte ulterioare, Danciul Pîrîianu cumpără și părțile altora din Polovragi încît în 1645 ajunge singur stăpîn pe tot satul²³.

Aceste mărturii arată că, încă înainte de 1480, satul fusese aservit unor mari boieri, ce aveau să atingă treapta cea mai de sus a demnităților. Cum ulterior, timp de o sută cincizeci de ani (1480—1645) nu s-au ivit contestații asupra stării de aservire, rezultă că de multă vreme oamenii satului erau obișnuiți cu aceasta și nu întrevădeau o mutație; depindeau cu totul de stăpînul lor, care trebuia să le dea întreaga asistență necesară (bineînțeles și îngrijirea sufletului, adică practicarea cultului). De bună seamă în aceste condiții, satul a trebuit, chiar aproape de începuturi, să aibă o biserică. Mai tîrziu, în 1806, se atestă biserica cu hramul Sf. Nicolae construită din lemn²⁴, iar din 1921, încă una de zid, cu hramul Sf. Dumitru²⁵; nu putea lipsi una, desigur, nici în locul în care se va ridica mănăstirea. În tot acest timp, însă, nu apare nici măcar o aluzie la existența unei mănăstiri la Polovragi.

Cea dintîi atestare documentară a mănăstirii este în hrisovul din 6 iulie 1648, prin care Matei Basarab voievod confirmă mănăstirii „ce se chiamă Braniștea sămănată din satul Polovragi”, hramul Adormirea Maicii Domnului, satul cu același nume, dăruit de Danciul logofăt Pîrîianul din Milești, care a făcut-o și zidit-o din temelia ei (fig. 4). Ctitorul, după săvîrșirea ei, a mai făcut și alte danii iar, după ce a fost capuchehaie la Constantinopol, Danciul logofăt a închinat-o metoc la Sf. Mormînt de la Ierusalim, patriarh fiind Paisie²⁶. Apoi, patriarhul Paisie, venind în Țara Românească a arătat zăpădit de închinare. Domnul confirmă toate acestea²⁷.

Doi ani mai tîrziu, la 26 mai 1650 Matei Basarab confirmă dania făcută mănăstirii de Stanca, sora fondatorului Danciul, dar să o stăpînească numai după moartea ei²⁸. În 1662 Grigore Ghica reconfirmă mănăstirii în satul Polovragi „toată partea răposatului Danciul biv vel postelnic” de moșie și de cumpărături²⁹.

La 19 iunie 1671, Antonie Vodă rezolvă favorabil pentru mănăstire, (egumen Damaschin), stăpînirea unor sălașe de țigani donate de Stanca, fata lui Hamza banul din Pîrîieni, pretinse acum după moartea ei, de nepoții Stanciul și Hamza, feciorii lui Calotă postelnic și de Pătru cămărașul³⁰. Staico, fiul lui Pătru cămăraș, la 15 decembrie 1691, declară că nu va mai necăji mănăstirea³¹.

La 30 iunie 1693, Dositei patriarh de Ierusalim, împreună cu urmașii lui Danciul Pîrîianu, văzînd ruina mănăstirii Polovragi, hram Născătoarea de Dumnezeu, propun domnului să o ia asupra sa și să o facă metoc la mănăstirea Sf. Constantin și Elena (Hurezi) dînd în schimb trei pungi de bani, adică 1500 taleri, cu care să se înnoiască chiliile de la mănăstirea Sf. Gheorghe din București,

închinată și ea la Sf. Mormînt. Tranzacția a fost încuviințată și de Dionisie patriarhul ecumenic³². Vodă Brîncoveanu confirmă la 24 iulie 1693³³.

Nimic mai limpede decît această mărturie voievodală. Ea este atestată pe larg și de inscripția pusă la biserică în vremea lui Constantin Brîncoveanu. Iată această frumoasă inscripție:

„† Această sfîntă și dumnezăiască beserică ce întrînsa să prăznuiește Adormirea prea sfintei stăpînii noastre născătoare de Dumnezeu și pururea fecioarei Marii, care beserică fostu-o-au zidit den temelia ei jupan Danciul Pîrîianu marele post[elnic] în zilele luminatului domn Ioan Mateiu B[asarab] voevod. Și n-au apucat a o isprăvi, nici a o înpodobi și o au fost și închinat așa negătita la Sfîntul Ierusalim. Și pîrinții de acolo pînă la o vreme o căuta, iar de pe vremea întîmplîndu-să în țara aceasta multe întîmplări și primejdii de alte limbi streine, așa i-au venit lucrul aceștii sfînte case de s-au părăsit de tot, de au stat pustie ani 50.

„Iar cînd au fost leat 7198 (sic) — dăruit-au Dumnezeu cu stema țării de domnie pre bunul creștin Ioan Costandin B[asarab] B[rîncoveanu] voevod a fi domn a toată Țara Românească și zidind sfînta mănăstire de la Urezi pre acele vremi. Și fiind năstavnec la Urez chir Ioan ar[himandrit], carele văzînd depurure această casă așa de tot stricată și părăsită, adus-au amente cu îndemnare și cu multă rugăciune cătră al său domn și marele ctitor Ioan Costandin voevod. Și iubitorul de Hs. domn tocmeală au făcut cu prea sfîntul patriarh al Ierusalimului chir Dositeiu, de au dat această părăsită casă pe seama mării sale și mării sa au dat sfintei mănăstiri de la Urez metoc, iar mării sa au dat în locul aceștii case la Sfîntul Ierusalim trei pungi de bani, cu care bani s-au făcut odăile de la Sveti Gheorghe den București. Iar de pe dorința acestui pîrinte Ioan, cîștigînd această părăsită casă, așa s-au îndemnat și ca de iznoavă toate le-au rîdicat și cu înfrămșetarea zugrăvelei o au înpodobit și slomnul acesta al bisericii l-au făcut, ca întru pomenire să aibă în veci nesfîrșiți și cei ce au început și cei ce au cumpărat și cei ce în urmă au isprăvit întru slava lui Dumnezeu și întru pohvala maicii sfîntii sale.

„Și s-au isprăvit la leat 7212 [1703] meseța sep[tembrie] 11 zile. Των ελαχιστων Andreu, Simion, Istrate, Hranit ζωγραφους (cei mai mici ... dintre zugravi)”.³⁴

De aici înainte mănăstirea Polovragi continuă viața monahală ca metoc al mănăstirii Hurezi. Nu însă fără a întîmpina greutăți. Mai întîi rămîne cîva timp sub stăpînire austriacă, și e trecută apoi în rîndul mănăstirilor oltene care puteau fi fortificate defensiv. Prin poziția sa geografică, generalul Stainville, a ales-c drept reședință, adăpostind acolo și un batalion de ostași (fig. 5). Prin Novaci se putea face ușor legătura și cu Sebeșul săsesc de peste munți.³⁵

Mai tîrziu cade pradă cîrjaliilor, cum arată două însemnări întîmplătoare. Una din 27 aprilie 1802, scrisă pe o carte din satul Românești, spune că, după Paști, cîrjalii lui Manah Ibrahim au ars toate satele și bisericile de sub munte, între care și mănăstirea Polovragi.³⁶ Iar alta este consemnată într-un catastif pe la 1804: cu taleri „1200 am dres Sf. biserică de la Polovragi, fiind arsă de cîrjalii; am dres clopotnița, am șindrit și 2 chilioare, făcîndu-le de iznoavă de bîrne de lemn pentru șederea celor ce locuiesc acolo”³⁷ (fig. 6).

Cu toată mărturia izvoarelor așa de tîrzii, totuși o viață monahală trebuie să fi fost la Polovragi măcar sub forma unui schit. Este o practică străveche ca la toate trecătorile peste munte, să existe schituri de odihnă sau de adăpost. La Olteț erau din vechime cărări și poteci accesibile. A putut fi deci și un schit cu bisericuța lui.

În ce privește biserica de azi a mănăstirii Polovragi, unii istorici ai arhitecturii noastre, au socotit-o foarte veche avînd în vedere o parte din construcție cu dominante caracteristice secolului al XVI-lea. Dar totodată ea are și „zidărie de piatră brută, cu fășii de cărămidă orizontale și cu alte cărămizi așezate în

²⁰ „D.I.R.” B, veacul XVII, vol. III, p. 580 (nr. 515).

²¹ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 28—32 „D.R.H.” B, XXII, p. 640 (nr. 337).

²² Ibidem, p. 35—39.

²³ Ibidem, p. 39—49.

²⁴ Atanasie Mironescu, Istoricul eparhiei Rîmnîcului, București, 1906, p. 546.

²⁵ „Anuarul Mitropoliei Olteniei”, Craiova, 1941, p. 392—393.

²⁶ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 91—95.

²⁷ Paisie a fost Patriarh de Ierusalim în anii 1645—1660.

²⁸ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 99—103.

²⁹ Ibidem, p. 103.

³⁰ Ibidem, p. 104—106.

³¹ Ibidem, p. 107—108.

³² Ibidem, p. 63—67.

³³ Ibidem, p. 67—68; Dionisie IV, patriarh de Constantinopol, a păstorit în mai multe rînduri între anii 1671—1694.

³⁴ Aurelian Sacerdoțeanu, Constantin Brîncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia, în „Mitropolia Olteniei”, XVI (1964), p. 726.

³⁵ Mihai Popescu, Oltenia în timpul stăpînirii austriece (1718—1739), în „B.C.M.I.”, XIX (1926), p. 103—104.

³⁶ N. Iorga, Studii și documente, XV (Inscripții din bisericile României, II), București, 1908, p. 329; și la Ion Dascălu, Însemnări pe cărți bisericesti, în „Mitropolia Olteniei”, VI (1954), p. 424.

³⁷ „Arhivele Olteniei”, XV (1926), p. 424.

picioare... una câte una" (fig. 7), stil de construcție diferit de sistemul secolului al XVI-lea, care prevedea câte două cărămizi verticale; fațada simplă, fără firide și planul arată „caractere arhaice care o apropie de acelea din veacul al XIV-lea”³⁸. Alții însă văd în ea elemente din secolul al XVI-lea, cu refaceri din secolul al XVII-lea³⁹. După părerea noastră, sistemul de construcție descris de Ghika-Budești și mai ales planul bisericii (fig. 8) îndreptățesc vechimea cea mai depărtată în trecut, cu adaosuri din secolul al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea.

În ultimul timp s-a ivit însă o ipoteză seducătoare: deși se arată a fi ctitoria lui Danciul Pîrîianu de pe la 1647—1648, i se ridică vechimea la anul 1505, ctitorie a jupanilor Radul și Petru, frații lui Ticuci de la 1480⁴⁰. Temeiul stă în o inscripție slavă databilă în anul 1505, aflată în satul Igoiu, avînd acest cuprins: „În numele tatălui și al fiului și al sfîntului duh. S-a zidit și s-a săvîrșit acest hram Adormirea preasfîntei și preacuratei stăpînei noastre născătoare de Dumnezeu și pururea fecioară Maria, să fie de ajutor bine cinstitorilor vlastelini ctitori, jupan Radul comis și fratele lui, zugrav Petru spătar”⁴¹. Aceasta, coroborată cu alta, tot slavă, aflată în satul Baia de Fier, cu un conținut mai scurt dar cu data 1504—1505: „† Au zidit fii lui Danciul, jupan Radul comis și jupan Petru spătar, acest hram al Preacuratei născătoare de Dumnezeu. În anul 7013”⁴², au dus la concluzia că ar reprezenta vechi inscripții ale bisericii mănăstirii Polovragi. Coincidența hramului ar proba aceasta.

Cu toate acestea, este greu să credem că inscripțiile au putut fi lucrate pentru mănăstirea Polovragi înainte de a se stabili

³⁸ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și în Oltenia*, III, în „B.C.M.I.”, XXV (1932), p. 52.

³⁹ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965, p. 84.

⁴⁰ Ștefan Andreescu, *Data zidirii Polovragilor*, în „Mitropolia Olteniei”, XV (1963), p. 922—925; Idem, *Ctitorii de la Polovragi*, ibidem XVI (1964), p. 231—235.

⁴¹ C. Bălan și H. Chircă, *O pisanie necunoscută din comuna Alunu*, în „Studii și materiale de istorie medie”, V (1962), p. 349—351.

⁴² Radu Crețeanu și Șt. Andreescu, *O inscripție necunoscută din sec. al XVI-lea și problema începuturilor mănăstirii Polovragi*, Craiova, 1968, 14, p. (Acad. R.S.R. Centrul de istorie, filologie și etnografie — Craiova. Comunicări. Seria istorică XV).

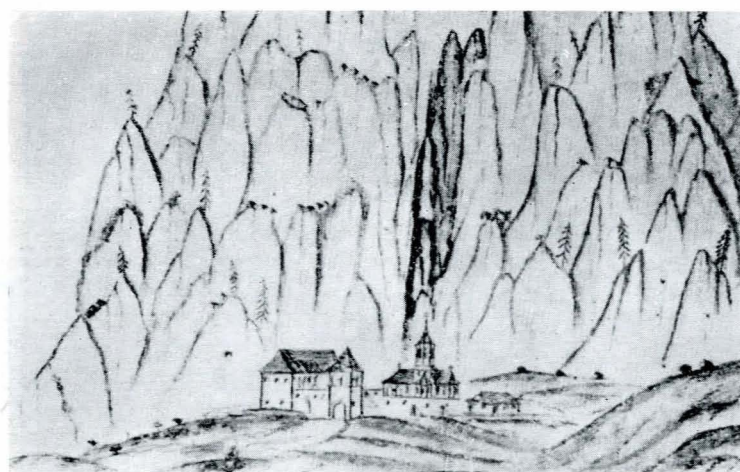

Fig. 1. Perspectiva Mănăstirii Polovragi, de Weiss, după M. Popescu.

precis predecesorii lui Danciul Pîrîianu și mersul stăpînirii lor în satele Polovragi, Igoiu și Baia de Fier. E mai lesne de presupus că la Polovragi a fost o biserică mai veche de lemn. În acest sens avem o mărturie de încredere. Paul de Alep în călătoriile patriarhului Macarie, sub anul 1657, notează: un mare boier, fost postelnic, acum destituit, a zidit în satul Polovragi „o mare mănăstire cu hramul Adormirii Maicii Domnului. De asemenea făcu și cripta pentru el și urmașii săi. El luă călugări și preoți și-i așeză în diferite chilii, pînă ce completă zidirea și stabili pe lîngă mănăstire un întreg oraș, cu încăperi și grădini etc. Am făcut slujba în fața lui, în o mare biserică de lemn, de lîngă zidirea cea nouă”⁴³. Deci exista pe atunci „o mare biserică de lemn”, în timp ce noua biserică a mănăstirii încă nu era gata. Cînd totul se va fi sfîrșit, biserica de lemn a putut fi mutată în unul din satele vecine, Baia de Fier sau Igoiu. Practica aceasta este cunoscută.

⁴³ Emilia Cioran, *Călătoriile Patriarhului Macarie de Antiochia în Țările Române*, București, 1900, p. 176.

Fig. 2. Vedere generală a mănăstirii Polovragi cu cheile Oltețului, după Al. Ștefulescu

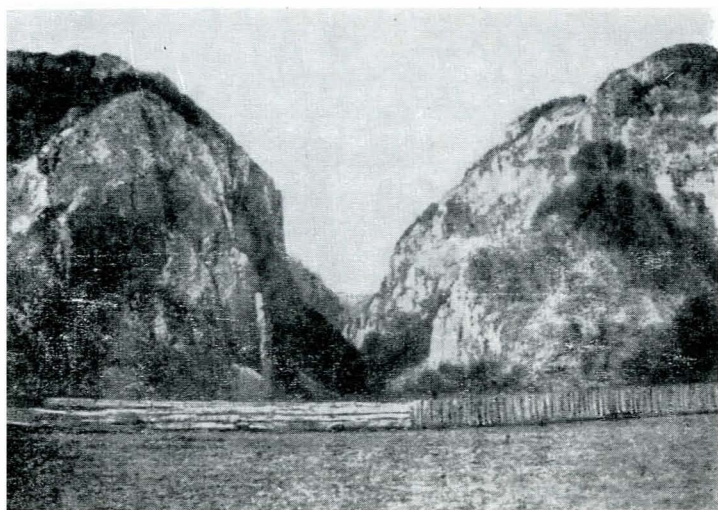
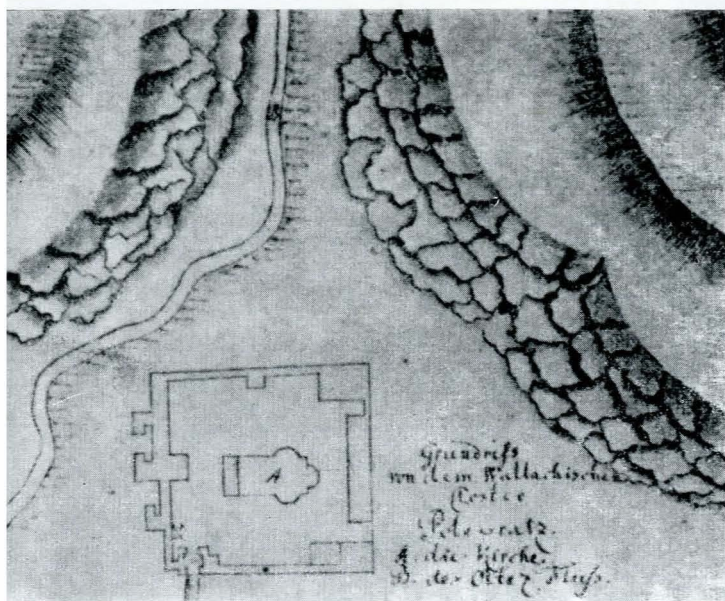

Fig. 3. Cheile Olteului spre peștera Polovragi, după V. Brătulescu. Fig. 4. Mănăstirea Polovragi, vedere exterioară spre sud, după N. Ghika-Budești. Fig. 5. Planul Mănăstirii Polovragi, de Weiss, după M. Popescu.

În acest caz nu s-ar putea explica existența unei biserici de zid mai vechi, pe care o atestă zidăria actualii biserici.

Credem că nu abuzăm de ipoteze dacă presupunem că aceasta a existat, dar, ruinându-se grav, a fost mai ușor să se facă alta de lemn alături de ruinele celei vechi. Pe aceasta a preluat-o și refăcut-o Danciul Pirîianu păstrînd din ea partea bună, temelia și zidăria de la brîu în jos. Mai tîrziu, la 1703, i s-a adăugat pridvorul (slomnul) ajungînd în forma pe care o cunoaștem azi. Inscripția vechii biserici de zid, probabil căzută, nu mai corespundea scopului noului ctitor și a putut fi mutată o dată cu biserica de lemn.

*

Documentele de arhivă privitoare la viața culturală și economică a mănăstirii sînt numeroase și bogate în referiri.⁴⁴ Ștefulescu le-a folosit numai în parte, mai ales pentru perioada mai veche, iar o cercetare integrală mai nouă lipsește. În biserică și în in-

⁴⁴ Fondul Mănăstirea Polovragi de la Arhivele Statului din București cu nr. 495, documente din anii 1502—1860; vezi lista lor în indice cronologic nr. 17, București, 1950, p. 62—83. Cp. însă și cu documentele mănăstirii Hurezi: Indice cronologic nr. 14, București, 1951.

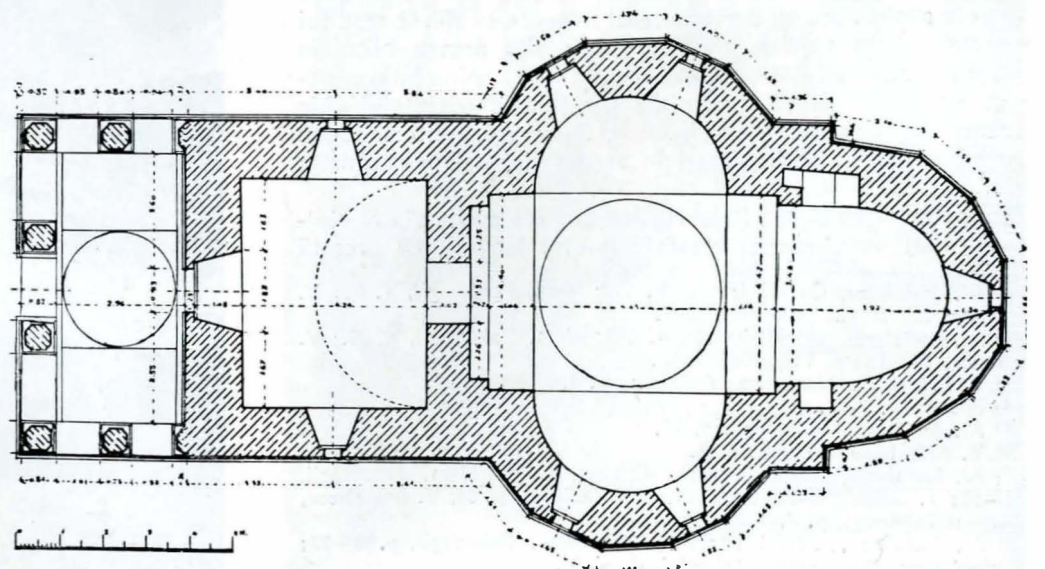
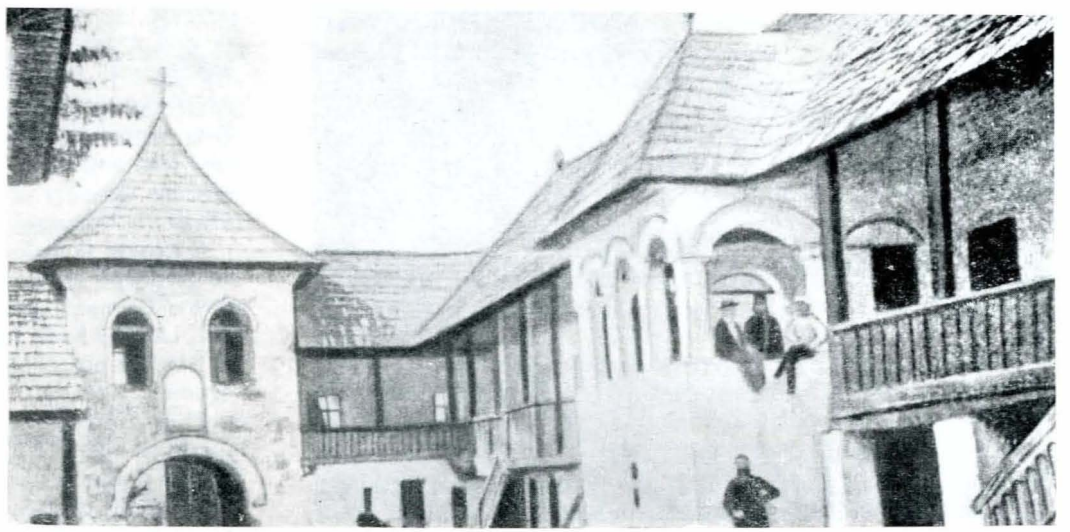

Fig. 6. Ciobotnița și stăreția Mănăstirii Polovragi, după Al. Ștefulescu. Fig. 7. Biserica Mănăstirii Polovragi după restaurare. Fig. 8. Planul bisericii Mănăstirii Polovragi, după N. Ghika-Budești.

cinta mănăstirii se mai găsesc însă inscripții și însemnări importante care întregesc viața istorică a minunatului așezământ, unele semnalate în repetate rânduri. Pe cât este cu putință, le adunăm aici, pentru o eventuală revizuire a citirii lor, pe alocuri vizibil necesară.

La proscomidie în altar inscripție zugrăvită pe zid: „† Pomeni, g[ospod]i. Andrei, Simion, Istrate, Hranit, zugravii care au fost; av[gust] 15, lt. 7211 [1703]” și „† Pomeni g-di. Ghiorghe, Ion zugrafi, 1738”.

Pe icoanele împărătești de la tîmplă: „Istratie zugr. lt. 7213” [1705] și „Hranit zugr. lt. 7213”, iar pe a hramului Adormirea Maicii Domnului: „Aceste 2 icoane făcute-le-am eu smeritul Ioan egumenul de Hurezi, la leatu 7217 [1709]”⁴⁵.

La icoana hramului de pe fațadă, reprezentînd Acoperămîntul maicii Domnului, este inscripția: „Toată nădejdia mia o pui cătră tine maica lui Dumnezeu: păzește-mă suptu acoperămîntul tău. Costandin zugr [av] 7220 [1712]”⁴⁶.

Se consideră drept grafit al lui Tudor Vladimirescu: „Am venit și eu, robul lui Dumnezeu, la această sfîntă și dumnezeiască mănăstire... la leat 1821 mai 28, în zilele lui Alexandru Șuțu...”⁴⁷. Probabil că data n-a fost bine citită căci nici Tudor nici Șuțu, nu mai erau în viață atunci.

Pe o cădelniță: „Această cădelniță s-a făcut cu cheltuiala sfinții sale părintelui protosinghelu Hrisant Polovrăgean”.

Pe o icoană la stăreție: „Această sfîntă și dumnezeiască icoană s-au făcut cu toată cheltuiala sfinții sale părintele arhim[andrit] Hrisant și au dăruit-o acestui sfînt schit Polovragi, unde să află și egumen 1832 octomv. 20”.

Pe icoana Sf. Nicolae, cu roșu: „Zugrăvit-u-s-au aceste sfinte și dumnezeiești icoane de mine Gheorghie zograf și cîntăreț al sfintei mănăstiri Horezu. 1846 iulie 12” — și cu alb: „Aceste sfinte icoane s-au făcut prin osîrdia și cheltuiala a marelui pitar Petru Gheorghiu Peloponisiu din județul Lachedemoniei Spartiatis; și au dăruit acesta și steagul Botezului sfîntului schit Polovragi, la care a fost îngrijitor 35 de ani supt protecția cuvioșiei sale Hrisant o peneti arhim[andrit] și egumen sf. m[ănăstirii] Horezu”.

Pe icoanele apostolilor Petru și Pavel: „Aceste sfinte icoane s-au făcut prin osîrdia și cheltuiala dumnealui marele pitar, Petru Gheorghiu Peloponisiu din județul Lachedemoniei Spartiatis și le-au dăruit sfînt schit Polovragi. 1847 iulie 12. De Gheorghie zugrav”⁴⁸.

La bazinul cișmelii: „Ceea ce vezi e făcut de Paisios Polovrăg[eanu]. 1854 martie 15”⁴⁹ (fig. 9).

Pe icoana Maica Domnului în pronaos: „De Gheorghie zugrav. 1861 iulie 30. Leontie protosinghel și egumen schitului Polovragi”.

Pe icoana Isus Hristos, tot acolo: „Aceste sfinte icoane s-au făcut cu toată cheltuiala sfinției sale părintelui Leontie protosinghelu și egumenul acestui sfînt schit Polovragii. Zugrăvite de Gheorghie psaltul mănăstirii Hurez. 1861 iulie 30”⁵⁰.

Există și un mormînt cu inscripție: „† Aica supt această piatră se odihnește robul lui Dumnezeu Andrei Scorêi i sni ego [și fiii lui] Toma, Elisafta, de cînd au murit leat 7200 (1692) i zātu ego [și ginerele lui] Ioan Bengescu. Aceștie cinci odaie la sfînta mănăstire i-au dat”⁵¹.

Inscripția bisericii Bolnița: „† Precum dorește cerbul de izvoarele apelor, așa au dorit sufletul meu ca să zidesc casă lui Dumnezeu întru pohfala sfîntului părintelui nostru Nicolaie arhiepiscop Mirelor. Ridicatu-s-au această sfîntă bolniță din temelie cu toată osîrdia și cheltuiala sfinții sale părintelui chir Lavrentie ig[umenu] mănăstirii de la Polovragi, ajutorîndu-mă și alți frați, cari vor fi arătați în cartea vieții. Din răzmirița nemților, leat 7240 (1732)”⁵². (fig. 10).

Sus pe muntele Piatra Polovragilor este crucea de piatră ridicată la 1801 de Ursache, vătaful plaiului Novaci, cu această

inscripție: „† Această sfîntă cruce s-au făcut cu toată cheltuiala dumnealui vătafului Ursachie ot plaiu Novacilui, care în vremea lui au fost stătut și căpitan de husari în Ardeal iar acum să află pus vătaf de plaiu Novacilor întru mulți ani. A ridicat această sfîntă și dumnezeiască cruce în acest munte cu blagoslovenia sfinții sale părintelui egumenu Pahomiie Hurezanu și s-au pus hramul sfîntului mucenic Dimitrie, care să prăznu-este de dumnealui vătafu Ursachie. Și s-au închinat sfintei mănăstiri Polovragi a fi purtători de grije pînă în viac, 7309”⁵³.

A existat la Polovragi și o mișcare culturală necercetată încă. Cel puțin pe vremea cînd a fost acolo egumen acela care va fi marele Climent episcop de Rîmnic (1735—1749), ea nu a putut lipsi. La 1737 Radu logofețelul nota într-un manuscris copiat de el că, fiind de postrig din mănăstirea Hurezi, Climent a fost trimis „egumen la mănăstioara ce să chiamă Polovragi” unde a stat opt ani.⁵⁴ În 1732 era încă egumen. Chipul său ca episcop este zugrăvit la bolnița mănăstirii. După aceea a trecut egumen la mănăstirea Bistrița și apoi a fost ales episcop. Iar la 1785 ieradiacul Naum Rîmniceanul preface și înnoiește pomelnicul mănăstirii Polovragi pe cheltuiala egumenului Pahomie⁵⁵. E o spicuie aceasta, dar grăitoare.

Deosebit de importantă este pictura bisericii atît din punct de vedere iconografic cît și tehnic. Asemănătoare cu cea de la Hurezi, datorîndu-se unor meșteri zugravi comuni, ea are și caracteristici proprii cu valoare de prototip. Remarcabile sînt cele două tablouri din pridvor reprezentînd mănăstirile de la muntele Athos (fig. 11, 12). Este de dorit o prezentare de largă circulație, care nu se poate face aici.

*

Am arătat pe scurt istoria îndepărtată a satului Polovragi și a mănăstirii cu același nume. Literatura cunoscută pînă acum și observațiile proprii la fața locului ne-au îngăduit o seamă de

⁴⁵ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 21.

⁵⁴ M. Ștremel, Copiști de manuscrise românești pînă la 1800, București, 1959, p. 193—194.

⁵⁵ Ibidem, p. 157—158.

Fig. 9. Cișmeaua Mănăstirii Polovragi, după Al. Ștefulescu.

⁴⁵ Al. Ștefulescu, Gorjul istoric, p. 155; Idem, Polovragii, p. 85; V. Brătulescu, Mănăstirea Polovragi, p. 7.

⁴⁶ Al. Ștefulescu, Gorjul istoric, p. 148; Idem, Polovragii, p. 56.; V. Brătulescu, Mănăstirea Polovragi, p. 7.

⁴⁷ V. Brătulescu, Mănăstirea Polovragi, p. 8.

⁴⁸ Ibidem, p. 7—8.

⁴⁹ Al. Ștefulescu, Polovragii, p. 55.

⁵⁰ V. Brătulescu, op. cit., p. 8.

⁵¹ Al. Ștefulescu, Gorjul istoric și pitoresc, p. 150. Idem, Polovragii, p. 68—69; V. Drăghiceanu, Monumentele Olteniei II, p. 64; V. Brătulescu, Mănăstirea Polovragi, p. 7.

⁵² Al. Ștefulescu, Gorjul istoric, p. 155; Idem, Polovragii, p. 86—87; V. Drăghiceanu, Monumentele Olteniei, II, p. 64.

aprecieri care ni se par juste. Scopul lor însă nu este să încheie o lucrare ci, avînd în vedere importanța și frumusețea locului și a monumentului în sine, să provoace o reluare a cercetărilor prin documentare arhivistică exhaustivă, și documentare de teren arheologică, etnologică, folclorică și geografică. Strădania va fi răsplătită din belșug. Rezultatele finale vor fi dintre cele mai prețioase pentru cultura și civilizația noastră. Căci pe acestea stă rezemată istoria prezentă a poporului nostru.

RÉSUMÉ

Dans une très belle région de la dépression souscarpathique du département de Gorj il existe un village et un monastère orthodoxe qui portent le même nom, „Polovragi”. Il est très difficile d'expliquer l'origine de cet appellatif singulier et unique dans la toponymie roumaine et même mondiale. On pourrait y voir un syntagme d'origine slavone carpathique: polu + vragu c'est-à-dire „la plaine ensorcelée”. La première attestation écrite de ce terme ne remonte qu'à 1480. Cependant on y rencontre des vestiges de l'époque du bronze.

Au temps des Daces, Polovragi fut un centre très important puisque ses habitants ont érigé sur la montagne avoisinante une grande forteresse en pierre. Ces remarquables vestiges sont à présent sous la pioche de l'archéologie. Les traces de la culture et de la civilisation roumaines surgissent sans interruption même avant que le nom de l'habitat soit attesté par écrit.

En ce qui concerne le monastère de Polovragi, il est absolument certain que l'église a été edifiée au début du XVI-ème siècle comme fondation nobiliaire destinée au culte et mise à la disposition des villageois.

Tombée en ruines après un certain temps, l'église est reconstruite vers le milieu du XVII-ème siècle, non sans garder une bonne partie des anciennes murailles, par le grand logothète Danciul Piriianu qui voulut en faire son monastère. Quelques dizaines d'années plus tard Jean, le fameux hégommène

Fig. 10. Bolnița Mănăstirii Polovragi, după V. Brătulescu.

du monastère de Horezu, a ajouté à la construction un excellent exonartex (pridvor, slovn) après que le monastère de Polovragi est devenu „métoc” c'est-à-dire filiale de monastère.

En conséquence les deux monastères auront une vie commune.

Néanmoins les inscriptions et les notices graphiques conservées au monastère et dans le village de Polovragi, recueillies dans cette étude, démontrent qu'une vie culturelle et monacale très active y existait. De par son architecture, de par l'iconographie conservée dans ses fresques le monastère de Polovragi est un monument très intéressant.

Les illustrations qui accompagnent cette micromonographie soulignent la beauté du paysage et la valeur artistique du monument.

Fig. 11. „Muntele Sfetagorii despre răsărit”. Frescă în pridvor, după V. Brătulescu.

Fig. 12 „Muntele Sfetagorii despre amiază”. Frescă în pridvor, după V. Brătulescu.

PUNCTE DE VEDERE ÎN LEGĂTURĂ CU RESTAURAREA MONUMENTELOR ISTORICE

OLIVER VELESCU

Tema propusă poate fi abordată din mai multe puncte de vedere, dar delimitarea ei este reclamată chiar de practica diurnă. Problemele curente în domeniul monumentelor istorice, de altfel îndeobște cunoscute, se limitează la măsuri de protejare de ordin administrativ, de conservare sau restaurare, ceea ce presupune o activitate superioară de cercetare științifică și lucrări de arhitectură și construcții — împărțite obișnuit, în șase procedee¹ și, în fine, de valorificare, noțiune care, aplicată la monumentele istorice, ar merita o discuție aparte. Desigur, practica protejării și restaurării monumentelor nu este o descoperire a zilelor noastre, dar ceea ce interesează aici este faptul că ea a fost întotdeauna subordonată concepției despre societate a epocii respective, încă de la primele preocupări din acest domeniu, din Renaștere.

O realizare materială nu devine automat un monument istoric. Ceea ce pentru generații întregi nu prezintă nici un interes, poate, în anumite condiții sociale să rețină atenția, și descoperindu-se valori ignorate pînă atunci, să i se descopere calitatea de monument istoric. Însuși înțelesul, general acceptat, pentru definirea monumentelor istorice ca mărturie materială a unor vremuri sau evenimente trecute, este tribut ar ideologiei societății care folosește monumentele istorice.

Vom reține pentru cele ce urmează doar ideea folosinței monumentelor. Deși inegal apreciată în epoci diferite, se pare, totuși că folosirea este cea determinantă. Însușirile cuprinse în calitatea de monument istoric fac din opera respectivă un simbol al unei alte epoci², care poartă un mesaj „cu o perspectivă mereu deschisă, face posibilă istoria lui, viața lui în timp”³. Așadar, în funcție de aceste însușiri, folosința nu trebuie înțeleasă strict ca utilitate fizică a monumentelor, ci ca valoare morală. Acest lucru apare manifest chiar în epocile cînd respectul pentru zidurile vechi, în sine, nu era încă impus printr-o dispoziție a autorităților.

Este elocventă în acest sens relația care există între aspirațiile burgheziei renascentiste și studiul culturii antice în care îi plăcea să se oglindească; și ce poate fi mai convingător decît pasiunea ruinelor în Renaștere, amintită și comentată de Jakob Burckhardt.

La fel, întreaga activitate a lui Viollet-le-Duc și adevăratul cult promovat de el pentru arhitectura medievală, pentru gotic, își găsește corespondent în epoca Restaurației și a celui de-al doilea imperiu.

O primă concluzie conține ideea că monumentele istorice au folosit în primul rînd la justificarea aspirațiilor societății, descoperindu-li-se sensuri noi, altele decît cele din epoca în care au fost realizate.

În contextul celor discutate aici, o rememorare a preocupărilor din trecut privind monumentele din țara noastră este necesară pentru înțelegerea unor măsuri cu caracter normativ și de orientare a politicii de restaurare a monumentelor.

De monumente, în epoca modernă se ocupă la noi intelectuali generației pașoptiste și cei din epoca lui Cuza, imediat

următoare. Principalul merit al acestor generații este acela de a fi atras atenția asupra valorii artistice a monumentelor noastre și de a fi provocat măsuri ale statului pentru protejarea tezaurului istoric și artistic răspîndit la mănăstirile din țară⁴. A doua jumătate a veacului trecut se caracterizează prin eforturile susținute de găsire a formelor organizatorice și a căilor legale eficiente pentru protejarea monumentelor istorice. În aceste străduințe trebuie cuprinsă și campania împotriva lucrărilor lui Lecomte du Noüy.

Legea din 1892⁵ putea să devină un instrument puternic în apărarea unei concepții noi de protejare a monumentelor. Opoziția făcută legii de către înaltul cler⁶ și subordonarea în 1904 a Comisiunii Monumentelor Istorice, Casei Bisericii⁷ a determinat orientarea unilaterală a preocupărilor pentru întreaga primă jumătate a secolului nostru. În acest sens, concepția care a stat la baza legilor din 1913 și 1919 reprezintă un pas înapoi față de cea din 1892. Opuindu-se acestei legi „dreptul sacru și inviolabil al proprietății particulare”⁸, principala consecință a acestei stări de fapt a fost dispariția unui important număr de monumente de arhitectură civilă asupra cărora legea nu putea opera.

A doua consecință a acestei politici unilaterale — și aceasta are legătură cu tema dezbătută aci — a fost orientarea politicii de protejare și de restaurare a monumentelor, în funcție, exclusiv, de programul funcțional al bisericilor și al mănăstirilor⁹.

Cele afirmate mai sus trebuie înțelese însă la justa lor valoare. Nu trebuie crezut că măsurile organizatorice luate în România în 1904 au fost, premeditat, împotriva monumentelor de arhitectură civilă. Dimpotrivă, în lumea oamenilor de cultură erau cunoscute și apreciate valorile vechii arhitecturi civile. Frumosa ruini de curți domnești și palate — scria arhitectul Petre Antonescu în 1905 — dovedesc că monumentele arhitecturii noastre civile ar ocupa un loc de seamă în arta țărilor românești¹⁰ dacă la dispariția lor n-ar fi contribuit împrejurările istorice și graba preînnoirii de către urmași a clădirilor care s-au păstrat.

⁴ Cf. Gh. Nicolăiașu, Cercetări de izvoare istorice în trecut, în „Revista Arhivelor” I, 1924, nr. 1, p. 90; A. Sacerdoțeanu, Cercetări istorice și pito-rești prin mănăstirile noastre acum optzeci de ani, în „Arhiva românească”, 1941, t. VI; Ilie Țabrea, Tezaurul arheologic. Descoperirea și păstrarea lor în România și în alte țări, Buc., 1940; Oliver Veleșcu, Evidența monumen-telor istorice din țara noastră, în „Sesiunea Științifică a Direcției Monumente-lor Istorice”, 1963, p. 61.

⁵ Lege pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice, precum și Regulamentul de aplicare a acestei legi. Imprimeria statului, 1893.

⁶ Vezi dezbaterile Senatului 1892 aprilie 2, p. 157—158; vezi și O. Veleșcu, art. cit.

⁷ P. Gîrboviceanu, Spiru Haret și Ion Kalinderu, Cuvinte rostite la inaugurarea colecțiilor istorico-artistice ale Comisiei Monumentelor Istorice și ale Administrației Casei Bisericii, Buc., 1911, p. 4.

⁸ Take Ionescu în calitate de ministru al Cultelor și Instrucțiunii a încercat să demonstreze în cursul dezbaterilor parlamentare că ideile călăuzitoare ale acestei legi nu sînt în contradicție cu principiile statului burghez, precizînd totodată că „deosebitele monumente ... chiar cînd sînt proprietate particu-lară, sînt mai înainte de toate martorii gloriei trecute și gagiul strălucirii viitoare”. Cf. Take Ionescu, Discursuri politice II, 1892—1895, București, 1902, p. 68 și urm.

⁹ Situația este asemănătoare și în Transilvania înainte de 1918. Monumen-tele erau sub protecția legii general valabile pe teritoriul vechiului imperiu, dar, lista lor era departe de a fi cuprins toate valorile artistice ale Transil-vaniei. Restaurări din fonduri centrale s-au făcut numai la Hunedoara și încă în două, trei locuri (Mălîncrav, Acîș, Densuș) și aici predominînd proteja-rea monumentelor ecleziastice. După 1918 din fondurile pentru monumente s-au cercetat și pus în valoare antichitățile romane de la Sarmizegetusa și alte părți ale Transilvaniei, monumentele medievale fiind în continuare în grija cul-telor respective. În Bucovina situația este aceeași, merită însă a releva preocu-pările de studiu ale lui Romstorfer, care, publicînd în limba germană materiale privind monumentele de aci, a adus o contribuție la cunoașterea lor de către specialiștii din Europa.

¹⁰ Petre Antonescu, Arhitectura religioasă la români, în „Literatura și Arta Română” IX, nr. 4, 25 aprilie 1905, p. 195.

¹ Anastiloză, lucrări de întreținere, de consolidare, restaurare, recon-stituire, mutare. Cf. prof. arh. Grigore Ionescu, Despre conservarea monu-mentelor istorice, curs litografiat. Buc., 1961, p. 44.

² Desigur, există și excepții, cum este, între alte exemple, cazul bisericii construite în 1496 de Ștefan cel Mare la Războieni. Intenția ctitorului de a comemora un eveniment prin această realizare este declarată fățiș în bine-cunoscuta pisanie, dar și în acest caz monumentul cu evident caracter memorial este realizat în limitele ideologiei vremii. Avem în cazul citat o operă de arhitectură-simbol, care dincolo de înfățișarea ei concretă trebuie, ca toate din această categorie, „să ne facă prin ele însele să gîndim, să trezească în noi reprezentări generale, fără a servi drept simple învelișuri și mediu înconjurător al unor semnificații elaborate deja pentru ele însele”. Hegel, Prelegeri de estetică, ed. 1966, vol. II, p. 31.

³ Tudor Vianu, Postume, Buc., 1966, p. 158.

Ca peste tot, și în civilizația medievală românească, clădirile cele mai reprezentative sînt dedicate cultului. Aceasta este o realitate obiectivă a cărei esență a fost strălucit sintetizată de Hegel, cînd afirma că „națiuni întregi n-au știut să-și exprime religia și cele mai adînci nevoi ale lor în alt chip decît clădind sau, totuși exprimîndu-se în limbaj arhitectonic”¹¹. Și, deși marele filozof german se referă mai ales la Orientul antic, nu se greșește dacă acest precept se aplică și civilizației medievale, pentru că și atunci construirea unor asemenea edificii a constituit o principală preocupare, fiind o reflectare materială a vieții spirituale; istoria cunoaște numeroase eforturi colective — de pildă ale unui oraș — pentru construirea unei biserici reprezentative sau, în cazul țărilor române, ale domniei — pentru construirea unei mănăstiri.

În această situație activitatea desfășurată de arhitecții și istoricii de la Comisiunea Monumentelor Istorice nu poate fi apreciată decît ca pozitivă, pentru că au salvat și au redat patrimoniului cultural al țării numeroase valori, monumente de mare importanță artistică și istorică.

Realizările Comisiunii Monumentelor Istorice cu toate limitele ideologice schițate mai sus, constituie o operă importantă de ocrotire a unor bunuri culturale, iar cultura, în a cărei componență intră și monumentele, „este — ca să folosim cuvintele lui René Maheu — acțiune și prin urmare întotdeauna actuală”¹².

În ultimele decenii, deși s-a creat un nou cadru legal, s-a întocmit pentru prima oară o listă, cu putere de lege, a monumentelor și s-au alocat sume importante pentru restaurarea monumentelor istorice, nu se poate spune că problema lor a fost întotdeauna înțeleasă — urmare a unor confuzii între problema protejării monumentelor istorice și interesele locale de sistematizare¹³, fără ca aceasta să constituie însă o caracteristică. Vizitele făcute de secretarul general al partidului, tovarășul Nicolae Ceaușescu, la monumente istorice din toată țara și caldele cuvinte de îndrumare adresate cu aceste ocazii au determinat un interes sporit pentru problema monumentelor¹⁴.

Metodologia restaurării cunoaște o bogată bibliografie încă din secolul trecut¹⁵, dar pînă în 1931 ea nu-și avea precizate coordonatele care să poată permite o generalizare teoretică. Abia Carta de la Atena, din anul sus-amintit, avea să exprime pentru prima dată, într-un sistem încheiat, principiile protejării și restaurării monumentelor istorice¹⁶.

La noi în țară, primele considerații metodologice le găsim încă în perioada lucrărilor din epoca lui Bibescu¹⁷ făcute bineînțeles în spiritul epocii, cînd „se repară europenește”¹⁸, adică se introduc prin restaurare elemente neogotice, foarte moderne în acea vreme. Metodologia restaurării constituie și subiectul principal al campaniei iscate în jurul lucrărilor lui Lecomte du Noüy¹⁹.

¹¹ Hegel, Prelegeri de estetică vol. II, p. 2.

¹² René Maheu, Civilizația universalului, inventar al viitorului, Buc., 1968, p. 201.

¹³ Cf. P. Constantinescu-Iași, Respect față de monumentele istorice, în „Monumente și Muze” I, 1958, p. 18.

¹⁴ Deosebit de bogată în conținut este definiția dată monumentelor istorice: „Monumentele și locurile istorice aduc mărturia faptului că poporul român nu și-a plecat niciodată capul sub jugul asupririi străine, nu a considerat nici un preț prea mare pentru a-și apăra libertatea și demnitatea... Dovezile de cultură materială existente pe întregul cuprins al patriei noastre vorbesc cu elocvență despre genul creator al poporului român, despre talentul și măiestria cu care l-a înzestrat natura, despre marea lui sete de frumos. Totodată, istoria arată că marii noștri gînditori și creatori de valori spirituale și-au pus vocația în slujba libertății și independenței patriei, a dezvoltării limbii și culturii ei, a propășirii națiunii române. Glorificînd eroismul legendar al luptei strămoșilor pentru neam, operele lor dădeau în același timp răspuns aspirațiilor de progres ale societății din vremea lor, jucau rolul de instrumente ale luptei pentru înfăptuirea idealurilor de libertate și progres ale poporului român. Prin aceasta, și prin înalta lor valoare artistică sau științifică, aceste opere aparțin nu numai tezaurului nostru național ci și patrimoniului culturii universale”. (Nicolae Ceaușescu, România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste, II, p. 306—307).

¹⁵ Pentru bibliografia problemei, a se vedea capitolul respectiv la Gh. Curinschi, Restaurarea monumentelor, Buc., 1968, p. 287.

¹⁶ După cum este cunoscut, în 1964 a fost elaborată la Veneția o nouă Cartă internațională asupra conservării și restaurării monumentelor. Textul ei în limba română este publicat în „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare” 2/1967, p. 9—12.

¹⁷ Teodora Voinescu, Principii conducătoare în restaurarea monumentelor istorice de la Bibescu și pînă azi, în „Analecta” II, 1944, unde se găsesc bogate referiri la materiale de arhivă cuprinzînd indicații metodologice.

¹⁸ Sp. Popescu, Rostul școalei naționale de arhitectură, în „Literatură și Artă Română” IX, nr. 6, 26 iunie 1905, p. 353.

¹⁹ Din marele număr de broșuri și articole apărute a se vedea mai ales G. Sterian, Despre restaurarea monumentelor istorice în străinătate și în România, Iași, 1889.

După înființarea Comisiunii Monumentelor Istorice, referindu-se la metodele folosite în restaurare, Iorga vorbește de o „eră Kalinderu”²⁰, iar în periodizarea Teodorei Voinescu se propune o epocă de tranziție numită „Ion Mincu și Comisiunea Monumentelor Publice”. Justificarea ei prin evoluția concepției despre restaurare a cunoscutului arhitect român, de la „reconstrucție” la „restaurare propriu-zisă”, nu este însă susținută de actele publicate privitoare la lucrările de la Stavropoleos. Poziția lui Mincu este categorică în favoarea demolării și reconstruirii bisericii²¹. În unanimitate este socotit ca precursor al metodelor moderne de restaurare arhitectul Grigore Cerchez²², dar nu poate fi trecut cu vederea nici contribuția arhitectului Sp. Cegăneanu care, într-un articol publicat în 1911, demonstrează cu exemple, necesitatea folosirii cunoștințelor de istoria arhitecturii „pentru o bună restaurare”²³.

O trecere în revistă și o imagine a stadiului în care se aflau studiile teoretice privitoare la monumentele istorice înainte de primul război mondial a făcut-o Orest Tafrali²⁴. Ar mai trebuie poate adăugată aici conferința lui Nicolae Iorga din 1915 cu tema: „Ce este un monument istoric” și a cărei cuprinzătoare definiție rămîne mereu actuală.

În anii dintre cele două războaie, caracterizate ca o „etapă monografică”, problemele de teorie apar sporadic, concepția restauratorilor de la Comisie fiind sintetizată laconic de șeful lor, arhitectul N. Ghika-Budești: „Păstrarea și nimic mai mult. Iată adevărul!”²⁵. Se impune îndeosebi sublinierea activității din anii '30, cînd lucrările de restaurare încep să fie mai bine fondate din punct de vedere științific, un aport de seamă aducînd în această privință arhitecții, foști elevi ai Școlii Române de la Roma²⁶. Într-o lucrare recentă se încearcă acreditarea ideii că în această perioadă s-a format un „fond clasic al restaurărilor din țara noastră” și se vorbește chiar de „conturarea unei școli naționale a restaurărilor”²⁷.

Amplouarea lucrărilor de restaurare în anii construcției socialismului a determinat o reluare a problemelor de metodologie, reflectînd, pe plan național, larga dezbateră care s-a desfășurat în toate țările pînă la elaborarea noii Carte de la Veneția.

Analizele și studiile făcute în cadrul catedrei de istorie a arhitecturii la Institutul de arhitectură „Ion Mincu” sînt concretizate în prelegerile dr. prof. Grigore Ionescu²⁸, în articolele ca și în recenta lucrare amintită a arh. Gheorghe Curinschi; o analiză critică a realizărilor dintre anii 1950—1960, de pe pozițiile „restaurării istorice” a făcut-o istoricul de artă Dumitru Năstase²⁹.

Discuții asupra actualității și oportunității folosirii în continuare a principiilor metodologice statuate înainte de război și aplicate la noi în deceniul al șaselea³⁰ s-au purtat și în cadrul Direcției Monumentelor Istorice. Participînd prin lucrările de protejare și restaurare la rezolvarea unor foarte diverse probleme, însăși abordarea chestiunilor specifice a determinat o nouă atitudine față de monumente în general și a celor supuse restau-

²⁰ N. Iorga, Monumentele noastre și opera Comisiunii monumentelor istorice, în „B.C.M.I.”, an XXXI, fasc. 96, aprilie-iunie 1938, p. 49—64.

²¹ Gh. Nedioglu, Stavropoleos, în „B.C.M.I.”, an XVIII, fasc. 42, oct. — dec. 1924, a se vedea în special p. 163 și 164.

²² Gr. Cerchez, Restaurarea bisericii domnești, în „B.C.M.I.”, anul X—XVI, 1917—1923, număr închinat Curții domnești de la Curtea de Argeș, p. 77. „Principiul care m-a călăuzit în facerea restaurării a fost să conserv clădirea astfel cum am găsit-o, consolidînd-o, și să o restaurez aducîndu-o pe cît se poate în formă pe care o avusese la întemeiere, înlăturînd toate părțile aდაuse fără pricepere”.

²³ Arh. Sp. Cegăneanu, Cîteva chestiuni de arhitectură bisericească, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie” XII, partea a II-a, 1911, p. 403.

²⁴ O. Tafrali, Les monuments roumains, d'après les publications récentes, „Revue Archéologique”, Paris, 1910, II, p. 81—95, Extras.

²⁵ N. Ghika-Budești, Cu privire la monumentele noastre istorice, în „Lamură” I, nr. 1, oct. 1919, p. 43.

²⁶ „Arhitecții de la C.M.I. sînt de părere să se păstreze dintr-o clădire tot ce este vechi și mai poate rezista timpului, să se respecte caracterul istoric și artistic al ei, fără să se prescrie stilul vreunei epoci și să se elimine numai părțile lipsite de importanță și care strică armonia edificiului”. T. Voinescu, art. cit. p. 152; sau „arhitecții restauratori” au ajuns la convingerea „cea mai firească și sănătoasă” că în lucrările lor să păstreze „o mare discreție și pornesc de la principiul că trebuie respectată opera veacurilor”. I. D. Ștefănescu, Restaurarea monumentelor istorice, Comunicare făcută la 14 decembrie 1944 la Inst. de Istorie Națională din București, în „Revista Istorică Română”, vol. XIV, fasc. IV, Extras. București, 1945, p. 144.

²⁷ Gh. Curinschi, op. cit., p. 137.

²⁸ Gr. Ionescu, Despre conservarea și restaurarea monumentelor istorice, curs litografiat, Buc., 1961.

²⁹ D. Năstase, Restaurarea monumentelor de artă medievală în R.P.R., în „S.C.I.A.”, VII, 1960, nr. 1.

³⁰ Gr. Ionescu, Restaurarea monumentelor de arhitectură în România în anii puterii populare, în „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare” 1/1964.

rării în special. Aceste dezbateri și-au găsit ecoul într-o comunicare ținută la Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice din ianuarie 1963 — principala idee care stă la baza activității de restaurare din ultimul deceniu fiind formulată astfel: „În materie de restaurare nu pot exista rețete ci numai principii directoare a căror aplicare variază de la caz la caz și aceasta din cauză că elaborarea unui studiu de restaurare presupune, după precizarea etapelor de evoluție, o analiză critică a monumentului în care se apreciază în ce măsură transformările sau adăugirile la construcția inițială au un caracter de artă și dacă ele nu ascund concepția generatoare a operei analizate. Deoarece însă fiecare monument are o individualitate proprie, consecința variației infinite pe care o prezintă combinarea factorilor social-culturali, economici, politici și geografici, în cadrul cărora a fost creat, precum și a diversității transformărilor pe care le-a suferit această selecționare a elementelor pe care restaurarea trebuie să le mențină sau să le reconstituie nu poate fi normată”³¹.

Principiul a fost ușor acceptat tocmai pentru că a permis executarea lucrărilor de restaurare în limite foarte largi, ceea ce a dus chiar la formarea mai multor curente care fac ca între restaurările executate astăzi, de diverse colective, să existe deosebiri esențiale³². Dar nu existența mai multor curente este de luat în considerare — fapt constatat de altfel și în alte țări — ci este de văzut care sînt, sau ar trebui să fie, concepțiile ce stau la baza diferitelor rezolvări metodologice folosite în restaurare și, în fine, dacă concepțiile acestea servesc monumentelor istorice supuse restaurării în special, sau culturii, în general.

Schimbîndu-se comanda socială, rostul restauratorului este și de a descoperi noi calități monumentului istoric. Conștiința restauratorului este angrenată în înțelegerea și explicarea raporturilor nou create între monument și omul contemporan, urmare a transformărilor pe plan social. Restauratorul trebuie să ia în considerare proporțiile vaste pe care le-a luat cultura de masă, amplificarea mijloacelor de difuzare, dezvoltarea turismului și, în aceste condiții, este solicitat să contribuie prin specificul muncii sale la explicarea fenomenului de cultură reprezentat de un monument istoric.

Cu alte cuvinte, se poate afirma că restaurarea este suma rezultatelor concepțiilor restauratorului despre monumente și despre rolul lor în societatea contemporană. Cunoașterea multilaterală a monumentelor este o necesitate obiectivă reclamată chiar de obiectul restaurării monumentului însuși, pentru că în rezolvarea problemelor specifice sînt solicitate atît elemente de științe pozitive, de istorie, arheologie cît și elemente de valoare emoțională, artistică; acest lucru face ca restaurarea să constituie un domeniu modern de activitate în care se interferează diferite discipline științifice din toate ramurile sus-amintite³³.

Precumpănirea unora din elementele menționate, față de altele, sau exagerări ale unora, stau la baza diferitelor metode de abordare a restaurării. O discuție, aici, se impune pentru că, departe de a rămîne doar în domeniul principiilor, ele stau la baza proiectelor de restaurare care în cele din urmă se materializează angajînd sume importante.

Principalul subiect al controverselor, mai ales în ultimele două decenii, l-a constituit legitimitatea rezolvării diferitelor probleme pe care le ridică restaurarea — în special completările și reconstrucțiile — prin soluții de arhitectură modernă. Opunîndu-se pe drept cuvînt „restaurărilor istorice, reconstrucțiilor fidele”, pe motivul că acestea nu reprezintă în fapt decît o copie a originalului, un fals din punct de vedere istoric, s-a căzut în extremitatea opusă, aceea a intervenției libere, după gustul și formele arhitecturii moderne. La noi, este adevărat, nu s-au făcut exagerări ca în alte țări, dar se constată existența unui compromis între „istorism” și „modernism” mai ales la lucrările din nordul Moldovei. Este vorba de o practică în care se reiau dimensiunile, volumele și raportul dintre plinuri și goluri, chiar elemente de decorație vechi, fără însă a se repeta formele originale.

Această metodă de restaurare, numită „de inovație”³⁴ este justificată ca o „contribuție proprie a restauratorului” și „prin prisma căutărilor unei noi expresii proprii, specifice în arhitectura românească de astăzi”³⁵.

Dacă discuția s-ar limita numai la probleme de metodologie, s-ar constata că aceste „cerințe” nu sînt noi, pentru că după aceleași principii au lucrat în secolul trecut și Schlatter cu Heft; la fel a lucrat Petre Antonescu la Hurezu, toți convinși că își aduc contribuția la restaurarea monumentelor, potrivit concepției epocii în care au trăit.

O analiză mai adîncă a acestei tendințe duce însă la concluzia că ea neglijează un aspect fundamental, caracteristic acestui domeniu — valoarea de document istoric al monumentului.

Din acest punct de vedere, nu este posibil a simți, a gîndi și a acționa, executînd „variațiuni” pe marginea vechilor monumente, desconsiderînd în felul acesta valori care sînt întotdeauna active și vitale. În acest context nu se poate ignora semnificația istorică și calitățile monumentului — atît ale părților distruse cît și ale celor care s-au păstrat — ele constituind un complex armonios, partea patrimoniului spiritual. „Restaurarea prin inovație” rezultă din lipsa de înțelegere a continuității istorice a monumentului exprimată și prin sinteza înfățișării sale arhitecturale, adică o lipsă de înțelegere a sensului formei vechi ca expresie a unui limbaj arhitectural al unei anumite epoci: se mai poate spune că această metodă urmărește mai degrabă „valoarea efectului produs” în dauna „valorii cunoașterii științifice”³⁶. În esență, „restaurarea prin inovație” exprimă, de fapt, imposibilitatea de a stăpîni și selecta datele furnizate de cercetarea științifică a monumentului, riscînd să compromită însăși noțiunea de restaurare.

Lucrurile trebuie însă bine lămurite, pentru că practica o dovedește, iar noile cerințe cărora le sînt chemate să facă față monumentele reclamă aceasta; nu există incompatibilitate între vechea și noua arhitectură, dacă aceasta din urmă se naște în raport direct și în armonie cu ambianța monumentului, pentru că singur, acesta din urmă, consimte a prelua sau nu, o arhitectură nouă. De aceea restaurarea, în afara faptului că este o operă critică de selectare, este totodată și o operă de creație, într-un raport dialectic în care prima determină condițiile de acționare ale celei de-a doua³⁷. În aceasta constă subtilitatea întregii munci de restaurare și trebuie recunoscut că ea depinde în cele din urmă de poziția, pregătirea și sensibilitatea restauratorului.

Practica adaosurilor făcute monumentelor noastre cunoaște și ea mai multe etape. Prima, din secolul trecut, cînd se folosea procedeul modern, în acea vreme, al decorației neogotice, apoi o epocă a pastişelor „neo-românești” și în fine, în zilele noastre, adăugirile care cu greu pot fi numite „moderne” pentru că sînt, de fapt, un compromis între „tradiționalism” și „modernism”, cu pretenții de sinteză a „specificului”³⁸. Această ultimă noțiune, introdusă într-o discuție privind monumentele istorice, obligă o aprofundare pentru că în spatele ei se pot ascunde interpretări diverse, realizări materiale care pun iarăși în discuție unele din restaurările controversate din nordul Moldovei.

Specificul presupune, în linii mari, existența unor elemente caracteristice și re folosirea lor în condițiile societății moderne. Rolul „specificului” în cultură și artă a fost definit încă de Lenin, și nu este necesară aici o reluare a tezelor leniniste. Vorbînd însă de „specific” în acest context, trebuie imediat asociată ideea că cele care reprezintă, de cele mai multe ori, o sinteză a trecutului artistic, sau altfel spus, cumulează specificul vechii noastre arte, sînt tocmai monumentele istorice; aceasta reprezintă o realitate obiectivă și este inutil a mai afirma că datoria restauratorului este de a le conserva și a le pune în valoare.

³⁴ Gh. Curinschi, *Restaurarea monumentelor*, București, 1968, p. 213—215. Pentru ideile de bază care susțin argumentarea autorului, a se vedea articolul: *Il restauro architettonico* din „Enciclopedia Universale dell'Arte”. Articolul, scris de pe poziții „moderniste”, este de fapt o pledoarie pentru dreptul de a interveni „pînă la adăugirea sau desființarea unor anumite părți” ale monumentului „în dorința de a realiza acea calitate a formei, care să corespundă idealului arhitectonic al prezentului”.

³⁵ Gh. Curinschi, *Restaurare și inovație*, în „Arhitectura”, nr. 4, 1968, p. 8.

³⁶ Walter Frodl, *Denkmalbegriffe, Denkmalwerke und ihre Auswirkung auf die Restaurierung*, Wien, 1963, apud L. Grodecki, *Tendances actuelles dans la restauration des monuments historiques*, în „Les Monuments de la France”, vol. XI, nr. 4, 1965, p. 209.

³⁷ *Il restauro architettonico*, în „Enciclopedia dell'Arte”, vol. XI, Venezia, Roma, 1963.

³⁸ Arh. Gh. Curinschi, *Restaurarea monumentelor în pas cu progresul teoriei arhitecturii*, în „Arhitectura”, 6, 1968, p. 13.

³¹ Arhitect Eugenia Greceanu, *Principii de selecționare și diferențiere a etapelor de construcții în restaurare...*, în „Sesiunea Științifică a Monumentelor Istorice”, ianuarie 1963, p. 52.

³² Nu pot fi trecute cu vederea nici viciile de natură organizatorică, ca lipsa unui for de îndrumare principală și investit cu autoritate și a cărei necesitate a fost reclamată de multă vreme, utilitatea lui fiind recunoscută și în art. 11 al Cartei de la Veneția unde se precizează între altele: „Aprecierii valorii elementelor în cauză și hotărîrea în ce privește eliminările ce ar trebui efectuate nu pot depinde exclusiv de proiectant”.

³³ De unde se desprinde și concluzia practică, de natură organizatorică, a necesității colectivelor complexe de restauratori.

În fond, din acest punct de vedere, în această constă esența restaurării. De aceea nu se poate admite că „detectarea specificului reprezintă un proces subiectiv”³⁹, ci el se impune prin studiu, bazat pe o adâncă cunoaștere a monumentului, nu numai afectivă ci și științifică.

Lucrând numai după criterii subiective și judecând după rezultatele obținute, s-a ajuns — deși se pretinde contrariul — să se creeze doar forme plastice lipsite de conținut care se vor inedita, ceea ce nu este însă o restaurare. Există o corelație între conținutul de idei al unei opere — în cazul dat al unui monument — și gândirea restauratorului. Or, acesta n-are voie să fie indiferent față de cuprinsul de idei și conținutul artistic al monumentului asupra căruia operează. Lucrul restauratorului trebuie să se subordoneze monumentului, încât să se poată spune că o restaurare este cu atât mai perfectă cu cât contribuția lui s-a integrat monumentului supus restaurării. Este necesar a se vedea dincolo de plastica decorativă. Formele noi, adause, rămân exterioare, ca duce, mai ales dacă imită pe cele vechi.

Tratînd despre simbolul artistic, regretatul om de cultură Tudor Vianu scria: „Această comprimare a artei în planul superficial estetic a găsit numeroși aderenți în dezvoltarea mai nouă a ideilor. Dacă ne-am rîndui totuși printre susținătorii acestui punct de vedere ne-am lipsi de bogăția motivelor de încântare cu care atîtea din operele de artă lucrează asupra noastră. Căci este evident că nici o dramă de Shakespeare, nici o simfonie de Beethoven nu sînt simple ansambluri armonioase de cuvinte, de imagini și de sunete. În ele și prin ele, se luminează zări mai largi, înțelesuri mai vaste, pe care nu le putem ignora. O înțelegere pur senzorială a artei este fără îndoială inferioară adevăratului ei concept”⁴⁰.

„Restaurarea de inovație”, care se vrea pitorească, nu poate conduce la teme și simțiri comune tuturor. Deși rezultatele par originale, ele sfîrșesc prin a trăda lipsa lor de conținut. A copia sau a împrumuta ciopliri de stil folcloric, sau chiar pridvoare, nu înseamnă a fi în spiritul tradiției, ci împotriva ei. În restaurare nu se poate rămîne la detaliul de culoare sau la o ușă cioplită. Lucian Blaga scria încă în 1926 despre arhitectura care se vrea „românească”: „Românesc e numai decorul, dar prea puțin esențialul arhitectonic. Culiile cu chibrituri nu devin românești aplicîndu-le un „chenar” de cătrîntă țărănească”⁴¹; în același context Nicolae Iorga, vorbind la modul general de biserică ca edificiu declarat monument istoric, spunea într-o conferință din 1934, că reprezintă „o icoană a vremii din care vine și pe care noi nu trebuie să culegem a o schimba după gustul sau lipsa de gust din zilele noastre”⁴².

Rămîne ideea principală că restaurarea fără un fundament științific nu poate rezolva problemele particulare. Nu se poate vorbi de o contribuție a restauratorului decît în limitele pe care le reclamă monumentul însuși și funcțiunilor cărora este chemat să-i facă față după restaurare. Dar a rezolva aceste cerințe, „prin prisma căutărilor unei expresii proprii, specifice în arhitectura românească de astăzi”⁴³, înseamnă a se crea probleme false. „O arhitectură românească nouă” este o problemă a arhitecturii contemporane și nicidecum a restaurării — care are menirea de a conserva documentele de arhitectură românească veche, motiv permanent de inspirație pentru construcțiile noi. Discuția asupra „specificului” nu-și are așadar locul în problema monumentelor istorice, ci este o temă a dezbaterilor privitoare la arhitectura modernă, care, într-adevăr, are nevoie de o amprentă proprie.

Monumentele istorice ale României, puține cîte s-au păstrat „sălaş al lucrurilor frumoase, ... din tot ce a cuprins ca îndeplinire de artă a trecutului nostru”⁴⁴, nu se pretează la restaurarea de inovație. Mult prea prețioase și apropiate de simțirile omului contemporan strîns legat de un trecut glorios, intervenția „de

inovație” vine să strice acest echilibru psihic atît de important în educația patriotică și estetică a cetățenilor țării. Monumentele istorice românești cuprind în materialitatea lor, suficiente calități emoționale, încît nu se fac necesare adăugirile „artistice” al căror loc de confruntare sînt arhitectura modernă și sălile de expoziție. În aceste condiții, însuși fundamentul ideologic al „restaurării de inovație” vine în contradicție cu spiritul patriotic, unul din coordonatele de bază ale societății contemporane românești.

În afara „restaurării de inovație” se mai practică în țara noastră — e drept pe scară mai redusă — „restaurări cuminiți” cum au fost ele caracterizate de Teodora Voinescu⁴⁵. Principala caracteristică a acestei metode constă în reluarea unor vechi elemente de arhitectură și refolosirea lor, tale quale în lucrările de restaurare. Este vorba, în esență, de perpetuarea unui tradiționalism plat, practicat fără schimbări de aproape 40 de ani și al cărui scop este să reconstituie „ambianța” vechilor monumente⁴⁶, „să respecte mai întotdeauna ... sufletul celor ce au trăit în cuprinsurile ce se restaurează”⁴⁷. Dacă restaurarea prin inovație tinde neapărat să-și facă vizibilă participarea la arhitectura monumentului, o „restaurare cuminte” se bazează întotdeauna pe dovezile cercetării. Dar felul în care se folosesc aceste mărturii face — așa cum s-a mai scris⁴⁸ — să existe pericolul inducerii în eroare a marelui public și chiar a cunoscătorului neavizat. N. Iorga, tratînd o temă mai generală în care poate fi cuprinsă și problema refolosirii vechilor elemente arhitectonice așa cum o fac restauratorii tradiționaliști, scria: „Forma călătorind nu duce cu dînsa elementele din care se alcătuiește, rezultatul este că avem a face cu însăși decadența formei, căci forma dacă se transmite fără a fi împrăștiată se vestejește”⁴⁹.

Adîncind însă analiza acestui curent, trebuie remarcată poziția necritică față de monument. Ignorînd deseori comanda socială, fapt reflectat în temele de proiectare subordonate vechiului program funcțional, acestei concepții de restaurare îi lipsește perspectiva folosirii contemporane și viitoare a monumentelor ca instrumente de cultură și educație. Avînd privirea îndreptată mai mult spre trecut, ea urmărește mai degrabă o „contopire” cu viața sufletească trecută⁵⁰. Este adevărat că monumentele, poate mai mult ca alte mărturii istorice, exprimă trăirea spirituală a oamenilor unei alte orînduirii sociale, dar procesul de selectare, rezultat al cercetării — factorul determinant în restaurare — trebuie să orîndească astfel lucrările, încît restaurarea să pună în valoare elementele de cultură și artă ale monumentului, acesta fiind în fond unul din scopurile esențiale ale restaurării; să facă în așa fel, încît monumentul restaurat să reprezinte nu o „retrăire” a trecutului, ci o reflectare a ceea ce a fost realmente valoros în trecut. De aceea, revenind la aspectul practic al acestui gen de restaurare ar trebui reamintite cuvintele lui Viollet-le-Duc, care spunea că nu se poate „să unim forme moștenite prin tradiție, cu necesități care nu mai au nici o legătură cu aceste tradiții”⁵¹ sau, parafrazîndu-l pe Marx, restaurarea trebuie să regăsească spiritul monumentului, și nu să-i evoce fantoma⁵².

Analiza celor două tendințe a oferit prilejul unei incursiuni istorice dar și morfologice, în metodologia restaurării, descifrîndu-i elementele constitutive, originea și baza lor filozofică.

Pentru a se asigura așadar o restaurare reușită, este nevoie în primul rînd de o solidă cultură de specialitate îmbinată cu puterea de selecție. Acumulînd cunoștințe despre monument se face în același timp o decantare a valorilor care s-au ales a fi restaurate. Se creează astfel un sistem de gândire și simțire, filtrat prin concepția despre lume și societate a restauratorului și al cărui produs final se reflectă în chiar monumentul restaurat.

³⁹ În continuare Gh. Curinschi, autorul articolului sus-citat scrie: „Totmai prin prisma acestei cerințe... pridvoarele de la Sucevița le găsim a fi în acord cu spiritul vechii arhitecturi. Spațiul acestor pridvoare este în măsură să transmită acea senzație de cuprindere și intimitate pe care o dau pridvoarele clădite în vechime. În acord cu specificul mi se pare și factura modernă a sălii cu stîlp central de la etajul caselor situate în partea de sud-est a incintei, la fel și variatele moduri de a trata pasajele exterioare...”.

⁴⁰ Tudor Vianu, *Postume*, București, 1967, p. 160.

⁴¹ Lucian Blaga, *Zări și etape*, București, 1968, p. 321.

⁴² Nicolae Iorga, *Valoarea de artă a bisericilor noastre*. Conferință ținută la radio la 2 iulie 1934, publicată în „*Neamul românesc*”, XXIX, nr. 140 din 5 iulie 1934, p. 1.

⁴³ Gh. Curinschi, *Restaurare și inovație*, în „*Arhitectura*”, nr. 4, 1968, p. 8.

⁴⁴ N. Iorga, art. cit.

⁴⁵ T. Voinescu, art. cit.

⁴⁶ A se vedea: *Restaurarea mănăstirii Neamț*, în „*Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*”, I, 1964.

⁴⁷ I. D. Ștefănescu, art. cit.

⁴⁸ Gh. Curinschi, *Restaurare și inovație*, în „*Arhitectura*”, 4, 1968, p. 8.

⁴⁹ N. Iorga, *Fond și formă în căutarea adevărului istoric*. Lecție de deschidere la Academia de Comerț, 1937, în culegerea: „*Generalități cu privire la studiile istorice*”, ed. III, 1944, p. 233.

⁵⁰ Cf. V. Liveanu, *Probleme gnoseologice ale cercetării istorice*, în culegerea: „*Teorie și metodă în științele sociale*”, vol. I, p. 97.

⁵¹ Viollet-le-Duc, *Entretiens sur l'architecture*, ed. 1863, t.I, p. 166.

⁵² K. Marx și Fr. Engels, *Despre artă și literatură*, Buc, 1965, p. 25.

MONUMENTE TRANSILVĂNENE ÎNTR-UN CONTEXT MODERN

HERBERT HOFFMANN

Epoca în care trăim, cu tot fluxul tulburător al constructivului și al experimentului îndrăzneț și cu neta orientare spre utilitar, consacră vestigiilor trecutului o pioasă grijă, exprimată adeseori prin incredibile eforturi de a salva, de a întări ce e slăbit, de a proteja complexe arhitectonic-muzeale, eventual chiar prin transplantarea lor în zone noi, mai ferite, mai potrivite pentru asigurarea integrității valorii protejate. Cooperarea internațională la astfel de proiecte de mari proporții — cum sînt cele din valea Nilului — subliniază o dată în plus valențele care leagă pe omul secolului nostru de marile valori ale antichității.

Arheologii ne surprind la fiecare pas prin descoperiri de noi dovezi ale unor civilizații mai puțin cunoscute sau chiar necunoscute, care sînt coroborate de istorici și etnologi în argumente factice ale unei milenare continuități în structuri din cele mai variate, zonale, etnice, sociale etc.

Monumentul arhitectural, complex moment documentar, și-a primit și el locul care i se cuvenea demult printre valorile muzeale din țara noastră. În clocotul dezvoltării noii noastre urbanistici asistăm la asidue competiții între proiectele noului și șantierul creat în jurul unui venerabil edificiu arhaic.

Fig. 1. Cetatea de la Cristian.

Fig. 3. Detaliu de la biserica romanică din cetatea Cisnădioara.

În numărul impozant de monumente salvate și restaurate în ultimul sfert de veac se înscriu multe dintre vechile monumente săsești (case, ansambluri urbane, cetăți țărănești, biserici), realizări care aduc, celor care au contribuit la finalizarea îndrăznețelor acțiuni de salvagădare, aprecierea lumii de specialitate, ca și obolul admirației modeste a neinițiatului.

Tehnica generală de depistare a unor astfel de „pacienți”, de pregătire a unor lucrări sistematice și transpunerea acestora în practică cu mijloace materiale oferite cu generozitate, a făcut ca în intervalul unui deceniu să se restaureze mai multe monumente ca în decursul etapei dintre cele două războaie mondiale și din perioada premergătoare, de la începutul secolului.

Nu este locul potrivit de a intra în detalii, totuși nu vreau să trec la altă idee fără a sublinia succint prin câteva cifre cele arătate mai sus. Astfel, în ultimul deceniu, a fost cheltuită impunătoarea sumă de 14 413 550 lei, restaurându-se peste 25 de complexe și monumente izolate, printre care amintesc Casa Hirscher și Primăria din Brașov, porțiuni întregi din ansamblul orașului vechi la Sighișoara, Biserica evanghelică Sf. Maria, Turnul Sfatului și Casa Cojocarilor din Sibiu (Casa Pempflinger-Armbruster, unul din cele mai frumoase monumente ale goticului transilvan după Castelul Corvineștilor de la Hunedoara, fiind în curs de restaurare), în fine refacerea zidurilor de incintă, a turnurilor de breaslă și a vechilor arcade ale pieții mici sibiene, realizată printr-o inițiativă locală. Amintim marile proiecte realizate prin restaurarea bisericii din Sebeș, a bisericii fortificate din Prejmer-Brașov și, în sfârșit, a Cetății grefilor de la Cîlnic-Alba.

Legate de acestea au fost editate și unele lucrări asupra acestor monumente, printre autorii cărora se numără istorici de artă consacrați și arhitecți de prestigiu.

Aceste înfăptuiri relevă una dintre laturile democratismului statului nostru, exprimat în egală măsură și în posibilitățile reale de dezvoltare culturală și artistică, de creație etc.

Un compartiment aparte care se reliefează în imaginea panoramică a monumentelor arhitectonice din țara noastră îl constituie cele peste 200 de

biserici fortificate săsești, impresionante prin robustețea lor, prin varietatea soluțiilor arhitectonice adoptate în funcție de împrejurările istorice, de necesitățile impuse de teren și de întreaga situație geografică, de evoluția armelor de foc și a metodelor de asediu. Regretatul profesor George Oprescu, în cartea sa consacrată acestor mici fortărețe, vorbind despre trăsăturile lor specifice arată, legat de ideea existenței unor construcții ecleziaștice întărite și în alte regiuni ale Europei, că „nicăieri aceste construcții de apărare, făurite din necesități presante în decursul unor secole de permanentă amenințare nu au primit asemenea proporții, că nicăieri ele nu prezintă o asemenea varietate de soluții, că nu găsim astfel de combinații spirituale ca în Transilvania”.

Într-adevăr, monumentele care ni se înfățișează într-o ținută plină de o modestă și sobră demnitate nu reprezintă variante ale unei arte de provincie. Nu poate fi vorba nici de copiii unor modele de seamă, ci pur și simplu ele sînt prezențe individualizate, formînd un tot original.

Prin ce se afirmă deci aceste construcții? În primul rînd, fiecare are un profil și o structură proprie, dictate de necesități și posibilități specifice. Astfel, corul și nava pot fi supraetajate cu un palier destinat strict apărării, formînd în interiorul zidurilor o adevărată platformă care să permită libera desfășurare a acțiunilor de luptă ale apărătorilor, exploatarea la maximum a dispozitivelor (guri de păcură, creneluri sau metereze) concentrate, fie deasupra corului (Șeica Mică), fie în turnul asemănător donjonurilor cetăților medievale (Bazna, Valchid, Agnita), fie că se combină cele două soluții formînd două focare de apărare (Ighiușul Nou, Viscii, Bratei) sau, pur și simplu realizează amintitul etaj (Brădenii-Hendorf). Zidul, uneori înalt de peste zece metri, formînd adesea mai multe incinte (trei la Biertan), s-a întărit cu bastioane și turnuri dispuse în funcție de maxima eficacitate tactică, ca de altfel amplasarea cetății însăși, sînt rezultatul unor cerințe și condiții complexe. Fortificația se găsea fie în centrul comunei (Axente Sever, Moșna, Boian, Valea Viilor), fie plasată lateral (Bratei, Bazna), fie ridicată pe o colină care domina teritoriul hotarului comunal (Alma între Vii, Cisnădioara, Mălîncrav).

Fig. 4. Cetatea Slimnicului

Porți masive ferecate, urmate de adevărate tuneluri, transformau aceste fortificații într-un sistem aproape inexpugnabil (Cisnădie, Prejmer, Biertan).

Amenințarea unor atacuri aproape permanente face să se ajungă cu timpul la o adevărată modernizare și sistematizare a fortificațiilor. În locul vechilor valuri, a palisadelor și a șanțurilor mlăștinoase apar escarpe și contraescarpe bastioane, rondelle, ziduri dublate și triplate, dominate de turnuri masive (Cetatea Slimnicului, bisericile din Axente Sever, Buzd etc.). Sibiul este menționat, astfel, în cronicile orientale drept „Orașul roșu” datorită zidurilor sale înalte din cărămidă, care îl făceau inexpugnabil.

Lăudabilele inițiative de a salva monumentele nu trebuie să se oprească la pragul interiorului, ci trebuie să cuprindă tot ansamblul, creîndu-se încetul cu încetul centre adecvate de restaurare și conservare regionale care să preia această sarcină grea, esențială și nicidecum auxiliară.

În interiorul acestor biserici se păstrează numeroase valori artistice. Unele țin de arhitectură, ca de pildă bolta stelată, adevărată dantelărie de nervuri, a bisericii gotice de tip hală din Moșna, ca și ferestrele ogivale și tabernacolul gotic ale aceleiași biserici. Tot atât de importante sînt prețioasele picturi murale, numeroasele altare-poliptic, decorate cu picturi și sculpturi, cristelnițele din secolul al XV-lea, înrudite ca formă și material cu clopotele grele, cu decor bogat, purtînd pecețile unor meșteri vestiți ca Leonardus, pietrele funerare și epitafurile cu semnătura unui Elias Nicolai, orgile cu tuburi de lemn, stranele sculptate sau pictate, colecțiile de covoare orientale.

Tot aici se păstrau în vremuri nesigure bogățiile, de la modestul avut al individului pînă la cel neprețuit al colectivității, fenomen care își găsește cea mai elocventă dovadă în depozitul de peste 200 lăzi gotice găsit în podul bisericii din Brădenii-Hendorf, un adevărat muzeu care așteaptă doar studiul atent al cercetătorului și mîna restauratorului.

Deja amintitele realizări obținute în acțiunile de salvare și conservare ale unor astfel de monumente nu mai trebuie subliniate. Calitatea propriu-zisă a lucrărilor poate concura cu realizări similare atestate pe plan internațional, fapt recunoscut unanim. Întrebarea care se pune — mai bine zis complexul

de întrebări care se impune chiar și după o analiză superficială — este: pentru ce am restaurat? Pentru a salva, pentru a perpetua, pentru a reface un original și a-i asigura astfel ambianța sa specifică sub aspect stilistic. Acceptate deci aceste obiective, pentru a fi desăvîrșit, monumentul mai are nevoie de un lucru esențial: el trebuie să trăiască, să intre în modul cel mai eficient în circuitul public, să devină, din document de arhivă, carte deschisă și răspîndită, iar aceasta nu numai printre specialiști.

Pe de altă parte, cu toate eforturile făcute, gradul de deteriorare fiind adeseori avansat, obiectele ne fug de sub mînă. Căd porțiuni de zid, se dărîmă bolți, se demolează anexe după aprecierea unor neinițiați, iar lemnul netratat este un mediu preferat pentru carii, fungii și alte organisme dăunătoare care atacă altarele (Mediaș, Biertan), cutiile și tuburile din lemn ale orgilor (Roadăș, Bruiu), stranele (Richiș, Băgaci, Ațel), cutiile milelor (Viscri, Cîrța), suporturile de cristelniță etc., uneori piese rare din secolul al XV-lea sau al XVI-lea.

Printre cele citate se numără și vasta sferă a picturilor murale. Multe tencuieli sau zugrăveli mai ascund astfel de valori, care uneori apar din anonimat doar datorită unor accidente, ca fresca de la Sibiu datată în 1631, descoperită în 1957 cu ocazia unor reparații la un spațiu comercial, sau altele care au fost de mai mult timp sesizate, dar au rămas acoperite din lipsă de forțe specializate pentru restaurare sau măcar pentru dezvelire și consolidare.

Experiența realizată prin înființarea atelierului-laborator de restaurare lemn pe lîngă Muzeul de artă al R.S. Romînia, cu toate rezultatele cantitativ mici în comparație cu imensitatea materialului existent, reprezintă un pas deosebit de important de la care ar trebui să se treacă la cel imediat următor, formarea pe lîngă cadrele calificate aici a unor specialiști recrutați din personalul instituțiilor muzeale, personal dotat deja cu cunoștințe muzeale, oameni care o dată cu această calificare ar îmbogăți însăși rețeaua muzeelor noastre.

Fig. 5. Zidul de incintă al cetății de la Moșna.

Fig. 6. Poartă fortificată de la Cilnic.

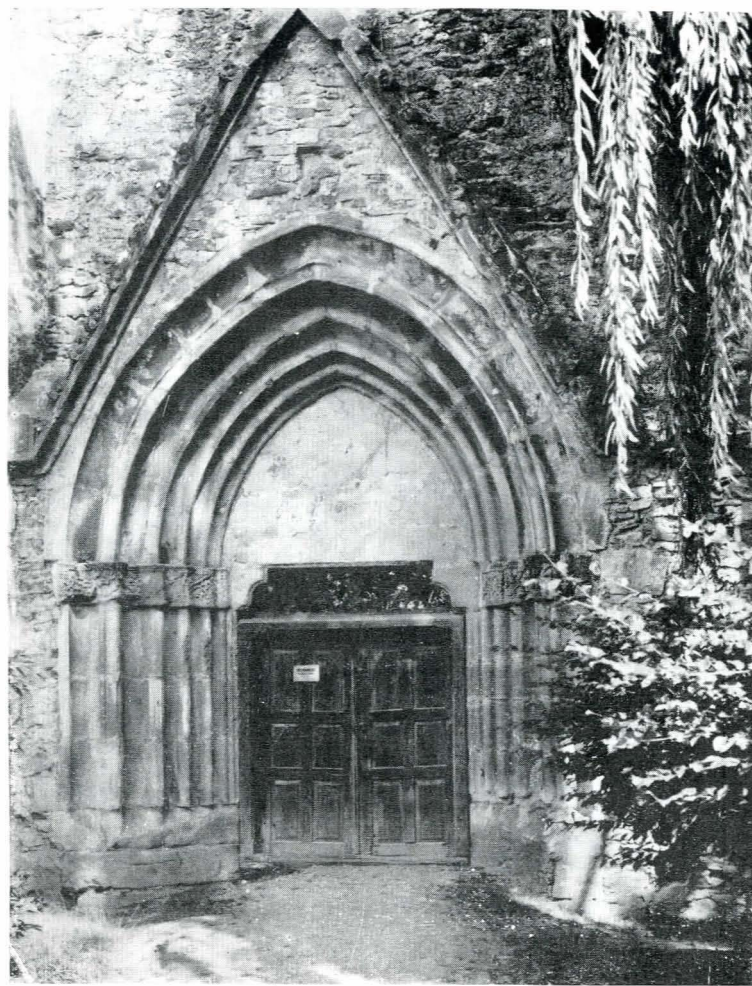

Fig. 7. Portalul bisericii din Cârța.

Măsura ar veni deci în ajutorul tuturor părților interesate, putînd să se ajungă la crearea unui front comun — care de fapt este deja la această oră mai mult decît o idee — conservarea monumentelor constituind o preocupare de seamă a celor mai importante instituții muzeale din diferite provincii ale țării (București, Cluj, Sibiu, Golești, Bran etc.). Greutatea principală care se întrezărește în lărgirea acestei sfere, în afara celei arătate mai sus, este cea a dotării unor astfel de laboratoare centrale cu utilaj modern și cu materialele necesare.

Muzeul Tehnicii populare din Sibiu, în curs de organizare și cu perspective de a deveni și sub aspectul tehnicii muzeale un important focar, dotat cu utilajele necesare și cu personalul calificat de specialitate și auxiliar, ar putea servi ca centru de cercetare și experimentare a unor procedee, formîndu-se chiar aici o serie de cadre pentru alte unități muzeale.

Pe plan local s-ar putea iniția o serie de acțiuni de conservare primară în care să fie atrași și organul tutelar, Departamentul Cultelor și deținătorul valorilor amintite, biserica evanghelică de confesiune augsburgică. Mă gîndesc în primul rînd la folosirea, de către un personal instruit de cadre de specialitate, a unor substanțe pentru combaterea cariilor (de pildă Xilamon), dușmani atît de frecvenți ai materialului lemnos.

Tema propusă permite o serie de discuții privitoare și la alte domenii unde se impune în egală măsură găsirea unor soluții urgente — gradul de conservare al multitudinii de alte materiale bogat reprezentate, ca de pildă covoare orientale, obiecte de cositor etc., cerînd de asemenea măsuri imediate — care însă, fără crearea unor condiții pregătitoare (cadre, laboratoare) nu pot fi luate în discuție.

Realizările amintite ca un important pas înainte, în special în comparație cu felul substanțial diferit de lucru aplicat în prezent, față de trecutul nu prea îndepărtat, ne înzestreaază cu suficient curaj pentru a descoperi limitele înepente unui început, convinși fiind că depășirea lor este doar o problemă de timp și nicidecum una de principiu sau de orientare.

În acest sens, reluînd ideea de la începutul materialului, subliniem că odată restaurarea terminată nu ne aflăm nicidecum la finalul unei activități, ci momentul reprezintă predarea unei ștafete, monumentul restaurat trebuînd de acum să-și trăiască viața, să fie valorificat în cel mai larg sens al cuvîntului ca sursă documentar-științifică dar și instructivă, ca punct turistic. Realizarea acestor proiecte nu mai este legată de restauratori, ci de inițiative și de o organizare adecvată, de crearea unor circuite anume de vizitare — cum există de exemplu pentru mănăstirile moldovenești — ansamblurile vizate ca obiective pledînd ele singure prin trăsăturile de originalitate și vigoare, cărora li se adaugă peisajul de un pitoresc rar întîlnit, variat și bogat.

Fig. 8. Biserica întărită din Bazna.

STEMA CU PISANIE DIN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE DESCOPERITĂ LA CETATEA DE SCAUN A SUCEVEI

C. BĂLAN și ȘT. OLTEANU

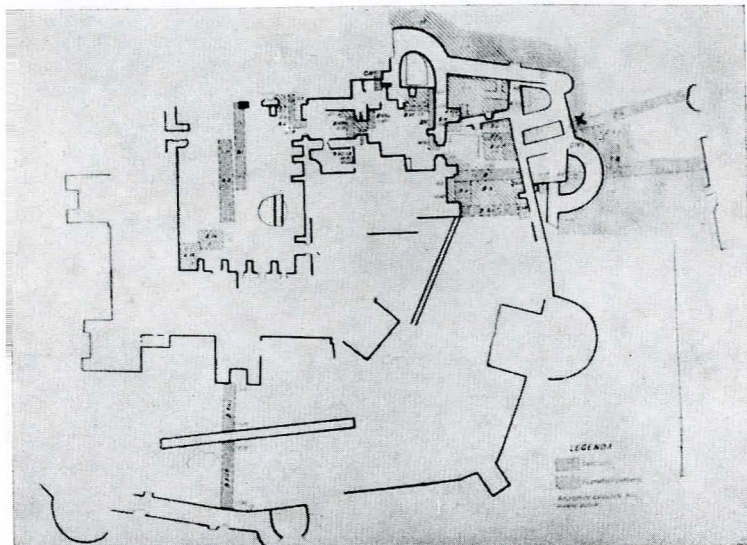

Fig. 1. Planul cetății de scaun de la Suceava (x locul unde a fost descoperită pisania).

Cetatea de Scaun a Sucevei, unul dintre cele mai valoroase monumente medievale din țară, a păstrat și mai păstrează încă, sub ruinele ei, prețioase mărturii despre trecutul glorios de luptă al poporului român. Vară de vară, campanie de campanie, osteneala cercetătorilor este răsplătită cu descoperiri care evocă variate aspecte din zbuciumata viață a așezării ce polariza acum 500 de ani problemele majore ale societății moldovenești din acea vreme.

În ciuda faptului că Cetatea de Scaun din vechea capitală a Moldovei a reprezentat timp de aproape trei veacuri principala fortificație a țării, începuturile ei, etapele activității de construcție ale impresionantelor ziduri — amintind încă și astăzi de faima lor de odinioară — n-au fost consemnate în izvoarele scrise, cunoscute pînă acum. Singurele posibilități de deslușire a tainelor acestor ziduri ni le oferă arheologia; cercetările arheologice, efec-

Fig. 2. Elemente heraldice din epilogul Evangheliarului de la 1502 aflat la Viena.

tuate pînă în prezent, au clarificat multe dintre aceste taine — putîndu-se reconstitui în bună măsură, pe baza rezultatelor lor, etapele principale de construcție a monumentului. Rămîn totuși de elucidat o serie de probleme asupra cărora arheologii nu pot emite, deocamdată, decît ipoteze de lucru urmînd ca ele să devină, într-un viitor mai apropiat sau mai depărtat, certitudini.

În acest context se înscrie și descoperirea, în campania de săpături din vara anului 1953, a unei inscripții deteriorate, inscripție care prin datele, deși lacunare, pe care le conține, prin locul în care fusese inițial amplasată, prezintă o deosebită valoare științifică. Ea trebuie pusă în legătură cu efectuarea unor lucrări constructive de o mare amploare la cetatea Sucevei, care s-au soldat cu realizarea celei de-a doua pinze de ziduri cu bastioane semicirculare. Reconstituirea textului acestei inscripții, pe care o încercăm în studiul de față, ar putea duce, dacă mai e nevoie s-o spunem, la stabilirea momentului amplasării inscripției la intrarea în cetate, moment ce marchează definitivarea marilor lucrări de construcție de care a fost vorba mai sus.

Inscripția în cauză a fost descoperită în fața încăperii denumită R. 6 (după planul lui Romstorfer) (fig. 1) din sectorul intrării principale în cetate — ce exista din a doua jumătate a secolului al XV-lea; ea se afla în molo- zul din șanțul de apărare (cel de-al doilea șanț de apărare în ordine cronolo- gică) la adîncimea de 3,53 m (măsurat de la înălțimea actuală a ruinei) dea- supra unui strat subțire de depuneri din dărîmături ce suprapunea un alt strat, rezultat dintr-un incendiu, surprins pe toată suprafața cetății. Aceste date prezintă un interes deosebit în ce privește fixarea momentului prăvălirii zidului de incintă unde era amplasată inscripția pomenită, deoarece stratul de incendiu marchează tragicele evenimente ale anului 1675, care au dus la distrugerea intenționată a cetății de scaun a Sucevei. Lespedea cu inscripția avusese o grosime de cel puțin 0,25 m, înălțimea de circa 1,20 m și lățimea de circa 0,85 m; ea era materializată în gresie calcaroasă, calcinată cu ocazia incendiului și sfărîmată în urma alunecării de pe zidul unde fusese amplasată inițial. Faptul că, între stratul de incendiu din 1675 și lespedea cu inscripția, se afla o depunere subțire de molo- z dovedește că prăbușirea pisaniei s-a petrecut la o dată ulterioară incendiului propriu-zis, nu mult însă după 1675¹.

Din inscripția deteriorată nu se mai conservă decît cîteva grupuri dis- parate de cuvinte sau fragmente de text asupra cărora ne vom opri în pagi- nile următoare. Literele sînt în relief și par a fi fost aurite. Textul se află pe o bordură proeminentă formînd un cvadrilob alungit ce încadrează stema Moldovei; cîmpul este ocupat de capul de bour orientat spre dreapta avînd între coarne o stea cu șase colțuri; gîtul prelungit al bourului coboară pînă în dreptul unui coif plasat deasupra unui scut. Scutul conservă în partea supe- rioară o floare de crin și trei fascii dispuse longitudinal, iar în partea inferi- oară, trei rozete așezate oblic și o cruce cu două brațe, plasată în spațiul din stînga, înclinată de la exterior spre interior. În zona din dreapta între cva- drilobul care încadrează stema și gîtul bourului este reprezentat soarele cu 12 raze (un cap înscris într-un cerc cu 6 raze mari și alte 6 raze mai mici în intervale). Elementele heraldice amintite au fost sculptate în relief. Cîm- pul din jurul bourului era pictat în albastru deschis. Este posibil ca și cele- lalte spații din cuprinsul stemei să fi fost inițial pictate; din păcate astăzi nu se mai poate observa nici o altă urmă de culoare.

O altă descoperire care vine să lărgescă cadrul investigațiilor legate de inscripția pe care o prezentăm o constituie fragmentele dintr-o altă inscrip- scoasă la iveală alături și, în parte, sub lespedea primei pisanii. Din această a doua inscripție, lucrată din gresie verde, calcinată și ea și complet sfărîmată, nu s-au găsit decît o literă (în foiță de aur), o liniuță și un colț din chenarul plastic, compus dintr-o baghetă încrucișată. Profilul baghetei cu muchie și fețe înclinate aparțin în sens larg secolului al XVI-lea, dar ținuta modestă a acestei lespezi se referă, probabil, numai la un fenomen secundar și ulte- rior construcției pinzei de ziduri cu rondele².

Deși nu această inscripție ne interesează direct în studiul nostru, am pomenit-o deoarece constituie un argument de bază în stabilirea amplasa- mentului pisanilor. Ele își aveau locul în primul rînd la intrarea princi- pală în cetate, intrare care la acea vreme se situa între cele două rondele

¹ „Studii și cercetări de istorie veche”, an IV (1954), nr. 1—2, p. 271—272.

² Ibidem.

Fig. 3. Stema cu inscripția de la Cetatea Sucevei (desen de arh. A. Pănoiu)

Fig. 4. Stema cu inscripția din 1461 de la mănăstirea Putna.

înaintea încăperii R. 6³. De altminteri, așa cum s-a stabilit ulterior, aici exista podul suspendat peste șanțul de apărare care făcea legătura între platoul din apropiere și cetate. Nu departe de locul unde au fost descoperite inscripțiile s-au găsit și pilonii de zid masiv (unul dintre ei având dimensiunile: 1,95X3,05 m de secțiune romboidală) ce susțineau podul de care am vorbit⁴.

În cele ce urmează vom încerca să reconstituim, în măsura posibilităților și aplicând metoda comparativă, textul inscripției pe baza căruia vom putea face unele aprecieri mai exacte privind încheierea celei de-a doua mari etape a lucrărilor de fortificare a cetății.

Deși a suferit importante deteriorări în urma vicisitudinilor vremurilor, pisană mai păstrează încă unele elemente care atestă incontestabil că avem

³ Vezi în acest sens și informația din Miron Costin, *Opere*, Ed. P.P. Panaitescu, Buc., 1958, p. 265 unde cronicarul referindu-se la pisanile puse de unii voievozi arată că: „cearcă la turnul cetății Sucevei dinspre amiază unde scrie sus că iaste tocmît de Irimie vodă și la poarta cetății vei afla numele lui Despot, care slove pe lîngă buor le-am citit eu singur”. Ar fi posibil ca fragmentele din amintita pisanie databilă în sec. al XVI-lea, la care ne-am referit anterior, să fi aparținut lui Despot vodă (1561—1563).

⁴ „Studii și cercetări de istorie veche” an IV (1954), nr. 1—2, p. 276.

de a face cu o reprezentare heraldică, ce aparține tipului dezvoltat⁵, asemănătoare întrucîtva aceleia existente și astăzi în frontispiciul turnului de la intrarea M-rii Putna, ridicat de Ștefan cel Mare la 1481⁶ (fig. 4).

Din textul înscris odinioară în cvadrilobul ce încadra stema de care ne ocupăm se poate desluși cu ușurință la început numele: „† Io Ștefan” — desigur voievod.

La o cercetare sumară, evident, posibilitatea de datare a inscripției este dificilă. Așa se explică faptul că în raportul de săpături, alcătuit după aducerea la lumină a pisaniei, s-a apreciat că voievodul menționat în textul lapidar la care ne-am referit este Ștefăniță⁷ (1517—1527).

Socotind că un studiu atent al elementelor epigrafice și al reprezentărilor heraldice ale piesei în cauză ne poate duce la determinarea momentului cînd a fost încastrată această stemă, deasupra intrării, ce dădea acces în

⁵ Vezi M. Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, an II (1955), nr. 1—2, p. 69—88; vezi și N. Constantinescu, *Mănăstirea Putna*, ed. a II-a, Buc., 1967, fig. 19.

⁶ Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare, Buc., 1958, p. 49 (pe care-l vom cita în cele ce urmează: Repertoriul).

⁷ „Іо Стефанъ”

⁸ Vezi Raportul intitulat: Șantierul Suceava-Cetatea Neamțului, în „Studii și cercetări de istorie veche”, an IV (1954), nr. 1—2, p. 271. Vezi și Repertoriul, p. 226.

cetate dinspre platou, vom începe cercetările noastre cu analiza formularului pisaniei.

Inscripția atît cît mai poate fi citită acum este: „† Іw Cтѣфан[и]... ии гра(а)и сѣ[н]... † а св ... кт лѣ[т]а... и н[а]... [тѣ]жжжж м(к)с(е)ца сеп(темвриѣ) 11”⁹

Pentru datarea textului, în afară de mențiunea numelui „Io Ștefan” și de caracteristicile grafiei, care permit plasarea pisaniei în perioada din ultimele decenii ale sec. al XV-lea și pînă în primele decade ale veacului al XVI-lea, dispunem și de alte elemente, care ne vor servi la restrîngerea acestei încadrări. Este vorba de formularul din partea finală a inscripției unde fuseseră dăltuiți anii de domnie ai celui voievod Ștefan, în corelație cu timpul, calculat de la „facerea lumii” — văleatul cînd a fost alcătuită pisania.

Cercetînd textele epigrafice, însemnările și documentele, am putut stabili faptul că în Moldova practica de a releva paralel cu data (văleatul) cînd a fost înfăptuit un anumit lucru și anii ce au trecut de la începutul domniei unui voievod pînă în momentul respectiv a fost folosită din ultimul deceniu al sec. al XV-lea, pînă către mijlocul veacului următor¹⁰. Adoptarea acestui sistem aparține prin urmare cancelariei lui Ștefan cel Mare a cărui îndelungată și bogată activitate de-a lungul a 47 de ani de stăpînire a Moldovei impusese practici noi în marcarea cronologiei diferitelor sale acțiuni. Fîind folosită mai bine de 10 ani de grămăticii voievodului, era firesc ca practica aceasta să-și găsească întrebuințare și în vremea urmașilor săi: Bogdan cel Orb (1504—1517), Ștefăniță (1517—1527), Petru Rareș (1527—1538).

Particularitățile formularului inscripției descoperite la cetatea Sucevei pledează pentru datarea pisaniei spre sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare. Afirmarea noastră se întemeiază pe următoarele considerații:

În textele alcătuite în perioada anilor 1492—1497 se întrebuința mai ales formula întîlnită, spre exemplu, în însemnarea din 1493 oct. 26 de pe

Alte texte din perioada 1500—1502 conservă o redacție apropiată de aceea întîlnită în ultima parte a pisaniei în cauză¹¹. Remarcăm din categoria acestora însemnarea din 1500 iunie 14 de pe un Apostol dăruit de Ștefan cel Mare mănăstirii Neamț¹² unde apare formula: „... а сего господства лѣта м и на четврѣто тѣжжжж и сѣврѣжжжж мѣсеца ісїиѣ 11 а҃иѣ”¹³; poate fi încă relevat și textul: „... а сего господства лѣта м и на шесто тѣжжжж”¹⁴, de pe tetraevanghelul din 1502 iunie 24, scris de ieromonahul Spiridon de la Putna¹⁵.

Bazați pe aceste informații, credem că pisania de la Cetatea Sucevei trebuie plasată în jurul anilor 1500—1502. Presupunerea noastră se întemeiază pe faptul că fragmentul final al inscripției nu își găsește o mai bună analogie, decît cu formularele textelor întîlnite în intervalul de timp la care ne-am referit.

Pentru plasarea pietrei în cauză în epoca lui Ștefan cel Mare pledează de altfel și elementele heraldice ce le conservă stema de la Cetatea Sucevei și care-și găsesc analogii în rîndul pieselor cuprinse în studiul citat al prof. M. Berza.

Cel mai caracteristic exemplu în acest sens îl constituie desenul reprezentînd un cvadrilob în care este înscrisă însemnarea din 1502 aprilie 23 de pe evangheliarul menționat mai înainte, aflat la Viena¹⁶, mărginit pe latura din dreapta de un scut ce cuprinde aceleași însemne ca și stema de la Cetatea Sucevei (fig. 2).

Considerînd că inscripția aparține voievodului Ștefan cel Mare și anume perioadei din jurul anilor 1500—1502, vom trece la reconstituirea parțială și sub forma probabilității a textului, ținînd seama și de celelalte grupuri răzlețe de litere ce s-au mai păstrat, din cuprinsul acestei pisanii (fig. 3).

Inscripția ar fi putut avea următorul conținut: „† Іw Cтѣфан[и] воєвода б(о)ж(ї)ю м(и)л(о)стїю г(о)сп(о)д(а)рк земан Алладжжжж с(и)нк Богдана воєвода”¹⁷ с(т(е))ни гра(а)и сѣ[н] кѣ лѣтѣхъ 11”¹⁸ † а св ... кт лѣ[т]а... и н[а]... [тѣ]жжжжж, м(к)с(е)ца сеп(темвриѣ) 11”.

În traducere „† Io Ștefan[ul] voievod, din mila lui Dumnezeu domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod. zidu[r]ile cetății aceasta [în anul 7(000)] † iar a . . . sa . . . în anul . . . și . . .”¹⁹ spre . . . curgător, luna septembrie 14”.

Este prin urmare vorba de încheierea unor lucrări de refacere a zidurilor cetății Suceava²¹.

Cercetătorii care au efectuat în ultima vreme studii privind principalele etape de construcție a acestui însemnat monument de arhitectură militară au emis ipoteza că zidurile care au dus la realizarea celei de-a doua pinze de apărare cu bastioane semicirculare au fost inițiate după 1476; ei au afirmat că aceste lucrări au fost definitivate către 1485 și probabil, chiar înainte de 1479²².

Disponînd acum de mai multe elemente în legătură cu data amplasării inscripției (cca. 1500—1502) se pot emite două ipoteze: și anume că pisania a fost alcătuită cu prilejul reparațiilor efectuate în urma distrugerilor provocate cetății Sucevei în timpul asediului din anul 1497; a doua ipoteză se referă la punerea pisaniei după terminarea ultimelor lucrări de construcție a celei de-a doua pinze de ziduri înălțate în cursul unei etape mai îndelungate de către Ștefan cel Mare și încheiată către 1500—1502.

În ce ne privește pledăm pentru aceasta din urmă, care ni se pare mai plauzibilă, pentru considerentul că o asemenea stemă cu inscripție — alcătuită cu un fast deosebit — era destinată să marcheze realizarea unui complex constructiv de mare amploare.

⁹ Traducerea este: „Io Ștefan. cetății aceasta. † iar a. . . sa. . . în anul. . . și spre. . . curgător, luna septembrie 14”.

¹⁰ Vezi de exemplu pisania din 1492 oct. 28, de la Bis. Sf. Gheorghe din Hirău, unde, după ce este indicat anul de la „facerea lumii”, apar menționați și anii corespunzători, calculați de la începutul domniei lui Ștefan cel Mare „. . . iar a domniei sale în anul 30 și șase curgători” (Vezi și Repertoriul, p. 94—95). Pentru alte inscripții și însemnări în cuprinsul cărora s-a folosit acest mod de datare de-a lungul anilor 1493—1532 să se vadă Repertoriul p. 109, 114, 124, 126, 139 și 143, 144 și 146, 148, 160, 166, 183, 190, 307, 357, 405—406, 408, 411, 415, 418; să se vadă de asemenea Inscriptiile medievale ale României, Orașul București, vol. I, Buc., 1965, p. 784; N. Iorga, Les arts mineurs en Roumanie, III, La miniature roumaine, tom. I, Buc. 1934 pl. V; S. Fl. Marian, Cîteva inscripțiuni și documente din Bucovina, Buc., 1886, p. 299; G. Balș, Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea, în „Bul. Com. mon. ist.”, an. XXI (1928), p. 42 și foto la p. 46 fig. 42; Dimitrie Dan, Mănăstirea și comuna Putna. Cu două appendice. Buc., 1905, p. 107; Eugen Kozak, Die Inscripten aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Quellenkunde der Landes und Kirchengeschichte, I. Teil, Steininschriften, Viena, 1903, p. 133; A. I. Iașimirovski, Славянскія и русскія рукописи румынскихъ библиотекъ, Sanctpeterburg, 1905, p. 273, 277, 601, 632, 640-641, 861, 868, 869, 871, 872, 874; I. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, vol. II, Buc. 1913, p. 425, 444; P. P. Panaitescu, Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R., Buc. 1959, vol. I, p. 120; Ms. slav. nr. 538 de la Bibl. Acad.

¹¹ Repertoriul, p. 405—406. (Traducere: „. . . iar al domniei lui anul al 30-lea și șapte curgător, luna octombrie 26); vezi în acest sens și: formularul pisaniei din Borzești de la 1494 oct. 12, (Repertoriul, p. 109); inscripția clopotului de la m-reă Bistrița din 1494 iul. 25 (Repertoriul, p. 357); pisania Bis. Sf. Nicolae din Dorohoi de la 1495 oct. 18 (Repertoriul, 114); însemnare din 1495 nov. 3 de pe un tetraevanghel de la m-reă Zografu (Repertoriul, 107); pisania Bis. Sf. Apostoli din Huși, din același an, luna noiembrie 30 (Repertoriul, 124); pisania Bis. din Războieni de la 1496 nov. 8 (Repertoriul, p. 139 și 143); pisania Bis. din Tazlău, de la 1497 nov. 8 (Repertoriul, p. 144 și 146).

¹² Repertoriul, p. 147 și 148 (Traducerea: „. . . iar al domniei lui în anul 40 și spre unul curgător, luna noiembrie 14”. Să se vadă în același sens și pisania Bis. Sf. Ioan din Piatra Neamț de la 1498 nov. 11 (Repertoriul, p. 160); pisania din 1499 oct. 24 de la clopotnița aceluiași lăcaș (Repertoriul, p. 166); pisania Bis. din Volovăț de la 1502 sept. 14 (Repertoriul p. 183); însemnarea de pe evangheliarul din 1502 aflat la Biblioteca Națională din Viena (Vezi M. Berza, studiul citat în „Studii și cercetări de istoria artei”, an II (1955), nr. 1—2, fig. 17); inscripția acoperămîntului pentru masa din altar din 1502 dec. 25 de la m-reă Putna (Repertoriul, p. 307); inscripția crucii din 1503 oct. 6 de la m-reă Putna (S. Fl. Marian, op. cit., p. 299); pisania m-rii Dobrovăț de la 1504 (Repertoriul, p. 190); Vezi și D. Dan, loc. cit., pentru anul 1510 aug. 15; G. Balș, loc. cit., pentru pisania din 1532 sept. 12.

¹³ În textul inscripției ce încadrează stema „. . . и н[а]... [тѣ]жжжжж. . .”¹⁴ Iată cum a fost înscrisă în cvadrilobul stemei de la cetatea Sucevei această parte a inscripției: „. . . † а св ... кт лѣ[т]а... и н[а]... [тѣ]жжжжж м(к)с(е)ца сеп(темвриѣ) 11”.

¹⁵ Traducerea „. . . † iar a. . . sa. . . în anul. . . și spre. . . curgător, luna septembrie 14”.

¹⁶ Traducerea: „. . . iar al domniei sale în anul 40 și spre patru curgător și s-a isprăvit în luna iunie 14 zile”.

¹⁷ Traducerea: „. . . iar al domniei sale în anul 40 și spre șase curgător”.

¹⁸ Aflat acum în colecțiile Secției de artă feudală a Muzeului de artă al R.S. România; inițial Tetraevanghelul fusese dăruit m-rii Bistrița (Vezi Repertoriul, p. 415).

¹⁹ Vezi și Em. Condurachi, Blazonul lui Ștefan cel Mare, în „Hrisovul”, an V (1945), p. 146—151; N. Iorga, Les arts mineurs en Roumanie, III, La miniature roumaine, tom. I, Buc., 1934, pl. V.

²⁰ Piatra este spartă.

²¹ În studiul intitulat Cetatea de scaun a Sucevei, Buc., 1965, îngrijit de M. D. Matei și Al. Andronic, la p. 35 se amintește că în anii care au urmat după asediul din 1497 „au avut loc după toate probabilitățile lucrări de finisare ale construcțiilor din cetatea de scaun de la Suceava, încheiate cu punerea unei inscripții deasupra porții de intrare”.

²² M. D. Matei și Al. Andronic, loc. cit.

CONTRIBUȚIE LA CUNOAȘTEREA TIPOLOGIEI BISERICILOR DE LEMN*

Arh. ANDREI PĂNOIU

Este recunoscut îndeobște că, între sistemul de boltire al bisericilor de lemn de la sud de Carpați și formele și procedeele constructive similare ale arhitecturii de zid, există interferențe. Înfățișarea unor monumente din lemn datînd încă din secolele XVII—XVIII, cum sînt bisericile din Grămești, Slăvuța, Bălești sau Leleasca etc., vădește relația reciprocă între arhitectura lemnului și cea de zidărie. În acest sens se înscrie în primul rînd schimbul firesc între formele de plan, preluate și adaptate de fiecare dată noului sistem constructiv, sau posibilitățile pe care le oferă materialul. Foarte pregnante sînt însă trecerile dintr-o parte în alta a elementelor decorative; uneori detalii întregi justificate în arhitectura de zid ca sistem constructiv dobîdesc, prin transpunere, în arhitectura de lemn, un rol plastic major. Brîul median al fațadelor de zidărie poate fi atribuit la noi arhitecturii lemnului; torsada lui nu este altceva, după aprecierea noastră, decît transpunerea decorativă a împletiturii răsucite ce lega la jumătatea înălțimii lor pereții din

* Vezi sub acest titlu și materialul autorului din „Sesiunea de comunicări a muzeelor de artă, februarie 1968”.

pari înfipti în pămînt¹. La fel se poate spune și despre unele elemente decorative în piatră, a căror formă trădează mai degrabă un mod de a gîndi exprimat în creștături, specifice lemnului.

Biserica de lemn a împrumutat de la cea de zidărie modul de a realiza proscomidia și diaconiconul, copierea — cu rol decorativ — a cornişelor din cărămizi așezate pe colț, în retragere succesivă, și poate — în parte — modul de boltire, legat de organizarea volumelor și acuzarea spațiilor interioare etc. Insistînd asupra acestui ultim aspect, precizăm că, față de solicitările prilejuite în ansamblul edificiului, datorită particularității structurii

¹ Asemenea pereți sau garduri din pari împlețiți sînt întîlniți pînă astăzi; adesea acești pereți, aflați cu precădere în construcția dependințelor gospodărești, sînt spoiți cu ceamur, păstrînd însă aparent, în relief, legătura răsucită de nuiile, ce reunește la jumătatea înălțimii lor toți montanții. Să nu uităm că altădată erau construite după acest procedeu chiar edificii importante, cum sînt de pildă bisericile. Sînt concludente în acest sens catagrafiile de la începutul secolului al XIX-lea, care consemnează în Cîmpia Dunăreană și biserici din „gardu”, alcătuite desigur, din pari și împletitură de nuiile. Transpunerea acestei „împletituri” ca element decorativ, trebuie legată și de sensul simbolic pe care l-a dobîndit cu timpul torsada.

Fig. 1. Biserică din Mîslea.

sale, lemnul, ca element de alcătuire a boltei — avînd dimensiuni neobișnuit de mari, în raport cu volumul redus al cărămizii — a favorizat dezvoltarea unei arhitecturi care ajunge să cunoască în cele din urmă o evoluție proprie, generînd forme plastice de acoperire a spațiilor, dintre cele mai interesante.

Dacă bolta semicilindrică din zidărie poate fi considerată ca o succesiune de arce egale rezemate pe pereții laterali ai navei, bolta de lemn în schimb, apare ca o alăturare de fișii longitudinale, fiecare element — îndeosebi cele din partea superioară — comportîndu-se întotdeauna unei grinzi, care se rezemă pe timpanele din capătul încăperilor².

În mod firesc, faptul acesta implică și unele particularități de ordin plastic, conferind arhitecturii lemnului alte spații, alte jocuri de volume; și aici întreg ansamblul edificiului, cu toată complexitatea programului său, reușește să se înscrie sub învelitoarea unui acoperiș unitar, tot atît de modest ca și cel al locuințelor.

În cele ce urmează, ne vom opri asupra cîtorva monumente mai puțin cunoscute, reliefînd unele dintre aspectele amintite, legate îndeosebi de relația dintre forma de plan și sistemul de boltire.

Cu alt prilej³, arătăm că bisericile de lemn din Oltenia aparțin mai multor grupe, clasîndu-le îndeosebi după forma de plan. Semnalăm că la

² Facem abstracție aici că unele bolți semicilindrice din lemn sînt încinse pe intrados sau extrados cu arcuri dublouri și încheiate la capete prin îmbinări de tipul gardinului de butoi, fixate și în cuie de lemn, unde întreg leagănul lucrează solidar. Nu intră în discuția de față nici situația așa-ziselor bolți piramidale realizate din așezarea orizontală a bilelor, prin suprapunere, în retragere succesivă (procedeu cunoscut cu precădere în zona Gorjului și a Vâlcei la anexele gospodărești, concepute adesea fără pod, așa cum sînt pivnițele, ca și la hornurile caselor cu corlată din zona subcarpatică), precum nici a bolților poligonale ce încearcă să reproducă din fișii forma de calotă, prezente în zona Buzăului, apărute aci sub influența arhitecturii de lemn moldovenești, prin intermediul Vrancei (vezi de pildă pentru aceasta bisericile din Nehoișu-Buzău, Valea Sării-Vrancea și Sărata — Piatra-Neamț).

³ Vezi Comunicarea la Sesiunea citată, p. 259—272.

tipul de plan cu pronaosul mai larg decît naosul⁴ fiecare volum este boltit independent; pentru restul monumentelor cu pronaosul de aceeași deschidere ca naosul, se preciza că ambele piese pot fi acoperite cu un semicilindru continuu, în afara cazurilor cînd pronaosul este tăvănit, în intenția surmontării cîteodată a unei clopotnițe. Tot ca o excepție, din acest punct de vedere, trebuie considerată și biserica din Riureni (1747), unde capătul de vest al bolții pronaosului se întoarce spre interior, simetric bolții altarului, racordîndu-se însă profilului leagănului naosului.

Cîteva monumente ca: bisericile din Budurești, Sohodolu, Bercești, Ulmetu sau Bălteni (județele Vâlcea și Gorj) diferă față de tipurile obișnuite la care ne-am referit, prin forma și modul de dispunere a bolților. Traseul acestor bolți, în opoziție cu simplitatea planului edificiului, încearcă să reproducă, în spațiu, o desfășurare de volume, care să amintească forma de cruce. O analiză comparativă cu alte monumente aflate de cealaltă parte a Oltului vine să ne confirme că nu ne aflăm în fața unor exemple întîmplătoare; varietatea soluțiilor întîlnite pune în lumină noi aspecte legate de lanțul evolutiv al artei de a clădi a meșterilor noștri din trecut.

La biserica din satul Budurești⁵, naosul este acoperit cu o boltă semicilindrică de o deschidere mai mică decît lățimea navei⁶ rezemată pe două

⁴ Vezi bisericile din Pișteștii-din-Vale, Bibești, Grămești sau Cărpenișu-Pietrari etc.

⁵ Biserica Cuvioasa Paraschiva — Dobriceni, ctitorită de popa Mielea Stăiculescu în 1756 (vezi: I. Popescu-Cîlioni, *Bisericile, tîrguri și sate din Vâlcea, Craiova, 1941*, p. 32); data ridicii este scrisă de altfel și pe portalul dintre naos și pronaos, unde este pomenit între ctitori și „Ione tîmplarul cu meșteșugul lemnului”, alături de toți sătenii din Budurești. Pridvorul actual al acestei biserici este o refacere recentă din zidărie care mutilează întreg monumentul.

⁶ Procedul acesta este foarte răspîndit; prezintă avantajul că degajă streșina și permite dezvoltarea bolții între pantele învelitorii după un arc în plin cintru.

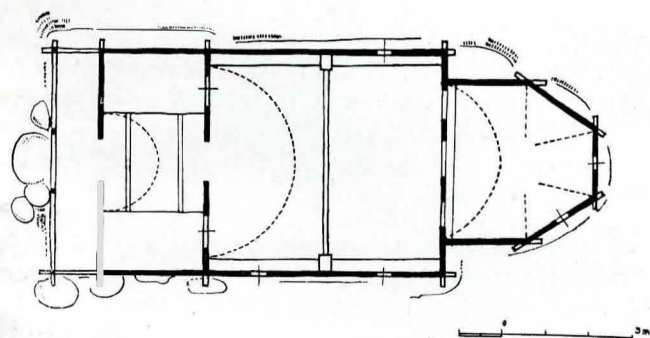

Fig. 2. Planul bisericii din Sohodolu — Baia de Fier, județul Gorj.

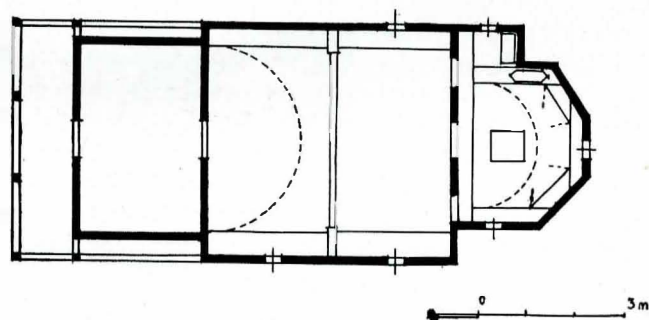

Fig. 3. Planul bisericii din Bercești—Cernădă, județul Gorj.

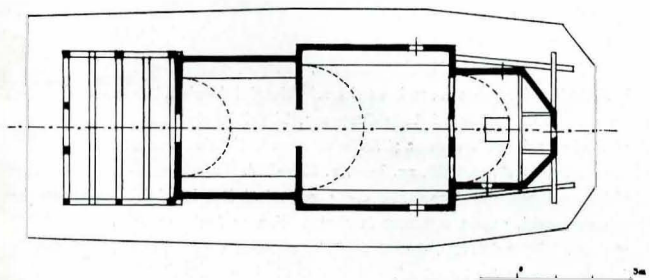

Fig. 4. Planul bisericii din Olteni—Drăganu.

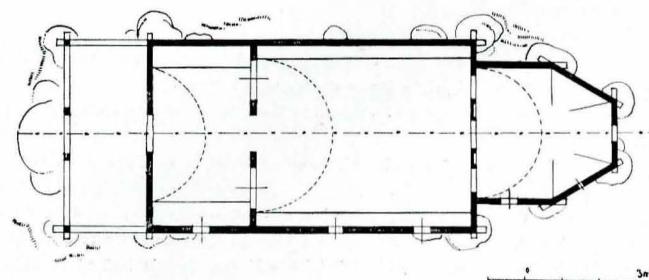

Fig. 5. Planul bisericii din Corbii—Ciungi, județul Dîmbovița.

aripi înguste, aflate de-a lungul pereților laterali. Leagănul acesta este consolidat la jumătatea sa printr-o nervură transversală fixată pe intrados, reze, mată la capete pe o grindă așezată în planul de naștere al bolții, ca tirant între pereții navei. În ceea ce privește pronaosul, forma și poziția leagănului urmăresc îndeaproape naosul; lipsește însă arcul dublou și tirantul. Meșterul a simțit aici nevoia să consolideze și perețele despărțitor dintre naos și pronaos cu perețele de vest al fațadei, printr-o punte axială⁷. De reținut că această boltă este de o deschidere mai mică decât cea a naosului, sporindu-se în schimb lățimea aripilor laterale.

Atât în naos cât și în pronaos, cele două aripi orizontale pe care zac semicilindrii bolților depășesc spre interior deschiderea arcului, oferind prin grosimea lor imaginea unui guler, de o parte și de alta a leagănului, îmbogățind astfel aspectul plastic al interiorului, lăsând totodată impresia unei stabilități sporite. De fapt, prin acest artificiu de sporire a lățimii aripilor se urmărește și mascarea pornirii bolților, pentru a reda acea „cerime” în, tradăver „fără margini”⁸. Acoperirea absidei este realizată prin desfășurarea unei bolți sprijinite pe o serie de nervuri arcuite în evantai, care pornesc din intersecția pereților spre un arc ce delimitează, în planul tîmplei, partea superioară a altarului.

Modul acesta de boltire a naosului și a pronaosului de la biserica din Budurești ar putea fi considerat un exemplu singular dacă n-ar fi regăsit identic și la biserica din Sohodolu — Baia-de-Fier⁹; și aici, deși cele două bolți păstrează același ax longitudinal și același plan de naștere, arcele profilului lor nu sînt concentrice. Pentru acuzarea acelei diferențe urmărite, meșterul a recurs aici la o aplatizare și mai pronunțată a bolții joase, aflată pe pronaos (fig. 2).

La alte exemplare din aceeași epocă, bolta de pe pronaos se îngustează și mai mult, ajungînd, la biserici ca cele din Ulmetu¹⁰ sau din Bălteni¹¹, să cuprindă numai treimea mijlocie din lățimea navei. De reținut că la aceste două biserici, este boltit asemănător pronaosului chiar și pridvorul, poate numai cu rolul de a pune și mai bine în evidență axul longitudinal.

Privită în ansamblu, fără îndoială că această soluție de ordonare a bolților nu poate fi considerată ca o consecință a unui anumit proces de degenerare pe care îl suferă formele arhitecturii tradiționale, pe măsură ce ne apropiem de mijlocul secolului al XIX-lea, așa cum am fi tentați să credem la prima vedere, ci ca un fenomen evolutiv firesc, întemeiat pe o bogată experiență în acest domeniu, cu tradiții îndepărtate. Concludent din acest punct de vedere se înfățișează biserica din Berceni-Cernădia¹² ale cărei bolți, foarte apropiate ca dimensiuni de cele de la Ulmetu sau Bălteni, păstrează — ca idee — poziția celor de la Budurești și Sohodolu. Bolta îngustă a pronaosului este prevăzută aici, poate numai în chip decorativ, cu două nervuri transversale așezate către capetele leagănului. Astfel tratată, această boltă reușește să facă o legătură unitară întrespațiul exterior al pridvorului tăvănit și „cerimea” largă a naosului, creînd deopotrivă impresia unor dimensiuni sporite și a unei reale monumentalități (fig. 1,3).

Procedeuul acesta de acoperire a pronaosului cu o boltă mai îngustă decît cea a naosului este regăsit și la unele monumente aflate de cealaltă parte a Oltului, cum este, de pildă, biserica cimitirului din Sălcuța¹³. Bolțile actuale ale acestei biserici — și ele de deschideri diferite — cu un profil desfășurat după un traseu poligonal, sînt o refacere de dată mai recentă. Cele originale aveau desigur o formă semicilindrică; peste pronaos se păstrează aripile laterale pe care se rezema leagănul, realizate însă de această dată în trepte. De reținut că această soluție de creare a unei imagini dezvoltate a interiorului, prin așezarea leagănului pe o serie de trepte în retragere succesivă,

reprezintă o formă plastică evoluată, dar binecunoscută și în sistemele de boltire a bisericilor de lemn din zona Drăgășanilor¹⁴.

Ideea care stă la baza acestui procedeu de acoperire a spațiilor cu bolți de deschideri diferite poate fi atribuită intenției de a acuză ierarhizarea compartimentelor edificiului, înscriind totodată planului bolților forma de cruce. Prezența crucii în traseul bolților trebuie pusă în legătură cu un anumit tip de plan, conceput chiar în formă de cruce, îmbrățișat de numeroase biserici de lemn din partea stîngă a Oltului, așa cum sînt cele din Valea-Mare, Cîrstieni, Tufenii-din-Vale, Scurtu-Mare, Cîrtojanca, Cobia, Cîndeștii-din-Vale etc¹⁵. Unele dintre bisericile aflate în zona masivelor păduroase ale Argeșului, deși au în plan forma de cruce, cu pronaosul decroșat spre interior, ca și absida altarului, ele se înscriu totuși într-un dreptunghi, realizat dintr-o talpă puternică, așezată pe un fundament de piatră sau cărămidă; majoritatea dintre ele au însă pronaosul tăvănit. Exemplul cel mai caracteristic din acest punct de vedere îl constituie poate biserica din Olteni-Drăganu¹⁶, unde retragerile laterale ale pronaosului sînt amenajate ca două pridvorașe înguste, care aici suplinesc funcțiunea acelei bănci aflate pe latura de sud a bisericilor de lemn¹⁷ (fig. 4).

Originea soluției acoperirii naosului și pronaosului cu bolți independente de mărimi diferite, în sensul celor arătate, vine să ne-o lămurească, în chip logic, un alt monument aflat nu departe de cel din Sălcuța. Este vorba de biserica din Corbii Ciungi¹⁸, al cărei plan în formă de cruce, cu naosul mai larg decît pronaosul și absida altarului constituie unul din exemplarele cele mai caracteristice de acest fel; ca și la celelalte monumente descrise, ambii semicilindri se reazimă pe cîte două aripi înguste aflate de-a lungul pereților laterali; excepție face numai bolta altarului, care se desfășoară ca o continuare a laturilor de sud și de nord ale absidei, avînd o deschidere aproximativ identică cu cea a leagănului de pe pronaos¹⁹. Forma acoperișului actual nu poate fi discutată deoarece este refăcută total; reținem însă încercarea de a se încadra absida în partea superioară cu o ramă dreptunghiulară, măsură ce conferă o stabilitate sporită a acesteia (fig. 5). Execuția foarte corectă, simetria perfectă și prelucrarea atentă a elementelor asamblate, ca și pardoseala din plăci ceramice anume făcute, pledează pentru înscrierea acestei biserici în rîndul unei tipologii unitare, care a cunoscut altădată o largă arie de răspîndire, ilustrată — tot în județul Dîmbovița — și de alte monumente cu o formă de plan identică, așa cum sînt bisericile din Cobia de Sus, Cobia de Jos, Dealul Serbeștilor și Mislea, tocmai de această tipologie trebuie să legăm și monumentele la care ne-am referit, aflate de cealaltă parte a Oltului.

* * *

Din sumara analiză a monumentelor amintite, se desprinde că biserica de lemn cu pronaosul mai îngust decît naosul urmărește să înscrie în planul său forma de cruce; la un moment dat, acest plan devenind neîncăpător, în raport cu cerințele impuse de creșterea populației satelor, în mod necesar, trebuia înlocuit sau restructurat²⁰. Așa cum am văzut, forma de cruce, de la care se pornise inițial, rămîne să supraviețuiască la unele monumente numai prin modul de dispunere a bolților sau prin unele încercări de marcarea a acesteia în structura planului dreptunghiular, generînd treptat interpretări diferite²¹.

Fără îndoială, în expunerea noastră pornim de la faptul că monumentele citate trebuie considerate drept reproduceri tîrzii ale unor prototipuri îndepărtate, plămădite la rîndul lor, ca rod al unei experiențe îndelungate.

⁷ Monumentul fiind așezat pe un bot de deal, poate că această măsură avea ca scop prevenirea eventualelor deformări pricinuite de deplasarea terenului.

⁸ În înțelesul popular, bolta naosului reprezintă bolta cerului și este denumită adesea și „cerime”.

⁹ Biserica Sf. Voievozi, datată după inscripția de pe portal, anul 1809; este cunoscută ca ctitorie a preoților Radu și Constantin.

¹⁰ Biserica Cuvioasa Paraschiva, com. Copăceni; credem că actualele bolți s-ar datora unei refaceri suferite în jurul anilor 1830—1840; această biserică („cea nouă”) este atestată ca datînd de la anul 1804, făcută de diaconul Matei și Radu Morea. Se știe însă că în Bălteni a existat o biserică de lemn mai veche, care ființa — după unele însemnări — înainte de mijlocul sec. XVIII (vezi pentru aceasta: I. Popescu—Cilieni op. cit., p. 92 și nota 4; Teodor Bălășel, Biserici oltenice... în „Arhivele Olteniei”, VIII—1929, p. 344—346).

¹¹ Biserica Sf. Gheorghe (din aceeași localitate ca și precedentă), făcută de Ioanichie ieromonahu cu popa Matei și cu Matei Lungu, în anul 1767 (vezi: I. Popescu—Cilieni, op. cit., p. 95).

¹² Cu hramul „Intrarea în Biserică”, comuna Novaci—Gorj.

¹³ Sf. Nicolae, datată 1740; planul acestei biserici, stabil ca formă și foarte răspîndit în zonă, ca și pavarea cu un dalaj de lespezi mari din piatră cioplită, asemănător pardoselilor ctitorîilor importante din zidărie, confirmă că nici de această dată nu ne aflăm în fața unui exemplu înîmplător.

¹⁴ Vezi de pildă bisericile din Olteanca, Chituci, Nemoiu etc.

¹⁵ Planul în formă de cruce îl au și unele biserici de zidărie, ca cea din Uești; vezi în legătură cu cele de mai sus și Radu Crețeanu, Biserici de lemn din Muntenia, Buc. 1968.

¹⁶ Vezi cu privire la aceasta și Radu Crețeanu, Biserica de lemn din Drăganu-Argeș, în „Mitropolia Olteniei”, an 1968, nr. 3—4, p. 254—257.

¹⁷ Nu ne propunem să analizăm aici caracteristicile planului în formă de cruce înscrișă într-un dreptunghi, care a cunoscut la rîndul lui o evoluție proprie.

¹⁸ Com. Vinătorii-Mici, datată după însemnarea de pe portal „1821”; nu este inclusă pe „Lista monumentelor istorice”.

¹⁹ Pridvorul actual pare adăugat, fără a se putea preciza dacă acesta înlocuiește un altul mai vechi; poziția turlei și asamblarea volumelor exclud însă posibilitatea unui pridvor inițial de felul celui prezent. Forma dezvoltată a pridvorului trebuie pusă în legătură cu necesitatea creării unui spațiu auxiliar care să compenseze suprafața redusă a pronaosului.

²⁰ Trebuie luat în considerare, din acest punct de vedere, și evoluția spațiului interior al bisericii, care a urmărit cu timpul să lege pronaosul de naos, prin practicarea în perețele despărțitor, de o parte și de alta a intrării, a unei ferestre. La acest tip de plan, dimensiunile acestui perete nu îngăduie însă această măsură. Dacă acest plan s-a menținut totuși, s-a dezvoltat în schimb pridvorul, așa cum vedem la Corbii-Ciungi.

²¹ Numeroasele decroșuri și rosturi de îmbinare a diferitelor elemente ale pereților au făcut și ele la rîndul lor ca monumentele de acest tip să nu dureze și să nu fie reproduse.

STEMA DE PIATRA
A VOIEVODULUI NEAGOE BASARAB
DE LA MUZEUL ORAȘULUI CURTEA DE ARGEȘ

PAVEL CHIHAIA

Într-o lucrare anterioară¹ am arătat că una dintre cele două steme de piatră, găsite recent la Muzeul Institutului de Arheologie al Academiei Republicii Socialiste România și care proveneau din turnul clopotniță dispărut al mănăstirii Argeș, a aparținut voievodului Vlad Dracul, bătut a fi ctitorul primei biserici de pe acel loc, al doilea locaș al Mitropoliei. Cealaltă stemă a aparținut voievodului Neagoe Basarab și ea a fost încastrată în noul turn înălțat de acest voievod o dată cu întregul complex monastic zidit din temelie, care a înlocuit în întregime vechea așezare religioasă². Vechea stemă, cea a lui Vlad Dracul, a fost reutilizată ca simplă piatră de construcție, fie pentru că simbolul pe care îl prezenta — un dragon învingând un animal fantastic cu trăsături leonine și care era în realitate cel al unui ordin creștin, anti-otoman — nu mai găsea înțelegere la începutul secolului al XVI-lea în Țara Românească, când balaurul era văzut zăcând sub lancea triumfătoare a Sf. Gheorghe, fie pentru că Neagoe nu considera necesar să perpetueze însemnul unei familii rivale (care adăsta în orașele transilvănene propria sa înfrângere). Iată de ce, ca o replică dată stemei antecesorului său, Neagoe își concepe propria-i pecete în piatră nu ca o reprezentare a însemnului Țării Românești și a urmașilor lui Basarab, cunoscută pasăre conturnată, pe care Radu cel Mare o hotărîse mănăstirii Dealul în 1499, ci ca o compoziție heraldică originală, care nu se lega nici de trecutul țării, nici de cel al familiei sale și prin urmare rămasă ca un unicat. În stema lui Neagoe Basarab, dragonul nu mai apare învingător, ci ucis de inexorabilul corn al unei vietăți victorioase.

Am fi înclinați să credem, examinînd trăsăturile acestei vietăți, că ea este un licorn (unicorn), pe care îl înfățișează vechi opere de artă (și Bestiarele occidentale)³. Dar făptura de care ne ocupăm, deși prezintă unele din caracterele licornului occidental, ca de pildă cornul din frunte și copitele de țap, totuși se îndepărtează de la acest prototip cu trup și coadă de cal. Ea prezintă trup și coadă de țap, ceea ce îi conferă un alt aspect, mai suplă, mai elegant. Constatăm, prin urmare, că stema lui Neagoe Basarab reprezintă un țap cu corn care învinge un dragon.

Din punct de vedere artistic, cele două steme de piatră, de mărimi diferite, înfățișează sculpturi realizate în viziuni compoziționale proprii. Dragonul din stema lui Vlad Dracul ne apare cu un trup scurt și gros, mergînd către rotund, o coadă cu o rădăcină puternică, subțindu-se în rest, cu picioare lungi, prezentînd trei gheare. Mișcarea de atac este stîngace, repartitia nearmonioasă, iar lipsa de fluentă a volumelor face compoziția greoaie. Dragonul stemei lui Neagoe Basarab desfășoară un trup lung și sinuos, înscriindu-se într-o elegantă semilună, o coadă cam de aceeași grosime pînă la vîrf, picioare scurte și groase, cu vîrfurile labelor ușor trifurcate. Zvîcnirea acestui animal străpuns de corn se simte chiar în torsiunea stilizată pe care i-o imprimă meșterul și ea se înscrie în o admirabilă rotire, susținută de o fericită distribuție a volumelor.

Însăși tehnica și factura celor două sculpturi este diferită: în cea a dragonului învingător (a lui Vlad Dracul), avem de a face cu un fel de „măplat” în care meșterul s-a mulțumit să scobească anumite porțiuni ale pietrei pentru a lăsa altele în relief, după un desen greoi și nesigur, cu forme nu suficient diferențiate, în vreme ce sculptura executată de mesterii lui Neagoe Basarab este lucrată în tehnica „en creux”, cu modelarea îngrijită a formelor, după un desen compus armonic, elegant și veridic, în care volumele și mișcărilor distincte se înlanțuie într-un tot unitar.

Dacă emblema de pe stema lui Vlad Dracul se leagă — așa cum am arătat — de ordinul Dragonului din care vitează voievod al Țării Românești făcea parte, lupta înfățișată pe stema lui Neagoe Basarab între țapul unicorn și dragon are de asemenea o semnificație simbolică majoră, pe care ctitorul mănăstirii argeșene ținea să o prezinte pe turnul intrării în incintă.

O primă observație pornește de la elementul comun al celor două steme de care ne ocupăm, dragonul reprezentat, pe rînd, învingător și învins în cele două sculpturi. Intenția de replică a lui Neagoe Basarab este evidentă și ea poate fi asociată cu destinul pe care l-a hărăzit acest voievod stemei înaintașului său, amestecată cu pietrele de construcție ale turnului. El a urmărit să reprezinte ingenuncheat dragonul exaltat de Vlad Dracul. Dar țapul cu corn ce reprezintă oare? O emblemă familială, cea a unui ordin cavaleresc necunoscut pînă în prezent? Nimic din toate acestea.

Din cele două animale înfățișate pe stema lui Vlad Dracul, unul singur, dragonul, reprezenta emblema cavalească a voievodului, celălalt fiind o anexă fără valoare heraldică intrinsecă. Scopul acestei reprezentări secundare era de a pune în valoare semnificația emblemei propriu-zise, semnificație care — avînd în vedere negativă reputația a dragonului în iconografia creștină — apărea astfel evidentă. Aceasta este de fapt motivul pentru care s-a încercat să se confere toată hidosenia posibilă animalului fantastic, cu trăsături leonine, învins de dragon. Replica heraldică a lui Neagoe Basarab a avut în

vedere nu numai emblema dragonului, pe care l-a înfățișat învins, dar și caracterul complex, scenic, dramatic, am putea spune, a stemei înaintașului său. De fapt, această dualitate din sculpturile lui Vlad Dracul și Neagoe Basarab poate ridica problema dacă ele sînt steme propriu-zise sau numai compoziții, alegorii heraldice. S-ar putea obiecta că, dacă în compoziția aparținînd lui Vlad Dracul există o emblemă certă — cea a dragonului, a ordinului din care făcea parte — sculptura din turnul lui Neagoe nu conține nici o emblemă care să poată fi referită la vreuna din apartenențele familiale sau cavalești ale voievodului. Însăși caracterul său de unicat ar putea împiedica asupra valorii sale heraldice. Să nu uităm însă scopul ambelor sculpturi. Ele au fost concepute și realizate pentru a marca în veșnicie pe înfăptuitorii celor două mănăstiri succesive. Dacă în Moldova și Transilvania aceste sculpturi au prezentat întotdeauna stemele pe care ctitorii le-au crezut și mărturisit proprii, nu avem motive să ne îndoim de valoarea heraldică a reprezentărilor de care ne ocupăm.

Trebuie să reținem, așadar, că, sfidînd regulile heraldice, Neagoe Basarab și-a compus o stemă în care, replicînd antecesorului său, a înfățișat un dragon străpuns de un țap cu corn. De data asta el nu a introdus în compoziție și o emblemă, cum a procedat Vlad Dracul, ci a neglijat simbolurile casei sale, pentru sublinierea unui însemn, care în propria sa intenție depășea importanța vreunui ordin, căpătînd, în schimb, valoarea ecumenică a întregii ortodoxii.

Am putea crede că Neagoe Basarab a transpus din Biblie un simbol potrivit pentru ideea pe care urmărea să o illustreze. Într-adevăr, în cartea lui Daniil (8,3—7), găsim animalul mitic reprezentat și în stema lui Neagoe: „Am ridicat ochii. m-am uitat și iată că într-un rîu stătea un berbec și avea două coarne.... Am văzut cum berbecul împungea cu coarnele spre apus spre miazănoapte și spre miazăzi; nici o țară nu putea să-i stea împotrivă.... Pe cînd mă uitam cu băgare de seamă. iată că a venit un țap de la apus și a cutreerat toată fața pămîntului rărâșă se atingă de el; țapul acesta însă avea un corn mare între ochi.... A venit pînă la berbecul care avea coarne și s-a repezit asupra lui cu toată puterea lui.... a izbit pe berbec.... l-a trîntit la pămînt și l-a călcat în picioare, și nimeni n-a scăpat pe berbec din mîna lui.... Berbecul pe care l-ai văzut, cu cele două coarne, sînt împărății Mezilor și Persilor. Țapul însă era împărăția Greciei, și cornul cel mare dintre ochii lui este cel dinții împărat”....

Dar într-o lucrare recentă, Dan Zamfirescu (Învățăturile lui Neagoe Basarab. Istoria textului și tehnica folosirii izvoarelor, comunicare la Asociația slaviștilor din R.S. România din 12 decembrie 1966) a arătat că pasajele din romanul popular Alexandria, care se găsesc în Învățăturile lui Neagoe Basarab, provin dintr-o versiune sîrbească. Or, în Alexandria găsim profeția lui Daniil, reproducă mai sus, într-o versiune mai apropiată de reprezentarea din stema lui Neagoe. Iată pasajul la care ne referim: „Cînd va fi cursul anilor 5200 eși-va inorogul” (în versiunea sîrbească „țapul cu corn” „edinorog cozi”) „și va gonii pe toți pardoșii de la apus și va merge la berbecul cel mare ce-i ajung coarnele pînă la cer (Darie) și-l va junghia inorogul la inimă și se vor cutremura limbile”....

Prin urmare, nu din Biblie, ci din Alexandria sîrbească preia Neagoe pasajul profeției lui Daniil, unde țapul cu corn, reprezentînd pe Alexandru, impune în inimă berbecul, simbolul lui Darius, împăratul perșilor.

Faptul că Neagoe substituie berbecului, dragonul din stema lui Vlad Dracul, conferind un caracter de replică stemei sale, ne vadește aceeași libertate compozițională, ca și a predecesorului său, care adaugă animalul fantastic, cu trăsături leonine, emblemei prestabilite a dragonului. Dar ce a urmărit Neagoe reprezentînd pe stema sa victoria simbolului lui Alexandru, împăratul grecilor asupra dragonului, asupra demoniei? Să nu uităm că berbecul cu coarne, înlocuit pentru mai multă expresivitate cu dragonul, simboliza pe Darius, împăratul perșilor, sinonimi în tradiția românească cu turcii⁴. Așadar lupta se dădea între ortodoxie și islamism, adversitate ilustrată și de înscrierea în semilună a dragonului străpuns de cornul victorios al țapului. Adăugăm că stema lui Neagoe a fost pictată în culori simbolice, țapul în roșu, culoarea imperiului bizantin și a sfinților militari martiri, dragonul în verde demoniac.

În mod paradoxal, stema lui Neagoe Basarab care urmărea în intenția acestui voievod să afirme înfrîngerea și nu victoria balaurului, continua în realitate tradiția aceleiași lupte antiotomane pe care o purtase și Vlad Dracul. În jocul ciudat al înțeleșurilor, ceea ce în 1439 reprezentase simbolul ofensivei împotriva turcilor, decăzuse în 1517 la rangul unui însemn diabolic. Dar, în realitate, atît stema lui Vlad Dracul, cit și cea a lui Neagoe Basarab⁵, țineau treze speranțele țării lor cucerite de semilună și ale întregii ortodoxii balcanice.

⁴ N. Cartoian, Alexandria, în literatura română, București, 1922, p. 14. Versiunea sîrbească studiată și citată de Dan Zamfirescu: Stoian Novucvici, Prinovetka o Alexandru velikom u staroj srpskoj knjevosti, Belgrad, 1878, p. 135—136.

⁵ P. P. Panaitescu, Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI, București, 1959, p. 92, nota 3; vezi și Sorin Ulea, L'origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave, în „Revue roumaine d'histoire”, 1963, tom. II, nr. 1, p. 44.

⁶ În legătură cu politica cruciată a lui Neagoe Basarab vezi studiul lui Manole Neagoe, Despre politica externă a lui Neagoe Basarab, în „Studii”, tom. XIX, 1966, nr. 4, p. 745, sq.

¹ Pavel Chihaia, Stema de piatră a voievodului Vlad Dracul de la muzeul orașului Curtea de Argeș, în „Revista Muzeelor”, nr. 5, 1969.

² Idem, Etape de construcție în incinta mănăstirii Curtea de Argeș, în „Biserica ortodoxă română”, LXXXV (1967), nr. 7—8, passim.

³ Vezi Louis Réau, Iconographie de l'art chrétien, tome I-ér, Paris, 1955, p. 89.

În afara mobilierului de lemn, perisabil și înlocuit din timp în timp, bisericile transilvănene adăpostesc și piese de piatră și zidărie cu rol utilitar, considerate îndeobște tot ca mobilier, având adesea valoare artistică prin execuția lor. Din această categorie fac parte tabernacolele, amvoanele, stranele, cristelnițele.

Tabernacolele¹ pot fi piese distincte adosate peretelui sau simple nișe practicate în grosimea acestuia. În Transilvania, tabernacolele din primul grup sînt puțin numeroase, marea majoritate fiind cele simple. La această ultimă categorie, vom adăuga în cele ce urmează, cîteva piese încă nepublicate, care se găsesc în bisericile din apropierea Bistriței.

Tabernacolul din Tărpiu este alcătuit dintr-o nișă dreptunghiulară, ce zace pe o consolă, și din coronament. Cadrul nișei este format din baghete spiralate la capăt, terminate în capiteli prismatice pe care se sprijină lintelul coronamentului. Acesta din urniă, în acoladă, festonat, se continuă într-un fleuron, azi dispărut. Luneta este decorată cu scena Crist arătîndu-și rănile, tratată în relief foarte plat. Pe lintel este săpată data 1504 care, aparent, nu concordă întru totul cu factura curat gotică a acestui tabernacol. Analogia stilistică oferită de piesa din Bazna², datată în același an, arată că asemenea exemplare arhaizante nu constituie o excepție în Transilvania primilor ani ai secolului al XVI-lea.

Exemplarul din Vișoara este la pragul dintre tipul simplu și acela mai complicat de tabernacole transilvănene, prin prezența, în plus, a unui picior prismatic. Decorat cu forme lobate, acesta are aspectul unui scurt pilastru, pe corpul căruia, în limitele unui scut heraldic, apare scena „Agnus Dei”, la fel de caracteristică pentru goticul târziu ca și „Vir dolorum” reprezentat la Tărpiu. Nișa dreptunghiulară simplă este încoronată de un arc frînt, aproape semicircular, ce pornește de pe capiteli, cu aspectul unor vrejuri împletite. Deasupra arcului se ridică un pinacлу masiv cu croșete, al cărui început este ascuns lateral de cîte un poligon cu laturile curbate ce sudează fericit elementele coronamentului. În afara pilastrului de sprijin³ ce sugerează

¹ Tabernacolele constituie subiectul unui articol de Victor Roth, *Gotische Sakramentnischen und Sakramenthäuschen in Siebenbürgen* în „Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens”, Strassburg 1914; Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 856—857.

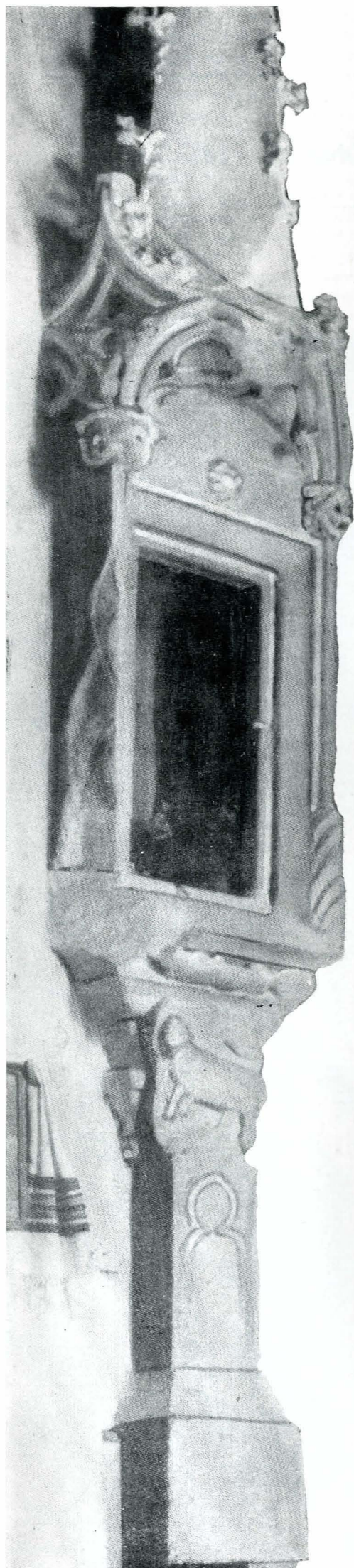
² V. Roth op. cit., pag 106 și planșa XXV; V. Vătășianu, op. cit., p. 735—736.

³ Un pilastru similar apare la tabernacolul din Bozieș, piesă aparținînd deja Renașterii: Balogh Jolan, *Az erdélyi Renaissance*, Cluj 1943, I. pag. 55—95, 174—175, V. Vătășianu, op. cit. pag. 856 și fig. 810.

Tabernacolul bisericii din Arcalia

Tabernacolul fostei biserici evanghelice din Tărpiu.

deja forme ale Renașterii, tabernacolul este un tipic exemplu pentru folosirea ilogică a unor elemente în gotica târzie. Remarca noastră se referă la pinacul mult prea înalt și prea masiv pentru proporțiile piesei și plasat ilogic, pe creștetul unui arc. Prin urmare, tabernacolul din Vișoara aparține întru totul goticului tardiv, depășind desigur limitele secolului al XV-lea.

Tabernacolul din Arcalia⁴ introduce o notă aparte prin decorul său simplu, rezultat numai din combinații de baghete. Înalt, de forma unui dreptunghi, tabernacolul are un cadru de baghete verticale și orizontale ce se întretaie în colțurile de sus. Din baghetele verticale, cu baze spiralate, se ramifică câte două baghete formînd întîi arcul semicircular al nișei și apoi un arc în acoladă, decorativ. În luneta acestuia din urmă este săpată data 1524, iar deasupra aceluiași arc apare o semilună și o rozetă. Lipsa cvasi-totală a elementelor de decor nu dă impresie de sărăcie. Proporționarea fericită a celor trei părți ale tabernacolului, unitatea realizată prin aceeași profilare, dar mai ales prin sudarea perfectă a elementelor, sînt tot atîtea calități ce aparțin deja simțului de echilibru al Renașterii. Piesa este interesantă pentru că apare în contextul unei arte gotice și într-un moment cînd, în această regiune, Renașterea nu tulburase aproape de loc morfologia gotică⁵.

Imediat în apropierea Arcaliei, la biserica evanghelică din Crainimăt, se conservă o replică simplificată a exemplarului din Arcalia. Regăsim deschiderea semicirculară și arcul în acoladă, desprinse din baghetele verticale care aici nu mai încadrează net și partea superioară. Coronamentul de la tabernacolele curat gotice îi corespunde aici un joc de vrejuri foarte stilizat, ce pornesc din arcul în acoladă, vrejuri ce sugerează o inspirație din arta populară (motive vegetale stilizate întîlnim tot în această zonă și la decorul portalului de vest al fostei biserici evanghelice din Târlău). Aproximarea cu piesa din Arcalia ne permite o datare a acestui exemplar în primul sfert al secolului al XVI-lea.

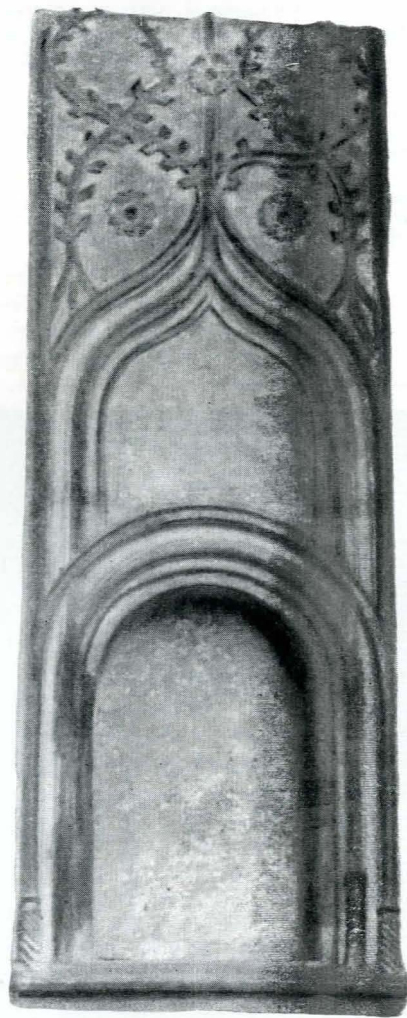
Piese descrise, fără a prezenta o valoare artistică deosebită, se înscriu firesc în seria tabernacolelor transilvănene și sînt, mai ales, caracteristice pentru goticul tardiv — prevestind spiritul renaștenc. Ele sînt totodată, mai cu seamă prin calitatea sculpturii monumentale și puritatea profilurilor folosite, dovada iscusinței meșterilor pietrari bistrițeni.

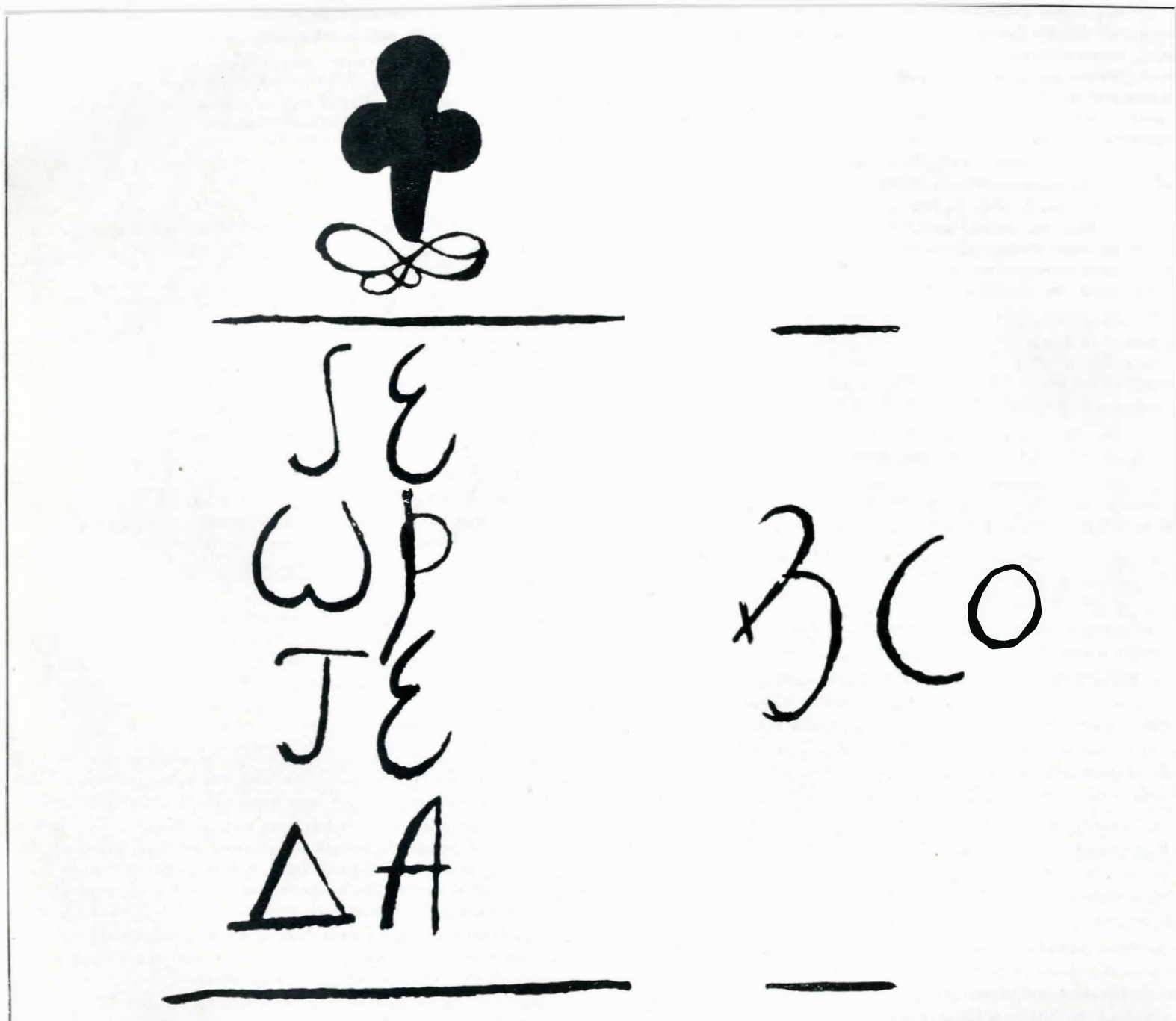
⁴ V. Roth, op. cit., pag. 109, amintește de acest tabernacol (Kallesdorf) fără a-l descrie sau a-i da fotografia; la fel V. Vătășianu, op. cit., pag. 856.

⁵ Numai după deschiderea lucrărilor de renovare a bisericii evanghelice din Bistrița pe la 1550 se face simțită în regiune arta Renașterii. Pentru precizări vezi articolul nostru Biserici gotice tîrzii din jurul Bistriței (sub tipar) în „Pagini de artă veche românească”, Editura Academiei.

Tabernacolul bisericii din Vișoara.

Tabernacolul bisericii din Crainimăt.

Semnătura meșterului Gheorghe, zugravul tîmplei la Schitul Topolnița.

Schitul Topolnița este una dintre acele mici ctitorii din epoca lui Matei Basarab, fiind zidită cu cheltuiala lui Lupu Buliga, căpitan de oaste, la anul 1646.

Modest ca înfățișare, dar de o rară acuratețe, monumentul este, în fapt, un tip evoluat de arhitectură, cu un altar complex, cu un sistem ingenios de boltire.

În zona superioară a turlei apar, ca elemente de decör exterior, motive orientale în stuc, perfect adaptate formelor monumentului, devansîndu-se deci, cu peste 50 de ani celebra decorație de la Fundenii Doamnei.

Este cunoscută frumoasa pictură murală a acestui monument, mai puțin studiată pînă acum, fiind pictura tîmplei.

Tîmpla de zid a fost ridicată după cum spune inscripția din medalionul de deasupra ușilor împărătești, „... din toată osteneala lui jupan Dimitrie Plesoianu ot Cerneț la anul 1762”¹.

Pictorii cunoscuți ai catapetezmei sînt Mihail și Dimitrie. Dar cu ocazia cercetărilor din vara anului 1969, pe partea dinspre altar am citit încă un

nume — Gheorghe. Acest Gheorghe, considerat prin prisma datelor stilistice, este unul și același cu pictorul Gheorghe de la Cerneți.

La Cerneți, din pisania bisericii „Sf. Nicolae”, aflăm că „... Ion Glogoveanu, mare logofăt continuă și sîrșește biserica la 1794 punînd pe un zugrav cu titlul de boiernaș, pe Gheorghe fost al doilea portar, să-i facă sfinții”².

Remarcînd rangul boieresc al acestui zugrav, presupunem că, din echipa celor trei, el era meșterul principal, semnătura lui fiind de altfel singura împodobită cu un semn distinctiv.

Tot Gheorghe este autorul a două icoane ce se află la Topolnița. Pe una din ele se află o inscripție scrisă cu pensula foarte subțire: „De Gheorghe Zugrav.... anul 179(?)”.

¹ Anul a fost citit 1722(?), dar este o greșeală avînd în vedere că alături de cele două semnături ale pictorilor Mihail și Dimitrie anul este 1762 și la fel lîngă noua semnătură descoperită pe partea dinspre altar a catapetezmei.

² D. Buzatu, în „Mitropolia Olteniei”, 1964 nr. 7—8 p. 569—587.

În două lucrări precedente, folosind un număr de contracte vechi de meșteri, am înfățișat modul cum se construiau și se zugrăveau bisericile în trecut¹, fiecare echipă de meșteri lucrând independent, după specialitatea sa (zidari, dulgheri, zugravi etc.). În acest articol — și în altele ce vor urma — voi prezenta contracte privitoare la modul cum se efectuau diverse alte lucrări, în afară de zidărie și zugrăveală, care erau cele mai importante în realizarea edificiilor religioase.

Lucrările de dulgherie erau legate de cele de zidărie, meșterii dulgheri trebuind să execute o serie de lucrări ajutoare pentru zidari, precum schele, tipare de bolți etc. În afară de acestea, dulgherii efectuau toate celelalte lucrări din lemn, ca: scheletul acoperișului, podelele, ușile, cercevelele ferestrelor iar uneori și stranele, care apoi erau sculptate de săpătorii în lemn. Ni s-au păstrat câteva contracte ale unor meșteri dulgheri, prin care se precizează lucrările, precum și modul și condițiile execuției.

În primul dintre acestea, din 30 mai 1819, Anastase dulgherul-calfa se angajează să execute lucrările de dulgherie și tâmplărie la biserica Sf. Dumitru din București „afară de tâmplă, scaunul domnesc și amvonul”, urmînd ca ctitorul să-i dea materialul trebuincios și să-i plătească 5200 taleri. Lucrările ce urmau a fi executate sînt specificate astfel:

1. „Legături prin zid de jur împrejur pã unde va fi cu cuviință și mi să va arãta de meermmer-bașa și de neamț (aceștia erau zidarii — N.S.).

2. „Sã fac toate tiparele bolților cu legăturile lor, căptușindu-le pã dasupra cu scînduri de brad, peste care sã sã poată zidi temeinic atît bolțile strănilor, cît și ale altarului și cercurile Pandocratorului.

3. Turnul sã-l fac înalt după măsura ce mi sã va da de meermmer-bașa și sã-l sãvârșesc cu toate cele trebuincioase după plăcerea prea sf. <sale> și povăța lui meermmer-bașa, ca sã-l tencuiască pã din lăuntru și pã dinafară; sã-l fac după poruncã, așezând și crucea cea de fier, făcând și ferestre cu cercevelele lor.

4. Tot acoperămîntul bisericii sã-l căprioresc, sã-l lãzuesc și sã-l căptușesc cum mi sã va porunci, ca sã sã căptușesc cu fier. Asemenea și legăturile strășnii sã am a le face după povăța neamțului, asemenea și francărșpițul, cum și iminicion dinaintea bisericii sã-l fac după cum va plăcea prea sf. <sale> și după cum îmi va arãta meermmer-bașa, dîndu-l gata a sã înveli cu tinichea și sã-l tãvãnesc pe dedesupt în (indescifrabil) bune.

5. La cațihumeni sã pui grinzile în ziduri, sã le pardosesc cu scînduri de brad <trase> la rindea, făcînd și jãturile sus cîte vor încãpea și mi sã va porunci; sã-i fac scara cu parmaclãcuri în strung după plăcerea prea sf. <sale> și dedesupt în bisericã sã o tãvãnesc cu scînduri de brad în șisele și cu zãbrele...

6. Toate <șãturile> jețurile, bez cel domnesc, de la strãni și de la celãlalt trup al bisericii sã le fac din nou întocmai ca cele de la mănăstirea Sfîntului Ion cel Mare <Grecesc>, făcînd coroanele sãpãte ca acelea cu meștesug taleodoresc, iar cele de la fãmei sã le fac sãdea, cum mi se va porunci”.

Dintre lucrările mai mărunte, meșterul urma să facă: ușa mare a bisericii cercevelele ferestrelor și un dulap în altar².

În cel de-al doilea contract, din 1822 nov. 17, Toader Hãulicã, calfã de dulgheri, se învoiește cu paharnicul Gheorghe Opișan să execute toate lucrările de lemn de la Sf. Spiridon din Bîrlad „ci sã faci acum”. El urma să aducã tot lemnul trebuincios „pînã la un cui” din pãdure și sã-l lucreze cu „bãrdași” lui; să facã pardoseala de stejar, groasă „încheatã bine” și „doo caldarãmuri ce vin pe supt strãni”; strãnila din lemn de tei „dupã proba ci-mi va da”; ușa bisericii „groasă și bunã, precum mi sã va porunci... întocma după plăcere”; la acoperișul bisericii trebuia să se folosească cosoroabe și căpriori de stejar și șindrilã, pe care urma să o dea proprietarul; cafasul din bisericã va fi făcut „dupã proba ci-mi va da”; tot meșterul urma să facã și să așeze „dupã trebuință” și schelele necesare. Pentru toate aceste lucrări

meșterul trebuia să primească 1150 lei, trei chile de păpușoi, trei vedre de brînzã de oaie, o merță de grîu, 30 vedre de vin și un postav de 20 de lei³.

O altã categorie de meșteri, numiți stoleri, executau ușile din lemn. Ni s-a păstrat un contract, din 19 ian. 1850, prin care meșterii stoleri Ioan Pîha și Maier Roznen se angajau față de egumenul mănăstirii Neamț să-i lucreze nouă uși de lemn, în următoarele condiții:

„Contract.

Prin care supscrișii meșteri stoleri Ioan Pîha și Maier Roznen facem cunoscutu că ne-am alcătuit cu Sf. M-re Neamțul a-i lucra mai jos înșămnațele lucruri cu prețurile și condițiile arătate.

1-iu) Ne îndatorim a lucra trei uși în două canaturi cu pervazuri care vor fi de lemn de frasin iar ușorii acestora de lemn de brad, bine lucrate și cleite spre a nu se desface.

2) Vom face o ușã în salã care va fi cu sticle despãrțitoare, adicã între odãile din față și cele din dosu; aceasta va fi giomãtate în table și giomãtate cu sticle, tot de frasin.

3) Vom face iarãși înșã cinci uși simple la celelalte odãi din fund și la antret tot de frasin, bine lucrate și cleite, cu pervazurile de frasin și ușorii de brad. Ușile înșã vor fi în tãblii.

4) Pentru toate aceste uși de mai sus, Sf. mănăstire ne va plãti pentru cele în două canaturi cîte doi galbeni de ușã iar pentru cele simple cîte patru-zeci lei de una, dîndu-ne și un mascur, iar alt nimic, rãmîind în conta noastrã hrana zilnicã și celelalte, dîndu-ne numai lemnul trebuitor în această lucrare și clei pentru cleit.

5) Cu aceste dar condiții de mai sus am luat asuprã-ne facerea acestor lucruri, <pe> care ne îndatorim a le da gata în termin de trei sãptãmîni.

Și spre încredințare am iscãlit înșine cu mîna noastrã în M-re Neamțu, 19 ianuarie 1850”⁴.

Lucrul strãnilor și catapetesmelor de lemn era executat de o categorie de meșteri săpãtori în lemn, care lucrau uneori în legăturã cu meșterii dulgheri și tâmplari ce efectuau din lemn ușile, strãnila și catapetesmele.

Numele unora din acești meșteri care sculptau lemnul ni s-a conservat incrustat de ei pe operele executate. Cunoaștem astfel pe Cozma maistru, care a făcut ușa bisericii mănăstirii Tazlãu la 1596, pe Stoica meșterul, care a sãpat un jeț al bisericii Bãlteni pe la 1626 sau pe Nichita meșterul, care a executat ușile de lemn sculptat ale bisericii mănăstirii Tismana din 1698⁵.

Despre această categorie importantã de meșteri ni s-au păstrat, de asemenea, o serie de contracte, care ne aduc numeroase știri despre modul cum se executau aceste lucrări ce cereau multã pricepere.

Douã din cele mai vechi contracte de acest fel se referã la lucrul tîmplei, amvonului, tronului domnesc și ușii bisericii Domnița Bãlașa din București, care au fost executate de tâmplarul Dimitrie Gheorghiu în anii 1750—1751.

În primul contract, datat 2 august 1750, meșterul amintit se angajează față de domnița Bãlașa (ctitora bisericii cu acest nume din București) să execute tîmpla bisericii „sculptatã de sus pînã jos, cu postamentul și cu toate cele de cuviință, ... „îndatorindu-se sã o lucreze „cu atîta grijã și mãestrie încît s-o fac mai bunã și mai frumoasã de cît tîmpla sfintei mănãstiri Sãrindar... împreunã și cu un proschinitar... pe care sã-l lucrez cu cît mai mare îngrijire, cu frumoase sculpturi și flori, ca și tîmpla”. Pentru lucrul sãu, ce trebuia terminat în decurs de un an de zile, meșterul urma să primească: 400 de lei, 10 oi, 50 de merțe de vin, 20 de ocale de málai lunar și douã ocale de luminãri⁶.

Peste un an, la 12 august 1751, după ce terminase catapeteasma, care — se vede — plăcuse ctitoriei, odatã ce meșterul promisese sã o facã mai frumoasã decît celebra tîmplã de lemn sculptat a bisericii Sãrindar, același meșter se

¹ N. Stoicescu, Cum se construiau bisericile în Țara Românească și Moldavia în secolul al XVII-lea — prima jumãtate a secolului al XIX-lea, („Studii și cercet. de istoria artei”, „Arta plasticã” 1968, nr. 1, p. 79—89) și idem, Cum se zugrãveau bisericile în secolul al XVIII-lea și prima jumãtate a secolului al XIX-lea, („Mitropolia Olteniei”, 1967, nr. 5—6, p. 408—429).

² G. Potra, Documente privitoare la istoria orașului București, p. 731—733.

³ I. Antonovici, Documente bîrlãdene. I. p. 272—274; N. Iorga, Scrisori și zapise de meșteri români, p. 74—76.

⁴ Academia R. S. României, CMV/49.

⁵ N. Iorga, Studii și doc., XV, p. 110 și 221; Inscriptii București, p. 775.

⁶ E. și I. Virtosu, Așezãmintele brîncovenest; Idem, O sutã de ani de la înființare 1838—1938..., Buc., 1938, p. 97; Vezii și N. Iorga, Cum se făcea o catapeteasmã și o zugrãvire de bisericã, („Bis. Ort. rom.”, 1939, p. 46).

învoiește cu domnița Bălașa să lucreze „tronul domnesc, împreună cu amvonul și ușa bisericii ce este în curtea prea luminăției sale; și să le lucrez cu toată grija și cu tot feluri de săpături cât se poate de artistice, precum am lucrat și tîmpla acestei biserici a luminăției sale”, primind pentru lucrul său 112 1/2 taleri.

Separat de aceasta, se angajează să lucreze și stranele bisericii „așa cum se fac, cu două rezămători de o parte și de alta, iar coroanele stranelor să le fac cu săpături și flori frumoase”. Pentru lucrul său urma să primească cîte doi taleri de fiecare strană, plus alimente pentru el și cele trei calfe: zilnic cîte șapte ocale de piine, două ocale de vin, două ocale și jumătate de carne etc.⁷

Un alt contract privește biserica Sf. Ilie din Craiova, pentru care, la 13 iulie 1840, Ioniță tîmplarul și Gheorghe Ocrucchi fierarul se angajează separat față de marele vornic lordache Oteteleşanu să facă un amvon. Tîmplarul arată că va face amvonul de o înălțime și lărgime potrivită „iar făptura și forma lui întocmai ca amvonul ce este în ființă acum în biserica Sfintei Troiței (din Craiova), cu flori săpate și la toate întocmai: să-l lucrez curat și țapăn din lemn bun, încheat precum se cade, fără a avea vreun cusur”. Pentru lucru și material trebuia să primească 1 000 de lei. Fierarul se obligă să facă „fiearale ce vor trebui la pomenitu amvon și la scara amvonului, lucrate bine și țepene”, primind cîte 6 lei și 20 de parale de ocaua de fier, ce trebuia pus de el.⁸

În sfîrșit, un alt contract, din 26 nov. 1845, se referă la confecționarea a diverse obiecte din lemn (uși, scaune, străni, tetrapoduri) pentru mănăstirea Bradu din Buzău; cele mai multe dintre aceste obiecte erau sculptate în lemn, pentru unele din ele folosindu-se un plan cu „probe”. Iată textul:

„Printr-acest înscris să face cunoscut că m-am înțeles cu sfinția sa părintele arhimandrit chir Agapie, nacealnicul sfintei mănăstiri Bradul, ca să lucrez cele mai jos însemnate lucruri ce trebuesc la sfînta mănăstire, însă:

1 scaun arhieresc
1 idem egumenesc	} dupe probe ce s-au înființat pe plan și s-au iscalit.
1 amvon diaconesc	
2 tetrapode	
50 plăși (?) străni	
2 uși la altar, cele de dilatri (?) probabil de lături	
1 analog	
1 cruce cu sfîntul altar cu postament jos și cu cutie	
1 colivernic cu un taler	
1 ușă stejar săpată în pervazuri la stălpii bisericii din afară	
13 scaune cu lustru și înbrăcate de mine cu damasc	
74 adică șaptezeci și patru bucăți.	

Pentru a căroră trebuință lemne numai tălpile strănilor să le îngrijească sfinția sa a le avea gata la vremea așezării strănilor, iar celelalte lemne toate să fie de la mine. Însă lucrarea arătatelor bucăți să fie cu plăcută iscusință și fără de cusur și cu grabnică silință întru săvîrșirea lor; și pentru a mea osteneală ce voiu întrebuița la desăvîrșirea lucrului ne-am înțeles prin bună învoire ca să-mi răspundă sfinția sa galbeni împărătești nooăzeci, precum și emeclicul trebuincios, atît al meu cît și al oamenilor miei, să fie de la mănăstire cînd voiu veni întru așezarea lucrurilor în sfînta biserică; din care bani am primit acum, înainte, galbeni dooăzeci. Și oricîte lucruri să vor pregăti pînă la viitor Sfîntul Dimitrie, cînd este și hramul sfintii mănăstiri, să grăbesc a veni spre așezarea lor. Și pentru încredințare, am iscalit. 1845 iunie 26.

Dumitrache Anastacu (?) adeverez.

Pisah post. Stanciu (?) Cordescu”⁹.

Cît privește Moldova, o catagrafie din 1774 menționează la Iași doi săpători de catapetesme¹⁰. Și aici dispunem de cîteva contracte, din care rezultă că săpătorii în lemn lucrau în aceleași condiții ca cei din Țara Românească.

În primul dintre acestea, din 28 aprilie 1824, Alexa săpătorul se angajează față de Toader Hăulică, calfă de dulgheri — angajat la rîndul său de paharnic Gheorghe Opișan pentru lucrările de lemnărie ale bisericii Sf. Spiridon din Bîrlad — să execute 60 de strane „întocma după plăcerea ctitorilor” și să le așeze pe „temelioara” făcută de Toader Hăulică. Pentru lucrul său urma să primească 200 de lei, o merță păpușoi și o oca și 1/2 de clei.¹¹

Mai bogate sînt știrile privind modul cum s-au confecționat strana arhierescă, tîmpla și alte obiecte din lemn la biserica din Feredeieni a lui Grigore Krupenschi.

Primul contract este datat 10 aprilie 1849 și privește săparea unei strane arhieresti și a două tetrapode pentru icoane. Documentul are următorul cuprins:

„Pre lon săpătoriu din Deleni l-am tocmît ca să-mi lucreze o strană arhierescă precum este ace de la Sfîntul Spiridon din leși și doă strani pentru icoani mari de părete, precum sînt acele de la Gollii din leși, în mijlocul besericii; și cari de astăzi mult pînă în trei luni să aibă a le da cu desăvîrșiri gata.

Strana ace arhieriască însă să să gătiască mai întîi; cari pînă în șasă săptămîni de astăzi negreșit să fii de istov gata și așazată la locul iei.

Tot lucrul acesta ari să fii bini lucrat și cu săpături frumoasă, avînd a lucra aceste strani aice în ogradă, dîndu-i-să în zilele ce va lucra de mîncari pentru dînsul și o calfă ce va ave și cîte una ocă vin pe toată ziua cînd va lucra.

Tot lemnul trebuincios pentru aceste strani ieu am a-l da. Și pentru lucrul său am a-i da șasă sute lei și altă nimică, dîndu-i acești bani rînduri, rînduri precum va spori cu lucrul. Pentru cari s-au făcut acest înscris cari s-au iscalit de cătră însuși iel.

Ion săpătoriu.

S-au mai tocmît pre Mihalachi săpătoriu ca să-mi mai facă doă strani pentru icoani la iarnă, dîndu-i ieu lemnul trebuitor, pentru care să am a-i da cîte una sută lei dă strană, adecă pentru amîndoa stranile doă sute lei, din cari bani i-am dat acum înainte arvună patruzeci și opt lei.

Și stranile au să fie duple măsurile ce i-am dat și duple locul unde au a fi așazați. Și să fii duple cum sînt celelalte doă strani de icoani ce au mai făcut iel împreună cu tatăl său în iastă vară la beserică.

1849 septemvrie 25”¹².

Cel de-al doilea contract, referitor tot la biserica din Feredeieni, este datat 15 nov. 1850, și el ne dă știri amănunțite despre modul cum trebuia să se execute săparea în lemn a părții de jos a catapetesmei, dverele cele mici și cea mare, stîlpii de „printre apostoli” etc. Iată cuprinsul contractului:

„Cu dumnealui Vasili Manoli săpătoriu m-am alcătuit ca să-mi lucreze în această iarnă la beserica din Feredieni lucrul în gios însemnat, adecă rîndul tot a catapetesmei cel de gios, rămîind numai icoanile împărătești cu stălpii lor să să facă de iznoavă dinpreună cu icoanile de supt icoanile împărătești cari ari a fi lucrat bini duple moda noastră cu săpătura trebuitori precum și stălpii icoanilor împărătești cari au să rămîi fiind sade au să <se> sape cît să poate mai frumos.

Dverile celi mici au să să facă altele de iznoavă du pre moda noastră și cu săpături.

Stălpii de printre apostoli au să să facă tot de iznoavă sapați cît să poate mai frumos. Și osăbit ori cîte flori vor trebui ca să să pui pe la locurile unde va fi sade. Cîmpu să să facă flori sapate și să să așaze spre înpodobiri.

Dvera ce mare, fiindcă iese ca să să mai înalță, să vă mai înădi gios și asupra la boldu să va faci o floari mari sapată.

O strană mari cu două feță care să să așaze în mijlocul bisericii pentru icoana Maicii Domnului ari să să facă din nou pre cît să poate mai frumos lucrată cu frumoasă săpături și cîte cu patru stălpî, făcându-să și tabla icoanilor din dos.

Osăbit de această strană, ari a mai faci dumnealui încă patru strani pentru icoanile din pridvor, la cari să vor puni stălpii acei ce au să iasă de la catapetesma, adecă acei de la apostoli și de la poalile icoanilor împărătești, dinpreună și cu icoanile acei de supt icoanile împărătești. La cari strani tus cinci să vor faci și caldarămurile trebuincioasi.

Acesta iese tot lucrul cari ari dumnealui a faci, lucrînd bini cu cel mai frumos și iscusit meșterșug.

Pentru cari am a-i da opt sute lei, rînduri, rînduri, potrivit lucrului ce va lucra, dîndu adevărîntă ori cînd va primi bani. Și tot lucrul acesta ari a-l lucra aici la Feredieni, unde ari a veni dumnealui de la zi întăi a viitoarei luni ghenari, anu 1851, dîndu-i-să aice osăbită oda pentru lucrul, precum și mîncari trebuincioasi, atît pentru dumnealui cît și pentru un flăcău ce va avea, dîndu-isă osăbit și cîte o garafă vin și cîte un pahar rachiu pe fieștecare zi.

Tot lucrul acesta să îndatorește dumnealui ca pînă în trei luni, adecă pînă la sfîrșitul lunii martie, să fie de istov gata și așazate toate la locurile lor.

Anu 1850, noemvrie 15.

Tot lemnul trebuitor, adecă scînduri de tei și osăbit scînduri de fag pentru caldarîmuri, ieu am a-l da”¹³.

⁷ E. și I. Virtosu, op. cit., p. 99—100.

⁸ Meșteșugari și neguțatori din trecutul Craiovei, p. 247.

⁹ Arh. St. Buc., m-re Brađu, XIII/32.

¹⁰ Șt. Olteanu și C. Șerban, Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu, Buc., 1969, p. 278. Vezi și în „Ion Neculce”, 1926—1927, p. 134, unde se amintește un săpător în lemn la 1792, april, 30

¹¹ I. Antonovici, Documente bîrlădene. I, p. 276—277 și N. Iorga, Scrisori și zapise de meșteri români, p. 78.

¹² Arh. St. Buc., A. N., CXLIV/134.

¹³ Arh. St. Buc., A. N., CXLIV/144.

UN MAESTRU AL PICTURII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

DINU C. GIURESCU

Dacă numele unor înzestrați miniaturişti — ne gândim, între alții, la Gavril Uric, Teodor Mărișescu, Nicodim sau Spiridon — ale căror manuscrise măiestrit împodobite reprezintă valori certe ale artei românești, sînt, de mulți ani, cunoscut, în schimb, artiștii cărora datorăm picturile murale ale ctitoriilor noastre, îndeosebi a celor moldovene din secolul al XVI-lea, păreau sortiți să rămînă în anonimat. Pentru picturile exterioare — rînduite astăzi, cu deplin temei, printre operele reprezentative pe plan european și studiate cu decenii în urmă de învățați de prestigiu — amintim de J. Strzygowski, G. Balș, I. D. Ștefănescu, P. Henri, A. Grabar sau Talbot Rice — nu se puteau da numele artiștilor. Recent, ele au început să iasă la iveală mulțumită cercetărilor stăruitoare ale istoricilor noștri de artă. După studiile înnoitoare asupra Probotei sau Bălineștilor datorate lui Sorin Ulea, subliniem pe acelea ale lui Vasile Drăguț deschizînd alte perspective asupra artei românești din Transilvania. De curînd, același cercetător s-a oprit asupra ctitoriei de la Arbore și, după o atentă investigație, ne-a dezvăluit un nou maestru al frescelor românești: Dragoș zugrav, fiul popii Coman din Iași.

Într-o elegantă prezentare, caracteristică anumitor colecții ale Editurii Meridiane, cu o sugestivă ilustrație în alb-negru și îndeosebi în culori, datorată lui Florin Radu, studiul asupra Arborei evocă, la început, cadrul general al creației culturale din epoca lui Ștefan cel Mare și din primele decenii ale secolului al XVI-lea, cu concluzia că modul de organizare al vieții artistice din Moldova „nu era cu nimic mai prejos decît acela din marile centre de artă contemporane, cu deosebire — importantă desigur — că posibilitățile materiale autohtone erau mai reduse...” și că „bogăția fenomenului artistic se datora unui mediu social dinamic, cu inițiative îndrăznețe, conștient de resursele sale, capabil să reziste nu numai amenințărilor armatei dar și autorităților culturale recunoscute” (p. 8 și 9).

După ce reamintește că policromia fațadelor și decorarea lor cu pictură se regăsește în diferite zone ale Europei — în Transilvania, țările balcanice, în Italia, Spania, Franța sau Slovacia — Vasile Drăguț face o succintă descriere a arhitecturii ctitoriei de la Arbore, înălțată în 1507 cu cheltuielile pîrcălabului Luca Arbore și decorată — după

moartea năpraznică a frunzașului moldovean și a celor doi fii ai săi Nichita și Theodor² — de către Dragoș Coman, în 1541, prin grija Anei, nepoata boierului Arbore.

Analiza poartă, sistematic, asupra picturilor interioare și exterioare. Înăuntrul bisericii reținem cîteva teme iconografice: Împărțășania apostolilor, Cina cea de Taină, Isus prunc în pateră, Sacrificiul lui Abraham (toate în altar), Panto cratorul (în centrul bolții naosului), mai multe scene ale ciclului cristologic și tabloul votiv (pe peretele vestic al naosului), înfățișînd pe Luca Arbore cu soția sa Iuliana și cei cinci copii ai lor.

În exterior, pictura se înșiruia pe toate fațadele; astăzi se păstrează pe peretele sudic și îndeosebi pe cel vestic. După 429 de ani, frescele se desfășoară în fața privitorului „singulare prin frumusețe” (prin colorit, ritm, detalii) și „incredibile prin durată” (p. 13 și 20).

Temele centrale ale peretelui sudic sînt: Acatistul Maicii Domnului, Deisis (cu o amplă teorie de sfinți), Parabola fiului risipitor, Judecata de apoi. Pe fațada vestică, cea mai bine păstrată și care dă impresia „unei gigantice pagini de carte” acoperită în întregime cu miniaturi, 85 la număr, urmărim Geneza, Vămile văduhului, viața și martiriul sfinților Gheorghe, Dumitru și Nichita, precum și viața sfintei Paraschiva.

Cîteva concluzii a volumului ce-l prezentăm se cuvin a fi reținute:

1. Prima se referă la conținutul de idei al picturii. Cavalcada sfinților militari (în pronaos) — temă caracteristică iconografiei moldovene — și Imnul acatist (peretele exterior sudic) cu scena Asediului Constantinopolului, ilustrează simbolic lupta Moldovei pentru păstrarea ființei sale, a întocmirilor proprii.

Scenele fațadei vestice, cu patimile Sfîntului Nichita mărturisitorul, sînt arătate spre aducere aminte a morții neașteptate a lui Luca Arbore și a feciorilor săi, unul pe nume chiar Nichita.

2. A doua încheiere se referă la sinteza dintre elementele orientale și occidentale realizate de artiștii Arborei, în stilul tradițional, „al unui desăvîrșit echilibru” (p. 16). Au fost integrate într-o viziune plastică proprie, caracteristică stilului moldovenesc de pictură din prima jumătate a secolului al XVI-lea, felurite reflexe ale artei europene — singularități iconografice (reprezentarea uriașului Cristofor, obișnuit picturii murale din țările catolice), costume purtate în orașele italiene ale epocii, falduri de veșminte amintind

de forme specifice ale statuarei gotice tîrzii, scheme de organizare ale unor grupuri întîlnite în icoanele istoriate novgorodiene.

3. Din frescele Arborei aflăm nu numai numele artistului Dragoș Coman dar îi refacem și personalitatea: „ni-l imaginăm ca pe un personaj dinamic, inteligent, sensibil, dotat cu neobișnuită capacitate de recepție și de sinteză” (p. 29). Desprindem totodată și contribuția unui al doilea pictor, autor al Judecării de apoi și al sfintei Marina lovind pe Diavol și care vădește „un canon de frumusețe mai popular” (p. 29).

Aceste încheieri rezultă dintr-o documentată analiză, întemeiată pe o demonstrație precisă și pe grija clarificării detaliilor, totul redat într-o exprimare clară — trăsături ce definesc lucrările științifice ale lui V. Drăguț.

Lectura acestui studiu ne sugerează o întrebare: care era răsplata bănească a unui pictor la 1541? Cităm inscripția aflată lîngă portalul sudic: „Dragoș zugrav, fiul popii Coman din Iași au zugrăvit. Ana a fiicei lui Arbore celui bătrîn, a plătit Ana 20 zloți anul 7049” (1541).

Ce reprezentau acești 20 de zloți? Să reamintim cîteva tranzacții trecute în documentele vremii. A șasea parte din satul Glodeni a fost vîndută la 1 mai 1540 cu 100 zloți tătărăști (*Documente privind istoria României, veacul XVI, A, Moldova*, vol. I. p. 396); două părți din satul Hilișenii pe Suceava, — cu 600 zloți tătărăști (doc. din 13 iunie 1540, *idem*, p. 399—400); satul Feredeianii pe Sitna — cu 400 zloți (doc. din 30 noiembrie 1540, *idem*, p. 401); o treime din Roșcanii de pe Suceava — cu 350 zloți (doc. din 25 mai 1543, *idem* p. 409); un sfert din Brăiești — cu 585 zloți (doc. din 14 decembrie 1545, *idem*, p. 411); a douăsprezecea parte din satul Rânzești — cu 50 zloți; în sfîrșit, o prisacă, aflată în hotarul Popeștilor, în mijlocul unei fînețe, a fost vîndută cu 40 de zloți (doc. din 6 aprilie 1546, *idem*, p. 450).

Pentru zugrăvirea Arborei, Dragoș Coman a primit deci 20 de zloți, adică jumătate din prețul unei prisăci. E adevărat, nu știm sigur dacă zloții amintiți reprezintă singura plată pentru pictura Arborei. Dar dacă totul s-a redus la această sumă — așa cum pare a arăta inscripția — atunci ea înseamnă foarte puțin, mai ales dacă o comparăm cu prețul pămîntului și al satelor cu țărani dependenți din acea epocă. Iar modestia răsplatei materiale nu ne sugerează oare și o altă latură a personalității lui Dragoș Coman și temeiurile — uneori altele decît cele direct bănești — care au stat la făurirea unei opere de artă românești cu mai bine de patru secole în urmă?

¹ V. Drăguț, Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore, Ed. Meridiane, București, 1969, 37 pag. + 78 plase.

² Întîmplată în 1523 la descoperirea complotului împotriva lui Ștefăniță Vodă.

PRINCIPALELE LUCRĂRI DE RESTAURARE A MONUMENTELOR ISTORICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

(1959—1969)

Operațiunile de salvare și protejare a monumentelor noastre istorice s-au înscris în ultimii ani într-o dinamică impresionantă.

Pretuind inestimabila lor valoare artistică și documentară, conducerea statului nostru a acordat întreaga sa atenție acestei probleme de interes național, trasând sarcini concrete și urmărind modul lor de execuție.

Prezentăm în continuare un tabel grăitor al realizărilor deosebite obținute în această direcție:

MUNICIPIUL BUCUREȘTI

Restaurări

Patriarhia, Alea Marii Adunări Naționale nr. 2.
1960—1963.

Biserica: restaurare generală; coborîrea cornișei pridvorului la nivelul original; refacerea formelor originare ale învelitorii; restaurarea decorului ceramic al paramentului.

Paraclisul: restaurare generală cu reconstituirea turlei.
Valoarea lucrărilor: 1 452 698 lei.

Mănăstirea Sf. Troiță — Radu Vodă —, str. Radu Vodă nr. 24 A.
1962 — lucrările continuă.

Restaurarea turnului clopotniță; cercetări pe parament la biserică; cercetarea arheologică a incintei; proiect pentru restaurarea bisericii.
Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 1 321 462 lei.

Casa Enăchiță Văcărescu, str. E. Văcărescu nr. 16.

1963—1966.

Restaurare generală, cu amenajări pentru sediul Direcției Monumentelor Istorice.

Valoarea lucrărilor: 2 453 998 lei.

Mănăstirea Mărcuța, str. Biserica Mărcuța nr. 8

1967 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a bisericii, cu păstrarea etapelor de construcție și reconstituirea turlei de pe naos; restaurarea zidurilor și amenajarea incintei.
Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 537 039 lei.

Intervenții urgente

Mănăstirea Văcărești, 1964.

JUDEȚUL ALBA

Restaurări

Complexul feudal al orașului Sebeș

1960 — lucrările continuă.

Biserica evanghelică cu capela Sf. Iacob și incinta: restaurare generală, cu evidențierea tuturor etapelor de construcție; coborîrea pardoselii corului la nivelul de călcare original; marcarea planului primei baze (terminat în 1965).

Casa Zapolya (Muzeul orașului): restaurare generală.

Cetatea orașului, cu turnurile și zidurile de apărare: restaurare generală.
Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 4 002 971 lei.

Cetatea satească cu biserica romanică din Cricău

1961 și 1964—1967.

Biserica: restaurare generală, cu evidențierea tuturor etapelor de construcție; coborîrea terenului în jurul bisericii la nivelul original de călcare, cu marcarea colateralelor dispărute.

Cetatea: lucrări de consolidare și conservare; amenajarea ca lapidariu a pivniței fostei case parohiale.

Valoarea lucrărilor: 1 089 394 lei.

Cetatea din Cîlnic

1961—1964.

Restaurare generală, orientată spre consolidarea și protecția ansamblului, fără reconstituiri; consolidarea donjonului realizată cu elemente din beton armat aparente.

Valoarea lucrărilor: 1 058 187 lei.

Cetatea Alba Iulia

1961—1964.

Restaurarea porții lui Carol al VI-lea și a celei de-a IV-a porți a cetății; lucrări de întreținere și protecție.

Valoarea lucrărilor: 417 940 lei.

Ruina bisericii romanice din Gîrbova

1966.

Lucrări de consolidare și protecție a monumentului conservat ca ruină.

Valoarea lucrărilor: 97 181 lei.

Catedrala ortodoxă — a Reîntregirii — din Alba Iulia

1967 — lucrările continuă.

Lucrări de reparații capitale la catedrală și la clădirile incintei.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 2 153 835 lei.

Catedrala romano-catolică din Alba Iulia

1967 — lucrările continuă.

Restaurare generală cu păstrarea tuturor etapelor de construcție; desființarea etajului sacristiei sud, pentru degajarea paramentului; încălzire centrală.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 1 317 870 lei.

Intervenții urgente

Biserica reformată din cetatea orașului Aiud, 1961—1962; ruina bisericii romanice din Gîrbova, 1964; biserica Cuvioasa Paraschiva din Ighiel, com. ghiu, 1965—1966; extragerea frescelor și a pieselor sculptate de la ruina bisericii ortodoxe din Bucerdea Vînoasă, 1965—1966; catedrala Sf. Treime din Blaj, 1966; biserica de lemn a fostei mănăstiri Cioara din Săliște (Cioara), 1966—1967; biserica Nașterea Fecioarei din Gîrbovița, oraș Aiud, 1966—1969; biserica Nașterea Maicii Domnului din Galda de Jos, 1968—1969; biserica Buna Vestire din Cergăul Mare, 1969.

JUDEȚUL ARAD

Intervenții urgente

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lipova str. 9 Mai nr. 3, 1961; biserica romano-catolică din Sînpetru German, 1962; cetatea Șoimoș din localitatea Șoimoș, oraș Lipova, 1964; biserica de lemn Sf. Apostoli din Seliște, com. Petriș, 1965; biserica de lemn Trei Ierarhi din Troaș, com. Săvișin, 1965; mănăstirea ortodoxă sîrbă Bezdin, sat Munar, com. Secusigiu, 1969.

JUDEȚUL ARGEȘ

Restaurări

Ansamblul Bărăția din Cîmpulung

1963—1965.

Restaurarea ansamblului cu păstrarea etapelor de construcție valoroase și înlăturarea elementelor parazitare ulterioare; evidențierea fundațiilor bisericii din secolul al XIII-lea; amenajarea lapidariului în pivnița casei parohiale.

Valoarea lucrărilor: 1 636 082 lei.

Biserica Sf. Gheorghe din Pitești

1963—1968.

Restaurare generală cu desființarea adăugirilor din secolul al XIX-lea; restaurarea pridvorului cu camera clopotelor; refacerea celor două turle ale pronaosului; refacerea zidului despărțitor dintre pronaos și naos.

Valoarea lucrărilor: 1 237 999 lei.

Biserica episcopală din Curtea de Argeș

1964—1968.

Reparația învelitorii la biserică, refacerea terasei și a trotuarului; reparații și amenajări la incintă.

Valoarea lucrărilor: 1 312 157 lei.

1964—1966.

Restaurarea generală a bisericii cu consolidarea picturii din pronaos; amenajarea incintei.

Valoarea lucrărilor: 543 146 lei.

Mănăstirea Aninoasa

1968 — lucrările continuă.

Lucrări de cercetare și consolidări la incintă; proiect de restaurare generală. Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 288 649 lei.

Intervenții urgente

Biserica Cuvioasa Paraschiva din Lăicăi, com. Cetățeni, 1961—1962; bisericile rupestre din Cetățeni, 1965—1968; biserica Sf. Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, 1966; biserica Olari din Curtea de Argeș, 1966—1969; biserica Sf. Teodor Tiron din Corbeni, 1967—1968.

JUDEȚUL BACĂU

Intervenții urgente

Biserica de lemn Sf-ții Apostoli din Poglet, com. Corbasca, 1967—1969; biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Răchitoasa, 1968—1969.

JUDEȚUL BIHOR

Restaurări

Catedrala romano-catolică din Oradea

1960—1963.

Lucrări de reparații capitale.

Valoarea lucrărilor: 880 407 lei.

Biserica de lemn din Delurenii (Beznea)

1964—1965.

Restaurare generală.

Valoarea lucrărilor: 167 173 lei.

Intervenții urgente

Biserica de lemn Sf. Ion Teologul din Brădet, com. Buntești, 1960; biserica de lemn Sf. Nicolae din Săcălășău, com. Derna, 1961—1962; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Tilecuș, com. Tileagd, 1964—1966; biserica de lemn Sf. Dumitru din Păușa, com. Hojorid, 1965—1967; biserica de lemn Sf. Nicolae din Josani, com. Măgești, 1966—1968; biserica ruteană din Oradea, Parcul Lenin nr. 5, 1969; biserica Sf-ții Arhangheli din Inand, com. Cefa, 1968—1969; biserica Sf. Dumitru din Tinăud, oraș Aleșd, 1969; biserica de lemn din Hidiseșelul de Jos, 1969.

JUDEȚUL BISTRIȚA NĂȘĂUD

Restaurări

Biserica de lemn din Chiraleș

1963—1964.

Restaurare generală cu mutarea în cadrul secției în aer liber (Hoia) a Muzeului de etnografie din Cluj.

Valoarea lucrărilor: 153 777 lei.

Intervenții urgente

Biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Țigău, com. Lechința, 1952—1963; castelul Banffy din Urmeniș, 1964; biserica de lemn din Sărata, oraș Bistrița, 1965—1967; biserica ortodoxă (fostă a Minorităților) din Bistrița, Piața Unirii nr. 9, 1968—1969; turnul de poartă al fostei cetăți sătești din Dumitra, 1968—1969; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Dobricel, com. Căianul Mic, 1968—1969.

JUDEȚUL BOTOȘANI

Restaurări

Biserica de lemn Sf. Dumitru din Vorniceni 1968.

Restaurare generală.

Valoarea lucrărilor: 40 841 lei.

Intervenții urgente

Biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului — Virgolici — din Dorohoi, Str. Grigore Ghica Vodă nr. 35, 1969.

Restaurări

Cetatea sătească cu biserica evanghelică din Prejmer

1960 — lucrările continuă.

Cetatea: restaurarea generală cu conservarea tuturor etapelor de construcție; consolidări la drumul de strajă, cu elemente din beton armat ascunse; coborîrea nivelului incintei pe bază de cercetări și evidențierea fundațiilor zidului exterior de apărare.

Biserica: consolidarea nucleului central cu elemente din beton armat introduse în interiorul pilelor și arcelor; demontarea turnului clopotniță și reconstituirea lui cu structură din beton armat ascunsă; evidențierea tuturor etapelor de construcție.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 5 972 632 lei.

Hala veche (casa Hirscher) din Brașov,

Piața 23 August nr. 14.

1960—1961.

Restaurare generală cu păstrarea etapelor de construcție valoroase; reconstituirea porticului cu arcade; refacerea șarpantei cu elemente din beton armat precomprimat.

Valoarea lucrărilor: 1 462 669 lei.

Cetatea Făgărașului

1965 — lucrările continuă.

Restaurare generală a ansamblului cu evidențierea etapelor de construcție; consolidări la aripile de vest și sud ale castelului prin elemente din beton armat ascunse; proiect pentru amenajarea castelului cu destinația de muzeu și a corpului de gardă pentru hotel turistic.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 11 719 906 lei.

Ansamblul bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului

1968 — lucrările continuă.

Restaurarea vechii școli românești (muzeul Șcheiului): amenajări parțiale la casa Barac; cercetări arheologice și sondeaje; proiecte pentru restaurarea generală a ansamblului.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 458 089 lei.

Biserica Neagră din Brașov

1968 — lucrările continuă.

Restaurarea scării în spirală de pe latura de nord; studii-cercetări; proiect pentru restaurarea generală.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 189 722 lei.

Intervenții urgente

Cetatea sătească din Cristian, 1961; biserica de lemn din Șinca Nouă com. Poiana Mărului, 1961; zidul cimitirului bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, 1964—1965; Biserica Neagră din Brașov, 1965; biserica evanghelică din Hălchiu, 1965; biserica evanghelică din Rodbav, 1965—1969; biserica Buna Vestire din Copăcel com. Hirseni, 1968 — lucrările continuă.

JUDEȚUL BUZĂU

Intervenții urgente

Biserica fostei mănăstiri din Rîmnicul Sărat, str. Ștefan Gheorghiu nr. 4, 1966.

JUDEȚUL CLUJ

Restaurări

Biserica reformată din Cluj, str. Kogălniceanu

1960.

Terminarea lucrărilor de restaurare generală începute prin Departamentul Cultelor.

Valoarea lucrărilor: 327 534 lei.

Biserica romano-catolică Sf. Mihail din Cluj

1960—1964.

Restaurare generală cu reconstituirea în forma originală a bolților corului; consolidare; restaurarea paramentului exterior prin înlocuirea cu piese identice a elementelor din piatră degradate.

Valoarea lucrărilor: 2 527 130 lei.

Biserica romano-catolică din Florești

1961—1963.

Restaurare generală cu evidențierea etapelor de construcție; amenajarea incintei.

Valoarea lucrărilor: 581 686 lei.

Catatea din Dăbîca

1969 — lucrările continuă.

Cercetări și consolidarea zidurilor descoperite.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 150 000 lei.

Intervenții urgente

Biserica armeană-catolică din Gherla, 1960—1961; biserica reformată din Sic, 1961—1963; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Tăuți, com. Florești, 1961—1962; biserica romano-catolică din Turda, 1961—1962; mănăstirea Franciscanilor din Cluj, 1961; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Calna, com. Vad, 1964—1965; mănăstirea Piaristilor din Cluj, 1965—1968; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Săliște, com. Ciurila, 1966—1967; biserica unitariană din Cluj, 1967; biserica de lemn — Din deal — din Sălișca com. Cițcău, 1969; biserica de lemn din Surduc, com. Iara, 1968—1969; biserica de lemn din Buzăș, sat Săliștea Nouă, com. Baci, 1969; biserica fostei episcopii din Vad, 1969.

JUDEȚUL CONSTANȚA

Restaurări

Ansamblul roman cu mozaic din Constanța

1960 — lucrările continuă.

Restaurarea parțială a mozaicului; restaurarea încăperilor boltite de sub terasa mozaicului, cu reconstituiri parțiale; construcție de protecție a suprafeței de mozaic descoperită prin săpături; restaurarea canalului roman și a vestibulului roman.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 10 981 769 lei.

Mormîntul antic din Mangalia

1960.

Lucrări de cercetare și conservare; construcție de protecție și amenajarea zonei.

Valoarea lucrărilor: 518 854 lei.

Moscheea din Mangalia

1960—1962.

Restaurare generală cu amenajarea incintei.

Valoarea lucrărilor: 416 880 lei.

Monumentul triumfal și zona cetății Municipium Tropaeum Trajani din Adamclisi

1960 — lucrările continuă.

Lucrări de cercetare; transportul pieselor sculptate de la București la Adamclisi; detectarea și culegerea pieselor răspândite în satele din împrejurimi; proiect pentru amenajarea muzeistică a ansamblului.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 1 717 907 lei.

Ansamblul rupestre Basarabi din Murfatlar

1960 — lucrările continuă.

Reconstituirea prin anastiloză a galeriilor, cămărilor și bisericilor săpate în masivul de cretă. Studii pentru construcția de protecție.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 2 505 602 lei.

Intervenții urgente

Cetatea și așezarea civilă Histria, 1964—1969.

JUDEȚUL COVASNA

Intervenții urgente

Cetatea satească cu biserica reformată din Ilieni, 1962; claustrul Minorităților din Tîrgul Secuiesc, 1969.

JUDEȚUL DÎMBOVIȚA

Restaurări

Curtea domnească din Tîrgoviște

1961 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a bisericii; consolidarea turlei de pe naos cu desprinderea și reșezarea frescelor; restaurarea ruinelor Curții domnești; degajarea fundațiilor bisericii lui Mircea cel Bătrîn; amenajare muzeistică.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 4 788 359 lei.

Biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște, Aleea Brătrescu nr. 5.

1968 — lucrările continuă.

Cercetare; restaurare zid incintă; s-a început restaurarea paramentului exterior al bisericii; proiect restaurare integrală.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 794 436 lei.

Intervenții urgente

Biserica Sf-ții Voievozi din Tîrgoviște, str. Eliade Rădulescu nr. 16, 1965—1966; biserica Adormirea Maicii Domnului din Văleni — Dîmbovița, 1966—1968; mănăstirea Gorgota, 1967—1969; biserica de lemn Vîrtop din Cîndești, com. Cîndești-Valea, 1961—1963.

JUDEȚUL DOLJ

Intervenții urgente

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Coțofenii din Față, com. Almaj, 1968.

JUDEȚUL GALAȚI

Intervenții urgente

Biserica fostei mănăstiri Banu din Nicorești, 1966; biserica Serdaru din Nicorești, 1966.

JUDEȚUL GORJ

Restaurări

Mănăstirea Tismana

1960 — terminarea lucrărilor începute prin Departamentul Cultelor.

Reparații la biserică și paraclis (învelitori, finisaje) și amenajări la încăperile muzeului.

Valoarea lucrărilor: 132 160 lei.

1968—1969: instalația electrică pentru ansamblu.

Valoarea lucrărilor: 128 184 lei.

Total: 260 344 lei.

JUDEȚUL HUNEDOARA

Restaurări

Biserica Sf. Nicolae din Densuș

Restaurarea generală a bisericii cu marcarea tuturor etapelor de construcție; refacerea învelitorilor din piatră.

Valoarea lucrărilor: 263 963 lei.

Castelul Corvineștilor din Hunedoara

1965 — lucrările continuă.

Castelul: restaurare generală cu evidențierea tuturor etapelor de construcție; reconstituirea bolților la galeria Huniazilor (restaurarea bolților capelei și reconstituirea structurii gotice din Sala Dietei sînt executate în etapa 1956—1958). Restaurarea castelului terminată în 1968.

Valoarea lucrărilor: 4 224 778 lei.

Curtea husarilor (a Corvineștilor): amenajarea clădirilor pentru sediul Muzeului municipal. Lucrările începute în 1969.

Valoarea lucrărilor până la sfârșitul anului 1969: 1 100 000 lei.

Total: 5 324 778 lei.

Intervenții urgente

Biserica reformată din Rapoltul Mare, 1960; Biserica Sf. Mihail din Gurasada, 1960; biserica Înălțarea Domnului din Nucșoara, com. Sălașul de Sus, 1962—1963; biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Tîrnăvița, com. Brănișca, 1962; extragerea frescelor de la biserica din Cinciș (demolată), 1963; consolidarea gorunului lui Horia din Țebea, 1963; amfiteatrul roman din Sarmizegetusa romană, 1965—1969; biserica de lemn din Ocișor, com. Vața de Jos, 1966—1968.

JUDEȚUL IALOMIȚA

Intervenții urgente

Mănăstirea Slobozia lui Enache din Slobozia, str. Mănăstirii nr. 2, 1963.

JUDEȚUL IAȘI

Restaurări

Biserica Trei Ierarhi și Sala gotică din Iași

1960: terminarea lucrărilor de restaurare începute prin Departamentul Cultelor la Sala gotică.

Valoarea lucrărilor: 773 545 lei.

1961—1963: amenajarea incintei.

Valoarea lucrărilor: 388 372 lei.

1968: lucrări de parament și instalația de încălzire centrală la biserică.

Valoarea lucrărilor: 82 862 lei.

Total: 1 244 779 lei.

Catedrala Mitropoliei din Iași

1960.

Refacerea în piatră a scărilor de pe latura de vest.

Valoarea lucrărilor: 144 586 lei.

Tiparnița lui Dosoftei din Iași, str. Anastasie Panu nr. 69.

1960 și 1967—1969.

Restaurare generală.

Valoarea lucrărilor: 732 659 lei.

Mănăstirea Galata din Iași

1961 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a ansamblului, cu evidențierea etapelor de construcție.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 3 935 109 lei.

Mănăstirea Cetățuia din Iași

1964 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a ansamblului, cu marcarea etapelor de construcție și amenajarea zonei de protecție.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 2 041 100 lei.

Biserica Barnovski din Iași, str. Ghica Vodă nr. 26

1968.

Lucrări de reparații și restaurarea pridvorului.

Valoarea lucrărilor: 68 920 lei.

Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, str. Anastasie Panu nr. 65

1968.

Instalație electrică interioară.

Biserica Sf. Dumitru din Hîrlău

1968.

Restaurarea șarpantei în forma originală.

Valoarea lucrărilor: 45 781 lei.

Mănăstirea Bîrnova, satul Bîrnova, municipiul Iași.

1968 — lucrările continuă.

Restaurarea turnului clopotniță.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 74 278 lei.

Biserica Sf. Spiridon din Iași, str. Gh. Dimitrov nr. 33

1968.

Lucrări de consolidări și reparații; cercetări parament pridvor.

Valoarea lucrărilor: 94 929 lei.

Biserica Sf-ții Apostoli — Barboi — din Iași, stradela Barboi nr. 12

1968.

Reparația învelitorilor și a elementelor din piatră profilată.

Valoarea lucrărilor: 62 383 lei.

Mănăstirea Frumoasa din Iași

1968.

Consolidări parțiale la zidul de incintă.

Valoarea lucrărilor: 17 971 lei.

Biserica Sf. Ion cel Nou — Nicorița — din Iași, str. Nicorița nr. 1

1968.

Lucrări de reparații.

Valoarea lucrărilor: 140 513 lei.

Intervenții urgente

Biserica mănăstirii Frumoasa din Iași, 1961; biserica Sf. Ion cel Nou — Nicorița — din Iași, 1961; biserica Vovidenia din Iași, 1961; mănăstirea Cetățuia din Iași, 1964; biserica Trei Ierarhi din Iași, 1964—1965; turnul clopotniță al mănăstirii Dobrovăț, 1965—1966; mănăstirea Golia din Iași, 1967.

JUDEȚUL ILFOV

Restaurări

Schitul Balamuci, satul Balta Neagră, com. Nuci

1960—1962.

Restaurarea ansamblului, cu reconstituirea turlei de pe naosul bisericii.

Valoarea lucrărilor: 440 944 lei.

Mănăstirea Căldărușani, satul Brazii

1960—1964.

Restaurarea incintei mănăstirii și a bisericii din cimitir.

Valoarea lucrărilor: 667 736 lei.

Casa Udriște Năsturel din Herești

1964 — lucrările continuă.

Restaurarea casei de piatră, cu reconstituirea etajului; amenajarea incintei.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 2 089 256 lei.

Intervenții urgente

Mănăstirea Snagov din Siliștea Snagovului com. Gruiu, 1964—1965; mănăstirea Căldărușani, 1969; biserica de lemn Sf. Nicolae din Izvorul com. Vinătorii Mici, 1969.

JUDEȚUL MARAMUREȘ

Restaurări

Biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Plopiș, com. Șişești și biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Remetea Chioarului, 1960—1961.

Restaurare generală.

Valoarea lucrărilor: 533 487 lei.

Biserica de lemn „Din deal” din Ieud, biserica de lemn „Din vale” din Ieud, biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Botiza și biserica de lemn din Poienile Glodului. 1961—1962.

Restaurare generală.

Valoarea lucrărilor: 702 689 lei.

Intervenții urgente

Biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Șurdești, com. Șişești, 1960; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli și biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Rogoz, oraș Tg. Lăpuș, 1960; biserica de lemn ucraineană din Poienile de sub Munte, 1961—1962; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Rozavlea, 1963; biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Poienile Glodului, 1964, 1966—1967; biserica de lemn a Nistoreștilor din Săliștea de Sus, 1964—1965; biserica de lemn Intrarea în Biserică din Bîrsana, 1964—1965; biserica de lemn Cuvioasa Paraschiva din Șugatag, com. Ocna Șugatag, 1968—1969; biserica de lemn Sf. Ilie din Cupșeni, 1966-1968; biserica de lemn Sf. Nicolae din Frînceni Boiului, com. Boiu Mare.

JUDEȚUL MEHEDINȚI

Restaurări

Castrul Drobeta din Turnu Severin

1960—1963.

Cercetări arheologice și consolidări parțiale; consolidări la piciorul podului lui Traian.

Valoarea lucrărilor: 605 507 lei.

Mănăstirea Strehaia

1963 — lucrările continuă.

Restaurare generală cu evidențierea etapelor de construcție.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 1 648 179 lei.

Strămutarea monumentelor din zona barajului Porțile de Fier

1967 — lucrările continuă.

Cercetarea arheologică a cetăților Ada-Kaleh și Tri-Kule; reconstituirea parțială a cetății Ada-Kaleh pe insula Șimian, cu recuperarea elementelor de piatră fățuită și profilată; mutarea cimitirului turcesc din Ada-Kaleh pe insula Șimian; proiect pentru amenajarea muzeistică a insulei Șimian, unde se vor strămuta obiectivele valoroase din zona barajului.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 11 720 440 lei.

Intervenții urgente

Biserica Intrarea în Biserică din Crainici, com. Bala, 1966—1967; cula Cuțui din Broșteni, 1964—1967.

JUDEȚUL MUREȘ

Restaurări

Cetatea orașului Tg. Mureș, cu biserica reformată

1963 — lucrările continuă.

Restaurarea laturilor de sud, est și parțial vest ale cetății; degajarea laturii de nord a bisericii; cercetări arheologice, studii; proiect pentru restaurarea generală a ansamblului și amenajare muzeistică.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 4 460 064 lei.

Biserica de lemn Sf-ții arhangheli din Chețani

1967—1968.

Restaurare generală cu mutarea pe un teren învecinat.

Valoarea lucrărilor: 200 767 lei.

Intervenții urgente

Biserica evanghelică din Reghin, 1962; cele două biserici de lemn din Deag, com. Iernut, 1965—1969; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Cuștelnic, com. Gănești, 1965—1966 și 1968; cetatea sătească cu biserica evanghelică din Archita, 1968—1969.

JUDEȚUL NEAMȚ

Restaurări

Mănăstirea Neamț

1960—1961: terminarea lucrărilor de restaurare începute prin Departamentul Cultelor. Biserica: restaurare generală cu refacerea acoperișului. Incintă: restaurare generală, cu mutarea bisericii Sf. Gheorghe pe latura de est, refacerea învelitorilor, marcarea etapelor.

Valoarea lucrărilor: 3 425 906 lei.

1963: reparații curente. Valoarea lucrărilor: 13 318 lei.

1968: instalații electrice și racord. Valoarea lucrărilor 520 052 lei.

Total: 3 959 276 lei.

Mănăstirea Agapia

1961—1962 și 1968.

Lucrări de reparații și instalații la ansamblul mănăstirii, cu amenajarea muzeului.

Valoarea lucrărilor: 722 477 lei.

Cetatea Neamț

1963 — lucrările continuă.

Restaurare generală a ruinelor cetății, cu amenajarea zonei și refacerea podului.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 3 841 411 lei.

Mănăstirea Secu

1966 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a ansamblului cu marcarea etapelor de construcție; proiect pentru amenajarea zonei.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 1 952 851 lei.

Mănăstirea Văratec

1968.

Lucrări de reparații la ansamblul mănăstirii, cu amenajarea incintei.

Valoarea lucrărilor: 120 936 lei.

Mănăstirea Bistrița

1969 — lucrările continuă.

Restaurarea turnului lui Ștefan cel Mare; lucrări de cercetare.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 320 000 lei.

Intervenții urgente

Mănăstirea Neamț, 1964—1965; biserica de lemn din Cîrligi, com. Ștefan cel Mare, 1964—1965; casa scriitorului Calistrat Hogaș din Piatra Neamț, 1966—1967; mănăstirea Bistrița, 1967—1968.

JUDEȚUL OLT

Restaurări

Mănăstirea Călușu

1967 — lucrările continuă.

Cercetare, studii; consolidarea ruinelor incintei; proiect de restaurare generală.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 254 489 lei.

JUDEȚUL PRAHOVA

Restaurări

Mănăstirea Brebu

1960 și 1963.

Reconstituirea celor trei turle ale bisericii și restaurarea paramentului aparent; restaurarea casei domnești cu refacerea învelitorii; restaurarea zidurilor de incintă și marcarea fundațiilor vechilor chilii.

Valoarea lucrărilor: 995 764 lei.

Intervenții urgente

Mănăstirea Brebu, 1963; biserica Sf. Procopie din Gherghița, 1967—1969

JUDEȚUL SĂLAJ

Restaurări

Biserica de lemn din Petrindu Mare

1965—1966.

Restaurare generală, cu mutarea în secția în aer liber (Hoia) a Muzeului etnografic din Cluj.

Valoarea lucrărilor: 287 673 lei.

Biserica de lemn din Cizer

1967—1968.

Restaurare generală, cu mutarea în secția în aer liber (Hoia) a Muzeului etnografic din Cluj.

Valoarea lucrărilor: 290 010 lei.

Biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Baica, com. Hida și biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Poarta Sălajului, com. Românași.

1969 — lucrările continuă.

Restaurare generală.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 180 000 lei.

Intervenții urgente

Biserica de lemn Sf-ții Apostoli din Sînpetru Almașului, com. Hida, 1964—1968; biserica de lemn Înălțarea Domnului din Porț, com. Marca, 1961—1962; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Tusa, com. Sig, 1965—1968; biserica de lemn Sf. Nicolae din Păușa, com. Românași, 1966—1968; biserica de lemn Sf-ții Arhangheli din Sînmihaiul Almașului, 1968—1969.

JUDEȚUL SIBIU

Restaurări

Ruinele mănăstirii cisterciene din Cîrța

1961—1962.

Lucrări de conservare „in situ” a ruinelor.

Valoarea lucrărilor: 116 622 lei.

Turnul Sfaturului din Sibiu

1961—1962.

Restaurare generală, cu respectarea tuturor etapelor de construcție.

Amenajări interioare pentru destinația de muzeu.

Valoarea lucrărilor: 296 804 lei.

Cetatea cu biserica romanică Sf. Mihail din Cisnădioara

1964—1967.

Restaurare generală cu respectarea autenticității ansamblului; evidențierea fortificațiilor exterioare.

Valoarea lucrărilor: 799 320 lei.

Primăria veche din Sibiu, str. 1 Mai nr. 2

1967 — lucrările continuă.

Restaurare generală cu respectarea tuturor etapelor de construcție; consolidare prin elemente din beton armat ascunse.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 577 133 lei.

Intervenții urgente

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Săsăuși, com. Chirpăr, 1960—1961; cetatea sătească cu biserica evanghelică din Alma între Vii, com. Moșna, 1961; cetatea cu biserica evanghelică din Agnita, 1961; biserica Sf. Vasile din Fofeldea, com. Nocrich, 1966—1967; cetatea sătească cu biserica evanghelică fortificată din Boian, com. Bazna, 1966—1969; biserica Sf-ții Arhangheli din Țichindeal, com. Nocrich, 1968; biserica evanghelică din Dîrlos, 1968—1969; biserica evanghelică fortificată cu cetatea sătească din Valea Viilor (Vorumloc), 1969.

JUDEȚUL SUCEAVA

Restaurări

Mănăstirea Sucevița

1960 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a ansamblului, cu marcarea etapelor de construcție și accentuarea intervențiilor actuale prin tratarea lor în spirit contemporan; refacerea învelitorii bisericii; refacerea finisajelor și a pridvoarelor stăreției; amenajări muzeistice; amenajarea zonei de protecție.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 8 964 423 lei.

Mănăstirea Humor

1960—1961: lucrări de restaurare la biserică; restaurarea turnului de apărare cu refacerea drumului de strajă și a învelitorii. Valoarea lucrărilor: 351 407 lei.

1967 — lucrările continuă. Cercetarea arheologică a vechii incinte, cu evidențierea fundațiilor; amenajarea zonei. Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 77 300 lei.

Mănăstirea Slatina

1960—1961: restaurarea turnului sud-vest, a turnului porții și a chiliilor de pe latura est. Valoarea lucrărilor: 443 170 lei.

1968 — lucrările continuă. Cercetări; restaurarea parțială a turnului clopotniță și a turnului sud-est. Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 210 661 lei.

Total 653 831 lei.

Fosta mănăstire Voroneț

1961—1968.

Restaurarea ansamblului, cu refacerea învelitorii la biserică; evidențierea fundațiilor vechilor chilii, amenajarea zonei.

Valoarea lucrărilor: 1 340 221 lei.

1969 — lucrările continuă.

Casa muzeu — custode (construcție nouă).

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 310 000 lei.

Total: 1 650 221 lei.

Mănăstirea Dragomirna

1961 — lucrările continuă.

Restaurarea generală a ansamblului cu marcarea etapelor de construcție și accentuarea intervențiilor actuale prin tratarea lor în spirit contemporan.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 6 567 460 lei.

Cetatea de Scaun din Suceava

1961 — lucrările continuă.

Restaurarea laturii de sud-est cu bastioane și a zidului contraescarpă la șanțul de apărare.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 2 291 422 lei.

Hanul domnesc din Suceava, str. Ciprian Porumbescu nr. 5

1964—1967.

Restaurarea generală și amenajarea ca muzeu a clădirii; amenajarea zonei.

Valoarea lucrărilor: 1 216 543 lei.

Biserica Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul din Arbore

1964—1968.

Lucrări de restaurare la biserică și la turnul clopotniță.

Valoarea lucrărilor: 668 971 lei.

Mănăstirea Moldovița

1965 — lucrările continuă.

Degajarea și restaurarea ruinelor bisericii vechi, cu amenajarea zonei de protecție; lucrări de reparații și amenajări la incinta și biserică mănăstirii.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 1 352 139 lei.

Mănăstirea Putna

1968 — lucrările continuă.

Lucrări de cercetare; proiect pentru restaurarea generală.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 360 608 lei.

Mănăstirea Rîșca

1968.

Restaurarea zidului de incintă și a turnului clopotniță; cercetări; coborîrea terenului.

Valoarea lucrărilor: 118 991 lei.

Mănăstirea Probota

1968.

Consolidarea zidului de incintă.

Valoarea lucrărilor: 30 735 lei.

Biserica Sf. Nicolae din Bălinești, com. Grămești

1968 — lucrările continuă.

S-a executat împrejmuirea din birne cu streașină din draniță.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 113 249 lei.

Biserica de lemn Sf. Nicolae din Broșteni

1968.

Lucrări de consolidări și reparații.

Valoarea lucrărilor: 67 784 lei.

Mănăstirea Coșula

1968.

Lucrări de consolidare și protecție a beciurilor din incinta mănăstirii.

Valoarea lucrărilor: 30 400 lei.

Intervenții urgente

Mănăstirea Slatina, **1965—1967**; mănăstirea Rîșca, **1965—1967**; biserică Sf. Dumitru din Suceava, **1967—1969**.

JUDEȚUL TULCEA

Restaurări

Mănăstirea Cocoș din Niculitel

1960.

Terminarea lucrărilor începute de Departamentul Cultelor pentru consolidarea chiliilor de pe latura de vest.

Valoarea lucrărilor: 54 088 lei.

JUDEȚUL TIMIȘ

Intervenții urgente

Biserica de lemn Adormirea Maicii Domnului din Hezeriș, com. Coșteiu, **1960**; biserică de lemn Sf-ții Arhangheli din Topla, com. Mănăștiur, **1969**; biserică de lemn Sf-ții Apostoli din Zolt, com. Firdea, **1969**; biserică ortodoxă Sîrbă din Ciacova, **1969**.

JUDEȚUL VASLUI

Intervenții urgente

Biserica fostei mănăstiri din Fîstîci, com. Delești, **1966—1967** și **1969**.

JUDEȚUL VÎLCEA

Restaurări

Mănăstirea Cozia

1960—1962.

Continuarea lucrărilor începute prin Departamentul Cultelor; restaurare generală cu evidențierea etapelor de construcție; reîntregirea paraclisului Brîncoveanu; marcarea fundațiilor laturii de vest a incintei și amenajarea zonei mănăstirii, inclusiv bolnița.

Valoarea lucrărilor: 1 020 265 lei.

Schitul Cornet

1960.

Lucrări de reparații la biserică și incintă, cu restaurarea foișorului din extremitatea de est a chiliilor.

Valoarea lucrărilor: 232 785 lei.

Mănăstirea Hurezi

1960.

Restaurare generală, cu păstrarea tuturor etapelor de construcție; restaurarea și amenajarea muzeistică a locuinței din Brîncoveanu; înlăturarea tavanelor care ascundeau bolțile chiliilor la incinta mare a mănăstirii; restaurarea bolniței cu ruinele casei domnești și foișorul; amenajarea zonei cu refacerea zidurilor de împrejmuire.

Valoarea lucrărilor pînă la sfîrșitul anului 1969: 10 454 993 lei.

Intervenții urgente

Cula nouă — Duca — din Măldărești, **1962—1966**.

LES MONUMENTS HISTORIQUES DE LA FRANCE, 3/1969

A doua Adunare generală ICOMOS, ținută la Oxford în iulie 1969, a fost urmată de un colocviu consacrat „conservării, protejării și punerii în valoare a monumentelor și locurilor istorice în cadrul dezvoltării turismului cultural”. Rezoluțiile adoptate recomandă o serie de acțiuni pe plan național și unele cu caracter internațional. Din prima categorie fac parte: educarea populației în vederea cunoașterii patrimoniului național, folosirea mijloacelor tehnice de propagandă în masă (mass-media) pentru educația artistică a populației, dezvoltarea turismului școlar, cooperarea permanentă a forurilor ce răspund de conservarea monumentelor cu organizațiile de turism. Pe plan internațional s-a recomandat protejarea patrimoniului istoric și artistic împotriva „excesului de turism”, folosirea unor fonduri obținute din turism pentru protejarea monumentelor, dezvoltarea schimburilor turistice internaționale.

MUEMLEK VEDELEM, 4/1969

Rutkoy, I.: Turismul și ocrotirea monumentelor istorice

Într-o ședință a Consiliului Național pentru Turism au fost discutate și probleme privind importanța monumentelor istorice ca obiectiv turistic. În urma discuțiilor, Consiliul a emis o decizie care prevede o serie de măsuri pentru îmbunătățirea activității în domeniul valorificării monumentelor istorice în scopuri turistice, din care spicuim: o mai strânsă colaborare între forurile ce răspund de ocrotirea monumentelor, Consiliul Național pentru Turism și Ministerul Comerțului Interior, acordarea priorității în restaurarea monumentelor aflate în zonele cele mai frecventate de turiști etc.

BILDENDE KUNST, 12/1969

La Leningrad a avut loc un Simpozion pe tema „Monumente de cultură”. Participanții au discutat principiile de folosire a monumentelor în scopuri educative.

OCHRONA ZABYTKÓW, 3/1969

Misiorowski, A.: Cîteva opinii cu privire la problemele conservării ansamblurilor istorice

Autorul militează pentru includerea în viața curentă a societății contemporane a tuturor ansamblurilor istorice, indiferent de caracterul lor. La realizarea acestui deziderat trebuie să conlucreze specialiști în conservarea monumentelor și organele însărcinate cu elaborarea planurilor de urbanism. Autorul propune o serie de faze de care trebuie să se țină seama în restaurare: 1) degajarea, adică demolarea unor elemente adăugate care alterează autenticitatea monumentului; 2) restaurarea propriu-zisă — degajarea ansamblului istoric, punerea în valoare a elementelor sale; 3) conservarea, folosind diferite metode, bazată pe un program special întocmit; 4) reintegrarea — crearea unei noi ambianțe pentru monument; 5) reamenajarea monumentului propriu-zis în vederea unei destinații moderne.

PAMÁTKOVÁ PÉČE, 4/1969

V. Novotny: Principiile inventarierii monumentelor

Autorul consideră monumentele atât ca documente ale trecutului cât și ca o parte vie a lumii în care trăim. Inventarierea — acțiune care și-a schimbat semnificația atât ca arie de preocupări cât și ca metodologie — trebuie să se desfășoare după un plan întocmit pe baza unei serioase documentări prealabile. În acest sens, de o mare importanță este crearea unei cartoteci moderne, ale cărei fișe, diferențiate după caracterul obiectivului, să cuprindă o rubrică care să ofere toate datele despre monumente.

GAZETTE DES BEAUX-ARTS, 10/1969

A 16-a Adunare generală a Organizației „Europa Nostră”, ținută la Amsterdam, a avut ca temă „Integrarea vechilor edificii în aglomerațiile urbane și rurale”. Dintre lucrările prezentate s-au remarcat: „Integrarea restaurării monumentelor în renovarea urbană”, „Reabilitarea caselor vechi în mediul urban”.

*

O comisie alcătuită din specialiști de la Centrul de cercetări privind monumentele istorice din Franța a hotărât să efectueze cercetări fundamentale asupra bolilor pietrei. S-a propus ca seria investigațiilor — ce vor avea drept scop studiul efectelor atmosferei urbane, rurale, marine etc. asupra monumentelor — să înceapă prin aplicarea metodei măsurării vitezei sunetului în piatră.

МУДЕИ И ПАМЯТНИКИ НА КУЛЬТУРАТА, 2/1969

A. P. Petkov, A. Sarov, L. G. Petkova: Analiza spectrală a frescelor cu straturi suprapuse cu ajutorul laserului

Autorii comunică o metodă microspectrală de identificare a pigmentilor neorganici cu ajutorul razelor laser avînd o lungime de undă de 1060 mμ. Metoda a fost experimentată pe fragmente de frescă ce prezentau straturi suprapuse de culoare, identificîndu-se pelicule foarte fine. Avantajele metodei ar consta în: aplicabilitatea ei largă, promptitudinea obținerii unor date, posibilitatea identificării simultane a mai multor zeci de componente dintr-un microfragment.

WELTKUNST, 2/1970

Într-o biserică din insula Naxos au fost descoperite cele mai vechi picturi murale bizantine datate, cunoscute pînă astăzi. După îndepărtarea cîtorva straturi de pictură suprapuse au ieșit la iveală, în interiorul cupolei, două medallioane în care este reprezentat capul lui Hristos și o inscripție care datează pictura în anii 590—591.

OCHRONA ZABYTKÓW, 2/1969

Ryszard Brykowsky: Complex de monumente religioase din lemn în regiunea Bieszczady

În 1966 s-a proiectat realizarea unui complex etnografic (muzeu în aer liber) de monumente religioase din lemn care să cuprindă 14 din cele cca 350 de biserici ortodoxe din lemn existente în Polonia. Proiectul inițial, care prevedea amenajarea unui muzeu de tip tradițional, a fost înlocuit cu unul nou, ce preconiza o soluție originală. Este vorba de a crea de fapt în regiunea Bieszczady un complex în cadrul căruia monumentele de acest tip, existente deja aici, precum și unele similare reprezentative pentru alte zone, aduse în această regiune, să fie plasate la distanțe de cîteva km între ele, în deplină armonie cu peisajul, fiecare dintre edificii constituind un mic muzeu individual.

STUDIES IN CONSERVATION, vol. 14/1969

G. L. Staut: Un paviment roman refăcut

Un mozaic cu decor geometric, originar de la Villa Livia din Roma (secolul I e.n.), a fost instalat în 1902 în curtea interioară a Muzeului Isabella Stewart Gardner din Boston (S.U.A.). În timp, slăbind mortarul, s-au produs unele denivelări ale pavimentului, drept care în 1961 acesta a fost refăcut. Tesserae-le au fost remontate pe „o structură de materiale inerte aglutinate printr-un compus de Epoxy”, creîndu-li-se și un nou suport rigid alcătuit dintr-un sistem de casetone realizate din bare de aluminiu, acoperite cu un strat de fibre de sticlă și cu „un ciment care să permită ventilația și drenajul”.

MUSEI E GALLERIE D'ITALIA 37/1969

În ultimii ani, specialiștii de la Institutul Central de Restaurări din Roma (L'Istituto Centrale del Restauro), au restaurat o serie de fresce din diverse orașe italiene și din alte țări. Astfel, la Roma au fost restaurate frescele lui Caravaggio din biserica San Luigi dei Francesi și frescele din Aula Isaica din Palatin, la Tarquinia picturile murale din „Tomba della Scrofa Nera”, la Assisi picturi murale de Giotto, Pietro Lorenzetti, Simone Martini și alți pictori din secolul al XIV-lea, lucrări de Pisanello la Verona, frescele lui Tiepolo din Domul și din Oratoriul Pacificării din Udine etc. De asemenea, restauratori ai Institutului au lucrat în Malta (Catedrala din La Valletta), în Turcia (la Sfînta Sofia din Istanbul), în Iran (Palatul Cihil Sutem din Ispahan) etc.

*

Specialiștii de la Laboratorul de restaurări San Giorgio din Veneția, reorganizat în 1967, au realizat în cîteva luni (octombrie 1968—mai 1969) restaurarea unor porțiuni importante a picturilor murale din bisericile venețiene Madonna del'Orto, San Zaccaria și Maria del Giglio.

T. SINIGALIA

ION MORARU Vicepreședinte al C.S.C.A.	— Cuvînt înainte (3)
Acad. prof. univ. CONSTANTIN DAICOVICIU	— Prolegomena (4)
Prof. univ. arh. HORIA TEODORU	— In memoriam (5)
Prof. arh. RICHARD BORDENACHE și ing. VICTOR MUNTEANU	— Criterii științifice în activitatea de restaurare a monumentelor istorice (6)
Arh. CRISTIAN MOISESCU	— Prima Curte domnească de la Tîrgoviște (11)
MARGARETA BENKÖ	— Despre castelele transilvănene cu cornișă crenelată (16)
RADU CIOBANU	— Un monument istoric puțin cunoscut: cetatea feudală de la Hirșova (25)
Prof. univ. arh. HORIA TEODORU	— Contribuții la studiul originii și evoluției planului triconc în Moldova (31)
Prof. univ. arh. GRIGORE IONESCU	— Necesitatea sistematizării și restaurării centrelor istorice (37)
Prof. univ. arh. AURELIAN SACERDOȚEANU	— Mănăstirea Polovragi (41)
OLIVER VELESCU	— Puncte de vedere în legătură cu restaurarea monumentelor istorice (48)
HERBERT HOFFMANN	— Monumente transilvănene într-un context modern (52)
C. BĂLAN și ȘT. OLTEANU	— Stema cu pisanie din vremea lui Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei (58)
Arh. ANDREI PĂNOIU	— Contribuții la cunoașterea tipologiei bisericilor de lemn (62)
PAVEL CHIIAIA	— Stema de piatră a voievodului Neagoe Basarab de la Muzeul orașului Curtea de Argeș (65)
CORINA POPA	— Tabernacole gotice din zona Bistriței (67)
ECATERINA CINCHEZA	— Gheorghe, zugrav la schitul Topolnița (69)
NICOLAE STOICESCU	— Contracte vechi de meșteri de biserici (70)
DINU C. GIURESCU	— Un maestru al picturii românești în sec. al XVI-lea (V. Drăguț, „Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore”, Ed. Meridiane, București, 1969, 37 p. + 78 planșe). (72)
***	— Principalele lucrări de restaurare a monumentelor istorice din Republica Socialistă România (73)
T. SINIGALIA	— Fișier (79)

ION MORARU Vice-Président du Com. d'État pour la Culture et l'Art	— Avant propos (3)
Prof. univ. CONSTANTIN DAICOVICIU	— Prolegomena (4)
Membre de l'Académie	
Prof. Arch. HORIA TEODORU	— In memoriam (5)
Prof. Arch. RICHARD BORDENACHE et Ing. VICTOR MUNTEANU	— Critères scientifiques dans l'activité de restauration des monuments historiques (6)
Arh. CRISTIAN MOISESCU	— La première Cour princière de Tîrgoviște (11)
MARGARETA BENKÖ	— Les châteaux de la Transylvanie à corniche crénelée (16)
RADU CIOBANU	— Le château-fort féodal de Hirșova, un monument historique peu connu (25)
Prof. Arch. HORIA TEODORU	— Contributions à l'étude de l'origine de l'évolution du plan triconque en Moldavie (31)
Prof. Arch. GRIGORE IONESCU	— La nécessité de la systématisation et restauration des centres historiques (37)
Prof. AURELIAN SACERDOȚEANU	— Le monastère Polovragi (41)
OLIVER VELESCU	— Coordonnées théoriques de la restauration des monuments historiques (48)
HERBERT HOFFMANN	— Monuments de la Transylvanie dans un contexte moderne (52)

Coperta I — Turnul Chindiei din Tîrgoviște (foto Fl. Petheu)

Coperta IV — Palatul de la Potlogi (foto Fl. Petheu)

C. BĂLAN et ȘT. OLTEANU	— Les armoiries à inscription votive du temps d'Étienne le Grand, découvertes dans la capitale de Suceava (58)
Arch. ANDREI PĂNOIU	— Contributions à l'établissement d'une typologie des églises en bois (62)
PAVEL CHIIAIA	— Les armoiries en pierre du prince Neagoe Basarab, découvertes à Curtea de Argeș (65)
CORINA POPA	— Les tabernacles gothiques de la zone de Bistrița (67)
ECATERINA CINCHEZA	— Gheorghe, peintre à l'ermitage Topolnița (69)
NICOLAE STOICESCU	— Anciens contracts de maîtres d'églises (70)
DINU C. GIURESCU	— Un maître de la peinture du XVI-ème siècle (V. Drăguț, „Dragoș Coman, le maître des fresques de Arbore”, Ed. Meridiane, Bucarest, 1969) (72)
***	— Les principaux travaux de restauration des monuments historiques de la République Socialiste de Roumanie (73)
T. SINIGALIA	— Fichier

ION MORARU Vice-president of the State Committee for Culture and Art	— Foreword (3)
Acad. prof. univ. CONSTANTIN DAICOVICIU	— Prolegomena (4)
Prof. Arch. HORIA TEODORU	— In Memoriam (5)
Prof. Arch. RICHARD BORDENACHE and Eng. VICTOR MUNTEANU	— Scientific Principles in the Activity of Restoration of the Historical Monuments (6)
Arh. CRISTIAN MOISESCU	— The First Hospodar Court in Tîrgoviște (11)
MARGARETA BENKÖ	— Transylvanian Castles with Crenelated Cornice (16)
RADU CIOBANU	— The Feodal Citadel from Hirșova, a Little Known Historical Monument (25)
Prof. Arch. HORIA TEODORU	— Contributions to the Study of the Origin and Evolution of the Triconc Plan in Moldova (31)
Prof. Arch. GRIGORE IONESCU	— The Necessity of the Systematization and Restoration of the Historical Centres (37)
Univ. prof. AURELIAN] SACERDOȚEANU	— The Polovragi Monastery (41)
OLIVER VELESCU	— Theoretic Principles of the Restoration of the Historical Monuments (48)
HERBERT HOFMANN	— Transylvanian Monuments in a Modern Context (52)
C. BĂLAN and ȘT. OLTEANU	— The Coat of Arms with Inscription from Stephen the Great's Period, Discovered in the Hospodar Citadel of Suceava (58)
Arch. ANDREI PĂNOIU	— Contributions to the Knowledge of the Typology of Wooden Churches (62)
PAVEL CHIIAIA	— The Stone Coat of Arms of the Hospodar Neagoe Basarab, Discovered in Curtea de Argeș (65)
CORINA POPA	— The Gothic Tabernacles from the Region of Bistrița (67)
ECATERINA CINCHEZA	— Gheorghe, the Painter of the Hermitage of Topolnița (69)
NICOLAE STOICESCU	— Old Contracts of Church Masters (70)
DINU C. GIURESCU	— A Painting Master of the XVI-th Century (V. Drăguț, „Dragoș Coman — the Master of the Frescoes from Arbore”, Publ. House Meridiane, Buch. 1969) (72)
***	— The Main Restoration Works of the Historical Monuments in the S.R. of Romania (73)
T. SINIGALIA	— References

Redacția: Calea Victoriei nr. 120, București, sectorul 1, telefon 13.98.17. Administrația: Str. Brezoianu nr. 23-25, telefon 14.67.99. Costul unui abonament anual este de 140 lei. Abonamentele se fac la redacție sau la administrație.

buletinul monumentelor istorice nr.1.1970

